
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ

Ҳамид ЗИЁЕВ

**ТАРИХНИНГ
ОЧИЛМАГАН
САҲИФАЛАРИ**

Тошкент — «Меҳнат» — 2003

3 $\frac{0503000000 - 23}{M359(04) - 2003}$ эълонсиз, 2003

ISBN 5-8244-1572-2

© «Меҳнат» нашриёти, 2003 й.

КИРИШ

Ушбу асар Ватан тарихининг муҳим ва ҳали етарли даражада ўрганилмаган, урта асрлардан ҳозирги давргача оид бўлган айрим масалаларига бағишланган. Хусусан, Амир Темурнинг серқирра ва самарали фаолиятини атрофлича ёритишга ҳаракат қилинган. Зеро, тарих шунга гувоҳлик бермоқдаки, у ёки бу ҳукмдор ички ва ташқи сиёсатни ўзининг ақл-идроки, билими ва дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда шакллантиради. Унинг шахсий хислатлари ва фазилатлари қандай бўлса, раҳбарлик даражаси ҳам шундай кечади. Шу нуқтаи назардан қараганда, Амир Темур табиатан ўта ақлли, фаросатли, сезгир, уддабурон, жасоратли, мард, ғайратли, чуқур фикрли ва ватанпарвар шахс бўлган. У марказлашган ва қудратли салтанатни бунёд қилиб, тарихда ўчмас из қолдирди.

Биламизки, соҳибқирон қатор ҳарбий юришларни уюштириб, кўп мамлакатларни эгаллади. Аммо ўзимизда ҳам, хорижий мамлакатларда ҳам айрим муаллифлар мазкур юришларнинг мағзини чақмай, уларни талон-торож уруши сифатида баҳолашга зўр бердилар. Ваҳоланки, соҳибқирон турли мамлакат ва халқларни «ўрта аср фашизми» — мўғуллар ҳукмронлиги ва ваҳшиёна зулмидан озод қилиш учун курашган. Айни пайтда ўзаро қонли урушлар ва парокандаликни тугатиш, тинчлик ва тараққиётни таъминлаш мақсад қилиб кўйилган. Босқинчилар томонидан оёқ ости қилинган ислом динининг қаддини ростлаш ва ривожлантириш, ички ва ташқи савлони юқори босқичга кўтариш назарда тутилган.

Китобда Амир Темур ҳаётининг сўнгги ойлари, вафоти ва васиятига боғлиқ масалаларга ҳам тўхтаб ўтилган. Чунончи, соҳибқирон умрининг охиригача салтанат куч-қудратини сақлаш, тинчлик ва барқарорлик, тараққиётни бой бермаслик, барча халқлар ва элатлар устидан адолатли сиёсат юритишни асосий вазифа деб ҳисоблади. Ҳатто ўз васиятида миллат дарди билан яшаш, ўзаро урушларга асло

йўл қўймаслик ва салтанатни кўз қорачигидек сақлаш лозимлигини уқтирди. Бироқ соҳибқироннинг фарзандлари васиятни бузиб, тахт учун ўзаро курашни авж олдирилди.

Темурийлар давлатининг чуқур инқирози сабаблари ва унинг Олтинурдалик Шайбонийлар томонидан босиб олинишига доир масалалар ҳам ўз аксини топган. Амир Темур тахтига муносиб меросхўр топилмаганлигидан, XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб авж олган тахт учун кураш салтанатни ичидан емирди. Шайбонийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши оқибатида мамлакат бир-биридан мустақил уч хонликка парчаланиб кетди. Амир Темур ва Темурийлар давридаги тараққиёт барбод бўлди.

Тошкент мамлакатимиз ҳаётида доимо салмоқли ўринни эгаллаб келган. Ҳозир у мустақил ва озод Ўзбекистоннинг пойтахти сифатида равнақ топмоқда. Бу кўҳна шаҳар тарихини билиш ҳам қарз, ҳам фарздор. Асарда Тошкентнинг ўтмишига оид янги маълумотлар келтирилган.

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларининг тарихи ҳамон яхши ўрганилмаган. Шу боис Хива хонлигининг XIX асрнинг биринчи ярмидаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ёритишни лозим топдик. Айниқса, чор ҳукуматининг вакиллари томонидан тузилган ва архивда сақланаётган маълумотлар ўта қимматлидир. Бундай ноёб маълумотлар биринчи маротаба эълон қилинмоқда. Улар асосида хонликнинг сиёсий ва маъмурий тузилиши, суғориш тармоқлари, деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо, кемачилик ва бошқа муҳим масалалар бўйича тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Инсон учун табиий бойликлардан нимаики зарур бўлса, Ўзбекистонда барчаси мавжуд. Олтин шулар жумласидандир. Асарда Туркистон заминида олтин қадим тарихий даврлардан буён ишлатилиб келинаётганига оид қимматли маълумотларни топиш мумкин. Афсуски, олтиннинг талай қисми асрлар мобайнида босқинчилар томонидан олиб кетилган. Совет даврининг ўзида юзлаб тонна олтин метрополияга ташиб кетилган.

Кўп асрлик тарихимиз совет даврида сохталаштирилганлиги ҳеч кимга сир эмас. Бироқ ўша йилларда тарихни холисона ўрганишга интилишлар ҳам бўлган эди. Бу ҳақда асарнинг «Ҳақиқат сари ташланган дастлабки қадам» қисмида кўриш мумкин. «Миллий нуқсонлар ва уларнинг оқибатлари» номли тадқиқотда сиёсий ва маданий ҳаётда, турмуш чорраҳаларида йўл қўйилган баъзи камчиликлар кўрсатилган.

Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш жараёни жадал суръатлар билан давом этаётган ҳозирги паллада демократиянинг пайдо бўлиши тарихини билиш айтиш муддаодир. Бу масала демократия ва сиёсий партияларнинг юзага келишига бағишланган саҳифаларда баён қилинган.

Маълумки, юртбошимиз Ислам Каримов «Туркистон — умумий уйимиз» ғоясини ўртага ташлаб, минтақамизда иқтисодий, маънавий ва сиёсий жиҳатдан ягона муҳитни ташкил этишга чақирди. «Муқаддас Ватан» мақоласида ушбу ниҳоятда долзарб масаланинг тарихий илдизлари шарҳланган. XX асрда рўй берган биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари даврида Ўзбекистоннинг тутган ўрнига оид тадқиқот ҳам ўқувчиларда қизиқиш уйғотади, деб ўйлаймиз.

Асар «Мустақиллик ва озодликнинг тарихий аҳамияти» номли қисм билан яқунланади. Бу қисм, хусусан, Мустақиллик шарофати ила қуллик занжирлари парчаланганлиги, боқимандалик ва ташмачилик илдизлари қирқилганлиги, динсизликка барҳам берилиши, коммунистик ғоянинг қўпорилиши ва миллий даромаднинг ҳақиқий эгасига қайтарилишига оид масалаларга бағишланган.

АМИР ТЕМУР — ОЛИЙ ФАЗИЛАТЛАР СОҲИБИ ВА ХАЛҚПАРВАР ҲУКМДОР

*Худое, Эрону Туронни уз фармонида тутиб турган
Жаҳоннинг бу дарвишдуст шоҳини
Халқ бошида доимо устувор сақлагил!
Тоату ибодат кўмагида дилини ҳушёр тутгил!
Унинг умид дарахтини ҳосилдор сақлагил,
Умрини узоғу юзини ёруғ этгил!*

Амир Темурга бағишланган ушбу сатрлар¹ муаллифи Низомиддин Шомий — соҳибқирон билан шахсан суҳбатлашган ва унга «Зафарнома» асарини тақдим этган машҳур тарихчи. Бундан 600 йил илгари билдирилган ушбу тилакда чуқур маъно ўз ифодасини топган. Донишманд тарихчи буюк салтанатнинг узоқ яшаши ва унинг юзи ҳамиша ёруғ бўлишини Аллоҳдан бежиз сўрамаган эди. Таассуфларким, соҳибқироннинг ворислари оламшумул аҳамиятга молик ҳокимият бошқаруви ва тараққиётини асрлар оша мустаҳкам сақлашни таъминлай олмадилар. Аксинча, улар буюк давлатнинг куч-қудрати ва шон-шуҳратини заифлаштириб юбордилар. Бундай ачинарли ҳолат XV аср урталарига келиб яққол намён бўлди. Ўша вақтларда Темурий шаҳзодалараро тахт учун ўзаро курашлар ва парокандалик ҳукм суриб, қўшиннинг жанговарлик қобилияти ва мамлакатнинг мудофаа қудрати пасайди. Натижада, Темурий ҳукмдорлар рақибларига қарши Олтин Ўрда кўчманчи ҳарбий кучларига таяниб курашишга ҳаракат қилдилар. Масалан, Темурий шаҳзода Абусъид (1451—1469) Самарқанд тахтини Абулхайрхоннинг ҳарбий ёрдами билан эгаллаган эди. У, ҳатто ҳарбий ёрдам эвазига кўчманчи Абулхайрхоннинг номига хутба ҳам ўқитган ва танга зарб эттирган бўлиб, бу амалда Абулхайрхонга қарамликни тан олиш билан тенг эди. Ушбу ҳолат Темурийлар ҳокимияти ва салоҳиятига берилган қаттиқ зарба бўлди.

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома. Т., 1996, 22-бет.

Хусайн Бойқаро (1469—1506) ҳукмронлиги вақтида Темурийлар ҳокимияти бирмунча қаддини ростлаб, муҳим ютуқлар қулга киритилди. Бироқ у умрининг охири йилларида ичкилик ва маишатга берилиб, ҳокимият жиловини бўшаштириб юборди. Айниқса, унинг уз ўгли Бадиуззамон билан душманчилик қилиши ва узаро урушлар олиб бориши бусиз ҳам оғир аҳволни янада кескинлаштирди.

Хуллас, Темурийларнинг узаро адоватлари, тахт учун курашлари ва тарқоқлик давлат заминини емириб борди. Пировардида XVI аср бошларида кўчманчи Шайбонийлар Темурийларни ениб, мамлакатни босиб олдилар. Шундан кейин салкам 400 йил мобайнида Амир Темур асос солган салтанат ва тараққиёт барбод бўлди. Жаҳон тан олган буюк давлат арбоби, моҳир лашкарбоши Амир Темурнинг халқ ва ватан олдидаги беқиёс катта хизматлари муносиб қадрланмай, хотираси абадийлаштирилмай, «унутиб» юборилди. Совет даврида эса у «қаттол ҳукмдор» сифатида қораланиб, тарих сохталаштирилди.

Мустақиллик шарофати ила ҳақиқат қарор топиб, юртбошимиз Ислом Каримовнинг ташаббуси ва бевосита иштирокида Амир Темурга муносабат тубдан ўзгарди. Унинг фаолиятига бағишланган кўплаб асарлар, рисоалар ва мақолалар чоп қилинди. Гўзалликда тенги йўқ Темурийлар тарихи давлат музейи қурилди, унинг номида орден таъсис этилди. Тошкент, Самарқанд ва Шаҳрисабзда соҳибқироннинг ҳайкаллари ўрнатилди. Унинг номи кўчалар, маҳалла ва бошқа жойларга берилди. Соҳибқирон (фаолияти радио, телевидение орқали ва матбуот саҳифаларида кең кўламда тарғиб қилинди. Ҳукумат ва ЮНЕСКОнинг махсус қарорлари асосида Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги нишонланди ва халқаро анжуман ўтказилди. Амир Темур ва унинг ворислари томонидан қурилган тарихий ёдгорликлар таъмирланди ва тикланди. Амир Темур халқаро жамғармаси тузилганлиги ҳам катта аҳамият касб этди. Бир сўз билан айтганда, юртбошимиз Ислом Каримов саъй-ҳаракати билан, Низомиддин Шомий орзу қилганидек, Амир Темурнинг «умри узайтирилди ва юзига нур» ёғдирилиб, у мустақиллик ва тараққиёт рамзи сифатида гавдалантирилди. Шу ўринда, Амир Темурнинг шахсий фазилатлари, халқ ва Ватан олдидаги хизматлари нималардан иборат бўлган эди, деган савол туғилади.

Биринчидан, шуни ҳисобга олиш лозимки, у ёки бу давлат раҳбарининг сиёсати унинг ақл-идроки, феъл-атвори, билими ва дунёқаранига монанд равишда шаклланади. Буни Амир Темур мисолида ҳам кўриш мумкин. Авваламбор, у ёшлигидан ақли, очиқ кўнгили, журъатли бўлиб, вазир ва бошқа амалдорларнинг фарзандлари

билан дўстона муносабатда бўлган. Амир Темур замондоши Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, соҳибқирон «баланд қадли, узун бўйли, тик қоматли, гўё у қадимий паҳлавонлар авлодларидан бўлиб, кенг пешонали, катта бошли, ғоятда кучли ва салобатли, ажойиб бўлалик, ранги оқу қизил юзли, лекин доғсиз, буғдой ранг эмас, қўл-оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари йўғон, пойчалари семиз, қадди қомати камолига етган, серсоқол,... йўғон овозли эди; у ўлимдан қўрқмас, ёши етмишга етган бўлса-да, изтиробсиз, вазмин, бадани тўла ва пишиқ, худди зич тош мисоли қаттиқ эди. У ҳазил-мазах ва ёлғонни ёқтирмас, ўйин-кулги-ю кўнгил хушликка майлсиз... эди»¹.

Амир Темур мадрасада таълим олган, билими ва дунёқараши ҳар жиҳатдан кенг қамровли бўлган. Шу боис унинг фикр-мулоҳазалари мазмун ва ўткирлиги жиҳатидан кишиларни ҳайратга солган. «Темур, тенги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши бўлиб, унинг тафаккур денгизининг қаъри йўқ ва (унинг) тадбири тоғига на текислигу, на ғадир-будир орқали йўл топиларди...»² «Темур тамғасининг нақши «рости расти» бўлиб, бу «ҳақгўй бўлсанг, нажот топасан» демакдир... Кўпинча унинг мажлисида уятсиз сўзлар, қон тўкиш, асир олиш, наҳбу ғорат қилиш ва ҳарам (ҳақи)га ҳақорат гаплар бўлмасди. Темур қўрқмас, шижоатли, ботир кишиларни итоат қилдирувчан бўлиб, жасоратли кишиларни, довюрак ва мардларни ёқтирар эди... У (бировдан) бир гап эшитганда далил талаб қиладиган, зимдан қараш ва кўз ишоратларини сезадиган идрокли киши эди»³.

Кўриниб турибдики, соҳибқирон ўта зеҳнли, фаросатли ва адолатли ҳукмдор ҳисобланиб, юксак одоб-ахлоқ соҳиби бўлган. «У синчков бўлиб, ҳар бир ишоратдан огоҳ киши бўлиб, юз берадиган барча ишни кўриб-билиб турар эди. Унинг назаридан алдовчининг алдови яшириниб қолмас ва фирибгарнинг фириби ўтмас, ўз фаросати билан ҳақгўй ва ёлғончини ажратар эди... Агар у бирор нарсани амр қилса ёки бир нарсага ишорат қилса, у ундан асло қайтмасди ёки у бирор нарсага қасдланса, беқарорлик, енгилтаклик ва сусткашликка мансуб бўлмаслик учун ўз қатъияти жиловини у нарсадан сира бурмасди»⁴.

Бинобарин, соҳибқирон давлат ишларида бепарволикка йўл бермай, қилиниши лозим бўлган вазифаларни қатъиятлик билан ниҳоя-

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб. Т., 1992, 65-бет.

² Ўша жойда, 71-бет.

³ Ўша жойда, 65-бет.

⁴ Ўша жойда, 65—66-бетлар.

сига етказмагунча қўймаган. У одамларни ўз таъсир доирасига тортиш, рағбатлантириш, руҳини кутариш ва ишлатишга устаси фаранг бўлган. Файратли, меҳнатсевар, содиқ ва ҳалол амалдорларнинг қадр-қимматини ўрнига қўйиш ва моддий жиҳатдан таъминлашга алоҳида аҳамият берган. Шунингдек, уларнинг ўзларини тутишлари ва юриштиришларини назорат қилиб борган.

Бир ривоятга кўра, кунларнинг бирида соҳибқирон икки амалдорни ҳузурига чақириб, биринчисига шундай деган: «Сизни шу бугундан бошлаб эгаллаб турган лавозимингиздан бўшатдим». Шу онда у: «Олампаноҳ, менинг ишларимдан ҳамиша мамнун бўлиб ва мақтаб юрган эдингиз, нима сабаб бўлдики мендан кўнглингиз қолди?», — деб ҳайрон бўлганида мана бу жавобни олган экан: «Тўғри, ўзингизнинг вазифангизни биз истагандек бажариб келдингиз, лекин кейинги пайтларда сўзларингиз ва ўзингизни тутишингиз эгаллаб турган мансабингиз доирасидан юқорилашиб кетди. Манманлик ва гўдайишга берилиб, ҳеч кимни менсимай қолдингиз. Тунов куни масжид олдида утирган қарияларнинг қаршисидан отдан тушмай ва салом бермай ўтиб кетибсиз, ҳатто қабристондан ҳам қуръон ўқимай отда ўтибсиз. Бунга ўхшаш маълумотлар анча тўпланиб қолди. Бу кетишда ўзингизнинг ҳам, ҳокимиятнинг ҳам шаънига путур етказиб қўясиз. Яхшиси ўзингизни тарбиялаб олинг, сўнг сизни эътибордан четда қолдирмаймиз, албатта». Иккинчи амалдорга эса соҳибқирон шундай дебди: «Сизнинг муомалангиз ва фаолиятингиз эгаллаб турган мансабингиз доирасидан жуда пасайиб кетди, шу боис сиз ҳам ундан озод этилдингиз». Демак, Амир Темурнинг фикрича, у ёки бу амалдор ҳаддидан ошмай, ўзига берилган ваколат доирасида сидқидилдан хизмат қилиши керак. Шунингдек, у ношуд ва зарби йўқ мансабдорларни дарҳол бўшатган. Натижада, соҳибқирон саройида жасоратли, мард, тиришқоқ, ўз фикр-мулоҳазаларини ошкора айта оладиган очиқ юзли мансабдорлар тўпланиб, садоқат билан хизмат қилганлар.

Соҳибқирон том маънода халқпарвар ҳукмдор бўлиб, мамлакатда адолат, тинчлик ва фаровон ҳаётни таъминлаш учун курашди. «Амир Соҳибқирон, — дейди Низомиддин Шомий, — раиятлар аҳволини чуқур текшириб, мазлумнинг додини золимдан олди, мамлакатнинг хароблигу ободонлиги борасида маълумотлар олишга илтифот кўргазди. Ҳар кимнинг ҳақ-ҳуқуқини ўз ўрнига қўйган ҳолда халойиқнинг ҳар бир синфини турли-туман меҳрибонликлар билан сийлади: саййидларни улуғлашу эҳтиром, амирларни чопону инъом,

уламоларни эъзозу икром, заифларни саховату эҳсон, раиятни амонлигу одиллик билан хушнуд этди. Шунинг учун унинг муборак зоти Худойи таолонинг лутфу иноятига сазовор бўлди...»¹ «Темур олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тўла-тўқис иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан батамом муқаддам кўрарди... ҳар қандай ҳунар ва касб бўлмасин, агар унда бирор фазилат ва шарофат бўлса, шу касб эгаларига гоятда меҳр қуйган эди»².

Дарҳақиқат, соҳибқирон мўғулларнинг 150 йил давом этган адолатсизлиги, талон-торож, парокандалик ва узаро қонли курашларни тугатиб, мамлакатни белгилаб қўйилган қонун ва тартиблар асосида бошқарди. Ҳақсизлик, зулм, зўравонлик ва ўзбошимчалик сингари иллатларга барҳам берилиб, халқ манфаати ҳимоя остига олинди. «Саъй-ҳаракатни, — дейди соҳибқирон, — ободончилик ва фуқаро фаровонлигига йўналтиришни ҳукмдорлик йўл-йўриқларининг фарзларидан ва жаҳондорлик суннатларидан деб билдик»³. У фарзандларига ҳам қўл остидаги мамлакатларда кўрсатилган тарзда сиёсат юргизишни топшириб, бундай деган: «... ушбу улуг ишни шу йўсинда олиб борсинки, токи у адолат, ҳақиқат, ҳукмдорлик заруриятлари ва раиятпарварлик учун кафолат бўлаолсин ҳамда унинг қоидаларига шундай бир тарзда амал қилсинки, токи у оламнинг ободлиги ва инсоният тинч-тотувлиги билан якун топсин,... ҳақпарварларни қўллаб-қувватлаш ва эъзозлашда, масжид ва мадрасаларни таъмирлашда ва хайрли даргоҳларни кўпайтиришда тиришқоқлик намойиш этиб, муфсидлар, авбошлар, жиноятчилар ва қароқчиларни ҳамда шариатга хилоф ишларнинг кўпайишини ва нолойиқ қонун-қоидаларни таг-туғи билан йўқотишни зарур ва лозим, деб билсин. Шундагина мамлакат ишлари бир текис боради: салтанат мавқеи ва тўғри йўл-йўриқ барқарор бўлади»⁴.

Демак, соҳибқирон шунчалик пухта ўйлаб иш юритганки, салтанат куч-қудратини сақлаш, баъзи подшоҳлар ўйлаганидек, фақат қўшинга эмас, балки, биринчи навбатда халқнинг тинчлиги ва манфаатини таъминлашга ҳам боғлиқ, деб ҳисоблаган. Шундагина халқнинг ўз ҳукмдори ва давлатига бўлган меҳр-муҳаббати ошиб, вақти келганда улар учун жонини ҳам, молини ҳам тикади. Шуни айтиш лозимки, соҳибқирон нафақат Туркистон, балки қўл остидаги бошқа мамлакат-

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома, 220-бет.

² Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи, 2-китоб, 69-бет.

³ Низомиддин Шомий. Зафарнома, 384-бет.

⁴ Ўша жойда, 385-бет.

лар халқларининг манфаатларини ҳам ўйлаб иш юритган. У ерлар ҳокими этиб тайинланган фарзандлари зиммасига адолат ва ҳақиқатга, ободончилик ва тараққиётга қаратилган сиёсат юритишни юклаган.

Соҳибқироннинг олижаноблиги ҳарбий юришлар жараёнида ҳам намоён бўлди. Унинг ашаддий душманлари кечиришни ва афв этишни сўраганларида, уларнинг ҳурмат ва иззатини ўрнига қўйиб, қимматли совғалар билан тақдирлаган. Ҳатто ҳукмдорларни ўз ўрнида қолдирган вақтлари ҳам бўлган. Урушлар туфайли бузилган жойлар дарҳол тикланган, янги шаҳарлар қурилган. Хусусан, «Шероз Амир соҳибқироннинг шарафли қадами баракати билан бир неча вақт амонда бўлиб, ободонлашди. Кишилар айшу фароғатга яқин ва қийинчилигу балолардан узоқ яшадилар. Бир қанча мавзеларга хайрия иморатлари, масжиду мадрасалар қурилди ва шаҳарнинг баъзи маҳаллаларига оқар сувлар келтирилди... (Амир Соҳибқироннинг) олий ҳиммати жаҳон аҳли аҳволининг осойишталигига қаратилганлиги ва шунга сарфланаётганлиги туфайли равшан қалби ойнасида шу нарса юз кўрсатдики, «Турон мамлакатада машҳур мавзеъларни иморат қилганимиздек, Эрон мамлакатада ҳам биз ҳазратдан ёдгорликлар қолғай»... «Байлақон ерида бир мавзеда шаҳар бино қилишга олий ишорат содир бўлди. Бир шаҳар тарҳини чиздилар: у кенг бир девор, чуқур бир хандақ, гурт бурчак шаклида бозор, кўп уй-жойлар, ҳаммом, сарой, майдон ва чаманзорлардан иборат эди. Шаҳар деворининг айланаси шаръий газда икки минг тўрт юз газ, девор кенглиги ўн бир газ, деворнинг баландлиги кунгиралари тепасигача ўн беш газга яқин, хандақнинг кенглиги қирқ газ, чуқурлиги қарийб йигирма газ, шаҳар девори бўйлаб соқчилар ва посбонлар учун уйлар белгиланган, унинг тўрт томон бурчагидан ҳар бирида бир бурж—манора кўтарилган, чиқар жойлар, тош отиладиган жойлар тартибга келтирилган. Ҳақиқатда агар бирор комкор подшоҳ шундай бир мавзени тиклашни хоҳласа, аввал бир муддат асбоб-ускуналарини тайёрлагач, агар бир йилда уни битиришга муяссар бўла олса, ҳамма таажжуб қиларди. Шундай қуруқ бир саҳрога тайёргарлик кўрмасдан, асбобу олат йиғмасдан, ёлғиз олий илтифот билан шу қадар олий бир иморат ва баланд шахристонни барпо этиш бир ой муддатда тамомига етди. Донишмандлар бу комронликка таажжуб қилдилар, жаҳондийда кишилар... офаринлар ўқидилар»¹. Ушбу маълумотлар соҳибқироннинг ташкилотчилик ва бунёдкорлик

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома, 197, 371, 372-бетлар.

қобилиятининг чегараси йуқлиги ҳақида гувоҳлик беради. Ўша янги қурилган шаҳар мисолида ҳам соҳибқироннинг олий ҳимматлилиги ва бағри кенглигини яққол кўриш мумкин.

Соҳибқирон Туркистон минтақаси билан бир қаторда бошқа жойларда ҳам қаттиқ тартиб ва тадбиркорлик билан иш юритиш бўйича муҳим чораларни кўрган. Масалан, у Озарбайжон ва Ироқи Ажамга ҳоким этиб тайинланган набираси Умарга шундай кўрсатма берган: чиқим билан кирим бир меъёрда тутилсин, шундагина мамлакатни бошқариш осонлашади ва зулм қилишга ўрин қолмайди. Чегараларга ҳаёт синовидан ўтган, хушёр, сергак, мард ва тажрибали кишилар қўйилсин. Фаҳм-фаросатли ва шижоатли етук кишилар эътибордан четда қолмаслиги керак. Йўлларни муҳофаза қилиш раҳбарликнинг энг муҳим вазифалардан эканлигини унутмаслик лозим. Савдогарлар ва йўловчиларга озор берилишига йўл қўйилмасин¹. Бундай кўрсатмалар берилиши бежиз бўлмаган, албатта. Чунки молиявий ишларни билимдонлик ва ҳисоб-китоб билан юритиш, ички ва ташқи савдони ривожлантиришга қаратилган чораларни кўриш салтанатни мустаҳкамлаш ва халқ фаровонлигини таъминлашда катта аҳамиятга эга бўлган.

Шуниси диққатга сазоворки, соҳибқирон салтанатга қарашли ҳамма жойда адолат ва тартибни назорат қилишни зиёлиларнинг ҳам зиммасига юклаган. У олимларнинг ақл-идрокли вакилларини ҳукумат номидан турли жойларга юбориб, аҳвол қандай кечаётганлиги ҳақида маълумот тўплаб, ахборот беришни буюрган: «Амир Соҳибқирон бир гуруҳ таниқли ва диёнатли олимлардан танлаб, уларнинг ҳар бирини девони аъло томонидан бир амин билан мамлакат чеккаларидан бирига номзод қилди, токи улар тайин этилган томонга жўнаб, мамлакат ишларининг тагига етсинлар, агар биронта бир мазлумга зулм етган бўлса ёки бирон ожизга зўравонлик раво кўрилган бўлса, зарар тиканини мазлумлар оёғидан чиқариб, улардан зўрлик билан олинган нарса исбот қилинса, ўша томонда бўлган хазина молидан уларга қайтариб берсинлар, бўлган аҳволни ёзиб олиб қайтсинлар ва арз иззатгоҳига етказсинлар, токи бундан кейин у (зулм) қоидаларини улардан йироқлаштирсинлар. Шунда дур тўкувчи лафзидан чиқариб айтди: «То шу вақтгача жаҳонгирлик ишларида зўр саъй-ҳаракат қилинди, бундан сўнг эса подшоҳона ният жаҳонни бошқариш аломатларини юқори кўтаришга сарф этилажак. Бундан ғараз шулки, ҳар ким нимани бил-

¹ Ўша жойда, 383-бет.

са, бехавотир бизнинг арз иззатгоҳимизга етказсин, ҳар нарсаки, мамлакат ислоҳи унга алоқадор ва мазлумлар бошидан зарарни дафъ этиш унга боғлиқ бўлса, у ҳақда бизга етказишда бепарволик қилмасин, эътимод ва тўла ишонч билан очиқ кўрсатсин»¹.

Шундай қилиб, соҳибқирон ўз қаламравидаги мамлакатларда миллати, ирқи ва диний қарашларидан қатъи назар барча халқлар тинч, хотиржам ва эркин яшашларига қаратилган одил сиёсат юргизган. Уларнинг тили ва маданиятига ҳурмат билан қараган. Буни Самарқандда соҳибқирон томонидан халқ учун уюштирилган зиёфатда турли миллат вакиллари қатнашганлигида ҳам кўриш мумкин: «Оламнинг турли тарафларидан йиғилган, тиллари ва кийимлари бир-бирларидан фарқли ҳар қайси мамлакат созандалари, ҳар бир иқлимнинг санъат аҳларию ҳунар соҳиблари гуруҳ-гуруҳ бўлишиб ҳар диёрнинг ўзида расм ва одат қилинган зеб-зийнат буюмлари, гақинчоқлари, кийим-кечак ва матолари билан яسانيб, ўзларига оро бердилар. Хушнағма созандалар ва хушовоз хонандалар форс тариқасида, ажам тартибида, араб қондасида, турк йўсунида, мўғул аёлғусида, хитой русумида, алтой услубида соз чалмоқ, ашула айтмоқ ва оҳанг боғламоқ ила машғул эдилар»².

Турли миллат санъаткорларининг ажойибу гаройиб ашула ва рақсларини мароқ билан тинглаб, томоша қилган соҳибқирон жамоа аҳлига қарата шундай деган экан: «Тенги йўқ Тангри... оламни ёритувчи офтоб мисоли, узоқ ва яқинни бир хил билиб, барча давлатлар ва миллатлардаги кучли ва заиф, фақир ва шариф, катта ва кичик ҳаммасини ўз марҳаматимиз ҳимояси ва шафқатимиз соясида бир хил кўришни, ҳар бир кишини ўз мавқеига қараб бу буюк давлат маҳсулидан баҳраманд этишимизни шарт қилиб қўймиш»³.

Ўрта асрларда хорижий мамлакатлар халқларига меҳрибонлик ва дўстлик кўзи билан қараш соҳибқироннинг мисли кўрилмаган даражада халқпарвар ва олийжаноб шахс бўлганлигини кўрсатади. Чунки ўша узоқ вақтларда бегона миллатларни камситиш ҳукмдорлар ва уларнинг қўл остидаги мансабдорлар учун одат тусига айланган эди. Соҳибқирон эса ўз давридаги қарашлардан узоқлашиб, илғор фикрларни олға суриб, ибратли ишларни амалга оширган. Юқорида кўрсатилганидек, ҳар

¹ Ўша жойда, 370—371-бетлар.

² Ўша жойда, 393-бет.

³ Ўша жойда, 394—395-бетлар.

бир фуқарога дардию арзини тортинмай, чўчимай, бевосита соҳибқиронга билдириш ҳуқуқи берилишининг ҳам аҳамияти катта. Шунингдек, соҳибқирон томонидан мажлислар ва қурултойлар ўтказилганини ҳамда давлат кенгаш асосида бошқарилганини курсатиб ўтиш лозим.

Соҳибқирон халқ турмуш даражасини ва маънавиятини бойитишга ҳам катта аҳамият берди. Натижада, мамлакатда мўл-кўлчилик ва гуқчилик қарор топди. Мадраса ва масжидлар қурилди. Олиму фозиллар фаолияти учун тўла шароит яратилди. Деҳқончилик, хунармандчилик, ички ва ташқи савдони кенг кўламда ривожлантириш орқали фаровонликка эришилиб, меҳнаткаш халқнинг турмуши юқори даражага кутарилди. «Темур — дейди Ибн Арабшоҳ, — Самарқанд аҳлига зеби-зийнатга уралишни, улар устидан жабру ситамларни кутариб, солиқ ва тўловлардан озод қилишни, уларга омонлик бисотини ёзишни, аҳолидан каттаю кичик, юқори қуйи (табақали) кишиларга фазлу эҳсон билан муомала қилишни, ўз ерларида қилич ялангочламаслик, зулм ва ноҳақлик жорий қилмасликларини... амр қилди»¹.

Олиму фозиллар, дин пешволари ва атоқли кишилар соҳибқироннинг фаолиятига юқори баҳо бердилар. Масалан, Миср қозиларининг қозиси ва таниқли тарихчи Валиуддин Абдураҳмон Ибн Халдун соҳибқиронга таъзим ила қуйидаги сўзлар билан мурожаат қилган: «Азбаройи худо, э, Мавлоно Амир! Дунё фатҳларининг калити бўлган қўлингни (менга) бергин, мен уни ўпиш шарафига муяссар бўлай... Мавлоно Амир! Миср сендан ўзга ноиб ҳукмидан, ёинки унда фақат сенинг амрингдан бошқа амр жорий бўлишидан хориждур. Сенга баробар келадиган (кимса) менинг насли насабим, аҳлию авлодим, ватану мамлакатим, дўсту биродарларим, хешу ақраболарим, одамлар подшоҳлари тугул барча орқаю бош, балки бутун инсоният орасида ҳам йўқдир. Чунки улар ҳаммалари бўҳтонлик қорнида (ов бўлиб) тутилиб қолганлар. Мен фақат ўз умримнинг беҳуда ўтиб, ўз давримнинг (бефайз) кетганига ачиниб, афсусланаман. (Ўтган умрим) қандай қилиб сенинг хизматингдан ўзганинг хизматида ўтди? Нега менинг кўзларим сенинг сиймонг нурларини ўзига сурма қилиб сурмади?... Майли, сенинг паноҳингда қайтадан иккинчи умримни бошлайман... Боқий умримни сенинг хизматинга бағишлаб, зое кетган умримни топиб, сенинг қуюшқонингга маҳкам ёпишиб оламан. Ушбу вақтни ҳаётимнинг... энг шарафлиси деб ҳисоблайман»². Ушбу сатрларда соҳибқирон шаънига

¹ Амир Темур тарихи. 1-китоб, Т., 1992. 304—305-бетлар.

² Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб, 66—67-бетлар.

изҳор этилган дурдона сўзлар ҳақиқатни акс эттириб, унинг буюклиги ва шуҳратини англаувчи мисоллардан биридир.

Хуллас, Амир Темура жаҳон миқёсидаги машҳур тарихий шахс, мустақиллик, озодлик ва тараққиёт рамзи сифатида шуҳрат топди. У ўзбек халқининг содиқ фарзанди, ғурури ва фахридир. «Кимки, — дейди юртбошимиз Ислам Каримов, — ўзбек номини, ўзбек миллатининг кучқудратини, адолатпарварлигини, чексиз имкониятларини, унинг умумбашарият ривожига қўшган ҳиссасини, шу асосда келажакка ишончини англамоқчи бўлса, Амир Темура сиймосини эслаши керак»¹.

¹ Ислам Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-том. Т., 1997, 169-бет.

АМИР ТЕМУР ҲАРБИЙ ЮРИШЛАРИНИНГ САБАБ ВА ОҚИБАТЛАРИ

Ҳеч кимга сир эмаски, соҳибқирон турли мамлакатларга ҳарбий юришлар уюштирган. Ўтмиш муаллифлар мана шу ҳарбий юришларни рўқач қилиб соҳибқироннинг фаолиятига салбий баҳо беришга қаттиқ уринишган. Бундай ҳол, айниқса, совет даврда авжига минди. Афсуски, айрим кимсалар ўша нотўғри қарашларни шу кунларда ҳам қувватлашга интиломқдалар. Шу боис ушбу тадқиқотда ҳарбий юришларнинг моҳияти ва йўналишини ёритиш ҳамда ҳақиқатни аниқлаш мақсад қилиб қўйилди.

Авваламбор шуни айтиш лозимки, соҳибқирон томонидан олиб борилган ҳарбий юришлар ўша даврдаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий вазият тақозосига кўра юзага келиб, сабаблари қуйидагилардан иборат эди.

Биринчидан, XIII аср бошлари — XIV аср 60-йилларида мўғулларнинг тажовузлари, сўнгра ҳукмронлиги вақтида инсоният бошига мисли кўрилмаган офат ва талафот ёғдирилиб, юз минглаб кишилар қириб ташланди, жароҳатланди ва асирликка олинди. Фан ва маданиятга қаттиқ зарба берилиб, моддий ва маънавий бойликлар аёвсиз таланди. XIII асрда яшаган йирик тарихчи Рашидиддиннинг ёзишича, жаҳон аҳли ҳеч қачон мўғулларнинг тажовузлари вақтидаги вайронагарчиликка учрамаган. Улар шаҳарларни босиб олганларидан кейин битта ҳам тирик жонни қолдирмасликка ҳаракат қилганлар. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бундай даҳшатли фожиалар Туркистон, Эрон, Озарбайжон, Балх, Ҳирот, Бағдод, Рус князликлари ва бошқа кўп жойларда содир бўлди. Харобага айлантирилган шаҳар ва қишлоқлар узоқ йиллар мобайнида қандай бўлса, шундай ётаверган. Рашидиддиннинг кўрсатишича, мўғуллар томонидан вайронага айлантирилган жойларнинг ўндан икки қисмигина тикланган, холос¹.

Мўғул босқинчиларининг тажовузлари ва ҳукмронлигининг на-

¹ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. т. III. М.—Л., 1946, с. 309.

қадар даҳшатли бўлганлигини ўрта аср муаллифи Ибн ал-Асир ҳам уқтириб ўтган эди: «Куну тунларда мисли кўрилмаган ва ҳамма ёқни, хусусан мусулмонлар яратган бойликларни қамраб олган ғоят катта бир фалокат бўлди. Агар биров, ҳамма нарсага қудрати етувчи ва ҳар нарсанинг устидан турувчи Оллоҳ одамни яратгандан буён дунё шу маҳалгача ҳеч бундай нарсани кўрмаган, деса ҳақ гапни айтган бўларди: дарҳақиқат, йилномаларда бунга ўхшаш ва унга тенг келадиган бундай зўр фалокат бўлмаган. Уларда тасвирланган воқеалар ичида Навуходоносорнинг исроилийларни калтаклаш ва Қуддусни вайрон қилиш бобидаги қилмиши энг даҳшатлисидир. Бироқ бу лаънатилар (мўғуллар) вайрон-талон қилиб ташлаган мамлакатлар олдида Қуддус нима бўлибди? Бу мамлакатлардаги ҳар бир шаҳар Қуддусга икки баробар келади! Мўғуллар қириб ташлаган одамларга қараганда исроилийлар нима бўлибди? Ахир айрим битта шаҳарда мўғуллар калтаклаган аҳоли барча исроилийлардан кўп бўлган... Улар ҳеч кимни аямадилар; аёлларни, эркакларни, гўдакларни дўппослай берди. Ҳомиладорларнинг қорнини ёриб болаларини ўлдирди... Шундай бир ҳодиса бўлдики, унинг учқунлари ҳар томонга сочилиб кетди ва балоси ҳамманинг бошига тушди; у шамол қувган булутдек ҳамма ёқни босиб олди»¹.

Ҳақиқатан ҳам мўғуллар тажовузи ва ҳукмронлиги жаҳоннинг кўп жойларини қамраб олган эди. Айрим маълумотларга кўра, мўғуллар томонидан Самарқандда 100000, Нишонурда 160000, Бағдодда 800000, Балхда 200000, Сабзаворда 70000 кишининг ёстиғи қурилган. Шунингдек, Ўтрор, Урганч, Термиз, Нисо, Ҳамадон, Рай, Мароға, Ардабил, Тус, Қазвин, Бухоро, Хўжанд, Тошкент ва бошқа жойларнинг аҳолисига ҳам қирон келтирилган эди. Ҳиротдек катта шаҳарда 40 киши фавқулодда тирик қолган экан, холос. Асирликка олинган минглаб кишилар мўғул аскарларининг олдинги қаторига қалқон сифатида тизилгани сабаб биринчи ўқлар уларга тегиб ҳалок қилган. Ёки ватан ҳимоячилари ўз одамларига ўқ узишни лозим кўрмай таслим бўлишга мажбур бўлганлар. Мўғуллар кўп мамлакатларни эгаллаб, адолатсизлик ва зулмни давом эттирдилар. Чингизхоннинг Чиғатой, Жўчи ва Ҳулогу сингари ворисларидан ташкил топган сулолалар Хитой, Туркистон, Сибирь, Волга ва Урал бўйлари, рус князликларида ўз ҳукмронликларини ўрнатдилар. Улар Эрон, Афғонистон, Жанубий ва Шимолий Озарбайжон, Арманистон, юқори ва қуйи Месопотамия, Кичик Осиёнинг шарқий қисмини эгаллади-

¹ Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовский. Олтин Урда ва унинг қулаши. Т., 1956, 46-бет.

лар. Грузия, Трабзон подшоҳлиги, Кипр, Кичик Осиёдаги Салжук давлати ярим вассал сифатида мўғулларга бўйсунганлар. Мўғуллар Польша ва Венгрияга ҳам бостириб кирганлар. Улар ҳатто Адриатика денгизи қирғоқларигача борганлар. Умумлаштирганда, биргина Хулоғу сулоласи Амударёдан деярли Ўрта денгизгача, Кавказдан Ҳинд океанигача чўзилган катта ерларни эгаллаб олганлар.

Кўриниб турибдики, мўғуллар бутун Шарқ ва Европани ваҳима ва ларзага солиб, дини ва миллатидан қатъи назар кўп халқларни бўйсундирдилар. Шунини айтиш лозимки, улар босиб олган мамлакатларда дастлаб уларнинг тажовузлари, сўнгра ҳукмронлигига қарши озодлик курашлари олиб борилди. Бироқ уларни бошқариш ва ғалабани таъминлашга қодир забардаст раҳбар бўлмагани оқибатида душманни тамомила тор-мор қилишга эришилмаган. Бундай ўта моҳир лашкарбоши, чинакам давлат арбоби XIV асрнинг 60-йилларида Амир Темур сиймосида намоён бўлди. У мўғулларнинг Туркистон заминидаги 150 йиллик зулмига қарши кураш таянчига айланди.

Соҳибқирон, авваламбор, Туркистонни озод этиб, мустақил давлат ташкил қилди. «Мовароуннаҳрда — деб ёзганди у, — мўғулларнинг жабру зулми ортиб кетди. Мўғуллар устидан ғалаба қилдим ва мазлумларни золимлар жабридан озод қилдим»¹. Аммо мўғулларга қарши кураш ҳали ниҳоясига етмай улар Туркистонни қайтадан қўлга киритиш имконига эга эдилар. Шу боис соҳибқирон амалда Олтин Ўрдага тобе бўлган Хоразмга, Етгисув ва Шарқий Туркистонни ўз ичига олган Мўғулистонга ҳарбий юриш уюштириб, уларни бир давлатга бирлаштирди. Бу билан соҳибқирон мўғулларнинг Ўрта Осиёдаги ҳукмронлигини кўпориб ташлашга муваффақ бўлди. Аммо Олтин Ўрда давлати Амир Темур қўл остидаги ерларда мўғулларнинг ҳукмронлигини тиклаш учун курашни бошлаб юборди. Чунончи, Олтин Ўрда хони Ўрусхон (1361—1376) «жангга жой ҳозирлаш»ни соҳибқирондан талаб этди². Бундай кўпол муносабатга жавобан соҳибқирон ҳарбий юриш уюштириб, Ўрусхонни мағлубиятга учратди.

Бу билан ўзининг куч-қудратини йўқотмаган Олтин Ўрда Амир Темурга нисбатан душманликдан воз кечмади. Соҳибқироннинг ёрдами билан Олтин Ўрда тахтини эгаллаган, лекин хоинлик йўлига кирган Тўхтамишхон Туркистон ва Эронга қарашли ерларга ҳарбий юриш уюштириб, уларни босиб олишда ҳеч нарсадан гоймади. Бундан

¹ Темур тузуклари. Т., 1991, 20-бет.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома, 104-бет.

газабланган Амир Темур уч маротаба Олтин Ўрдага лашкар тортиб, душманни қақшатқич зарбага учратиб, бўйсундирди. Амир Темурнинг Олтин Ўрдадаги ғалабасининг акс садоси Кавказга ҳам тарқалиб, бу ердаги давлатларни ташвишга солиб қуйди. Улар соҳибқиронга нисбатан душман кўзи билан қарай бошладилар. Айни пайтда XIV асрнинг тўртинчи чорагида бирмунча кучайган грузин давлати Шимоллий Озарбайжоннинг Ганжа ва Шекин каби жойларини босиб олиб, мусулмонларга нисбатан хавф туғдирди. Шунинг учун соҳибқирон уни бўйсундириш ва хавф-хатарни бартараф қилишни лозим топди.

Эронга уюштирилган ҳарбий юришларга келганда, шуни айтиш лозимки, 1336 йилда мўғуллар ҳукмронлиги ағдарилиб, Кермон ва Язда сарбадорлар ҳукмронлиги ўрнатилди. Аммо кейин мамлакат бир неча бўлакка парчаланиб, ғоятда оғир вазият юзага келди. Эрон ерларида ўндан ортиқ мустақил ва кичик давлатлар юзага келиб, кўп жойларда ҳамон мўғуллар ҳукмронлиги давом этмоқда эди. Уларнинг орасида яккахокимлик учун курашлар қизғин тус олди. Ўрта аср тарихчисининг кўрсатишича, Эронда «вилоят билан вилоят, қишлоқ билан қишлоқ ўртасидаги душманчилик ва курашлар то Амир Темур уларни тинчитмагунча ва исён оловини ўчирмагунча бартараф қилинмади»¹. Бу вақтларда Эроннинг талай қисмида музаффарийлар сулоласи ҳокимиятни бошқариб, адолатсизлик ва зулм авжига минган эди. Бу хусусда Низомиддин Шомий шундай ёзган: «Муҳаммад Музаффарнинг авлоди ва набиралари у мамлакатни эгаллаб, ҳар бири бирон шаҳар ва мавзеда ўз номига... хутба ўқитган, «Яқин қариндошлар бир-бирларига чаёндекдилар» (деган мақол тимсолида) бир-бирларининг қони, номуси ва мол-мулкига тажовуз қилиб келаётган эдилар. Шу боис барча раиятлар доим турли ҳодисалар остида эзилиб, хорлик ва ранжу машаққат жабрини тортиб, фуқаро ҳолига беқарорлигу алғов-далғовлик йўл топган, мамлакат ишлари ўз тартибу интизомидан чиқиб кетган эди. Мамлакатнинг ҳамма катта-кичиклари Амир соҳибқирон ҳузурига йиғилдилар. Раият ва мамлакат аҳолиси (музаффарийларнинг) зўравонликлари, халққа етказган жабру зулмлари ҳақида арз қилиб дедилар: «Агар Амир соҳибқирон яна бир бор мамлакат жиловини уларнинг қўлига берсалар, уларнинг зўравонлик ва жабру ситам қўлини халқ устидан даф қилмасалар, бутун аҳоли хорлик майдонида оёқ остида қолиб, ҳалок бўлғусидир»².

¹ И.П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.—Л., 1960, с. 65.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома. 179—180-бетлар.

Демак, эронликларнинг узлари соҳибқиронни ҳокимиятни эгаллашга даъват этганлар. Бу борада музаффарийлар сулоласининг айрим вакилларининг рақибларга қарши ёрдам сўраб соҳибқиронга мурожаат қилганлигини ҳам кўрсатиб утиш ўринлидир. Масалан, сарбадорлар давлатининг ҳукмдорларидан бири «Ҳожа Али Муайяд, — дейди Шарафуддин Али Йаздий, — ўзининг ҳукмронлиги даврида улуғ амир, буюк соҳибқирон Темур жаноблари билан ҳамжиҳат ва садоқатли бўлди; унга дўст ва ҳушмуомалада бўлди. Улуғ Амир Темурдан ёрдам, мадад сўради ва Тоту номли кишисини Самарқандга соҳибқирон ҳузурига юборди. Тўрт ойдан сўнг буюк соҳибқирон Амир Темур Хуросонга лашкар тортди. Ҳожа Али Муайяд Сарахсга улуғ Амир Темурнинг истиқболига борди, султонлик марҳаматига мушарраф бўлди... ва Хуросон мамлакатини Амир Темурнинг тасарруфига топширди. Ўзи соҳибқироннинг мулозаматига машғул бўлди. ...Ҳожа Али Муайяднинг вафотидан сўнг салтанат сарбадорларнинг қўлидан кетди ва Хуросон мамлакати соҳибқирон Темурнинг мулкига айланди»¹. Бироқ Амир Темурга Эрондаги барча жойлар ихтиёрий равишда бўйсунди, дейилса хатога йўл қўйилади. Эроннинг катта қисмида унинг ҳукмронлигига бир қатор шаҳар ва қалъалар қаршилиқ кўрсатди. Улар жанг билан қўлга киритилиб, мўғулларнинг бўлажак хавфидан ҳоли қилинди. Соҳибқирон «ўттуз беш ёшида салтанат тахтига ўлтурди ва мақоми аслини пойтахт қилди ва ўттуз олти йил юруб, оламни мусаххар қилди. Чигатойхоннинг улусини ва Хулогухоннинг улусини ва ўзга улуғ мамлакатларни мусаххар қилди»².

Соҳибқирон, олдинги саҳифаларда қайд қилинганидек, Мўғулистон, Олтин Ўрда ва бошқа жойларда ҳам мўғулларнинг ҳукмронлигига қақшатқич зарба берган эди. Демак, соҳибқирон ҳарбий юришларининг сиёсий жиҳати Туркистон ва бошқа қатор минтақаларда мўғулларга қарши курашдан иборат бўлган.

Иккинчидан, иқтисодий ва маънавий омиллар ҳам ҳарбий юришларнинг моҳияти ва йўналишини акс эттирган. Маълумки, қадимдан ички ва ташқи савдони ривожлантириш тараққиёт ва фаровон ҳаётни таъминлашда муҳим ўрин эгаллаган. Аммо ҳамма вақт карвон йўлларида шароитни яхшилаш ва хавфсизликни сақлашнинг иложи бўлавермаган. Бу эса у ёки бу мамлакат ҳаётига салбий таъсир этиб, жамоа аҳлининг турмушини оғирлаштирган. Бундай ҳолат мўғулларнинг ҳукмронлиги даврида тахт учун ўзаро курашлар ва қароқчиларнинг талон-торожида кўзга ташланди.

¹ Б. Аҳмедов. Давлатшоҳ Самарқандий. Т., 1967. 45—46-бетлар.

² Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Т., 1997, 308-бет.

Соҳибқирон бу ҳолатни бартараф этиш мақсадида халқаро карвон йўлларини назорат остига олиш ва савдо-сотик самарадорлигини таъминлаш учун курашди. У Эрон, Ҳиндистон, Туркия, араб мамлакатлари, Каспий-Волга бўйлари орқали ўтадиган карвон йўлларини эгаллашни тарихий зарурият, деб билди. Қадимий «Ипак йўли»га жон киргизди. Бу Туркистоннинггина эмас, балки бошқа қатор мамлакатларнинг ҳам манфаатини таъминлашда ҳаво билан сувдек зарур эди.

Соҳибқироннинг карвон йўлларида хавфсизликни таъминлашга қаратилган чораларидан бири қароқчилик билан шуғулланаётган Қора Юсуфга қарши курашда ўз ифодасини топди. «Бир қанча муддатдан буён мамлакат ўртасида бузуқчилик қўлини чўзиб, мусулмонларга йўлларни танг қилиб, ҳожилар карвонларига зарар-заҳмат етказиб келган Қора Юсуф бу пайтда Рум мамлакатига паноҳ тортиб борган эди... Қора Юсуф қароқчи ва йўлкесардир, унинг фитнаю фасодидан мусулмонлар шаҳарларига етган зарар атрофдаги бегоналарникидан кўра ортиқдир»¹. Соҳибқирон элчилар орқали Рум, яъни Туркия султони Боязиддан қароқчини топишни сўради. Бироқ рад жавобини олди. «Шунинг учун, — деб ёзади Низомиддин Шомий, — Амир Соҳибқирон ўз ҳумоюн вақтини уларнинг шаррини даф этишга сарфлаб, Рум томонига юришга жазм қилди»².

Умуман, қадимги ва ўрта асрларда йирик ҳукмдорларнинг ҳарбий юришларида карвон йўлларини эгаллаш асосий вазифалардан бири ҳисобланган. Бу Амир Темурнинг фаолиятида ҳам яққол кўзга ташланди. У Шарқ билан Европани боғловчи карвон йўлларини қўлга киритиб, зарур шарт-шароитни тўла яратишга эришди. «Буюрдимки, — деб эслайди соҳибқирон, — йўл устига кузатувчилар, зобитлар тайинласинларки, йўлларни қўриқлаб, ўткинчилар, савдогарлар, мусофирларни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини манзилдан-манзилга етказиб қўйсинлар. Йўл устида бирортасининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа қор-ҳол юз берса, булар учун жавоб бериш уларнинг зиммасида бўлсин... Атрофдан кирган-чиққан мол-мулк, четдан кирган ва четга чиққан ёт кишилар, ҳар мамлакатдан келган карвонлар ва ҳукмдорлик ҳақидаги хабарлар, қўшни подшоҳлар, уларнинг гаплари, ишлари ва узоқ ўлкалардан бўлиб, менинг даргоҳимга юзланган уламо, фузало ҳақидаги батафсил хабарларни ростлик-тўғрилик билан менга ёзиб турсинлар»³.

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома, 322—323-бетлар.

² Уша жойда, 322-бет.

³ Темур тузуқлари, 94—95-бетлар.

Бинобарин, соҳибқирон ички ва ташқи алоқаларга алоҳида аҳамият бериб, уларни қаттиқ назорат остига олган. Ҳатто ҳақиқий аҳволни бузиб хабар берувчиларнинг «ёзган бармоқлари кесилсин», деган фармон чиқарилган эди. Бундан мақсад алоқа йўлларида адолатсизлик, зулм ва бошқа тартибсизликларни қўпориб ташлашдан иборат бўлган. Соҳибқирон яна шундай деган: «Ҳар мамлакат ва диёр саёҳатчиларию мусофирларининг бошини силадимки, турли мамлакатлардан менга хабар келтириб турдилар. Ҳар бир мамлакатга ва диёрга савдогарлар ва карвонбошилар тайинладимки, улар қаерга боришмасин: Хитой, Хўтан, Чину Мочин, Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Миср, Шом, Рум, Жазоир, Фарангистон, у ерларнинг нафис матолари ва муносиб тўхфаларидан келтиришсин... сармойеси қўлидан кетиб қолган савдогарга ўз сармойесини қайтадан тиклаб олиши учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилсин»¹. Карвон йўлларида ва барча савдо аҳли учун шу даражада қулай ва хавф-хатарсиз шароит яратилдики, агар Самарқанддан бирорта одам бошига тилла тўлдирилган кўзани қўйиб бутун салтанатни айланса, ҳеч қандай тўсиқ ва талафот кўрмай қайтган.

Мўғуллар ва уларнинг ҳукмрон вакиллари ислом динини қабул қилган бўлсалар-да, уларнинг орасида бутпарастлик ҳамон зимдан сақланмоқда эди. «Темурнома»да ёзилишича, мўғулларнинг ҳукмдорларидан бири кўп дин пешволарини ўлдириб, мактаб ва мадрасаларни харобага айлантирган². Мовароуннаҳрда, — деб ёзганди соҳибқирон, мўғулларнинг жабр-зулми ортиб кетди. Чунончи, саййид ва саййидзодалардан етмиш кишини асир олиб банд этдилар³. Мўғуллар туб аҳоли билан муроса қилиш учунгина ислом динини қабул қилган эдилар. Тўғри, уларнинг ҳукмдорлари орасида айрим султонлар ислом динига чинакам берилди. Бироқ бундай ҳолат мўғуллар жамоаси орасида оммавий равишда чуқур илдиз отмади. Улар ичида «чала мусулмон»лар оз эмас эди. Шу боис, соҳибқирон Туркистонда ва умуман бўйсундирилган мамлакатларда ҳам ислом динининг равнақи учун мардонавор курашди. Бу хусусда у шундай ёзади: «Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақолар қуришни... буюрдим. Мусулмонларга диний масалалардан таълим бериб, шариат ақидалари ва ислом дини илмлари: тафсир, ҳадис, фикҳдан дарс берсинлар деб, ҳар бир шаҳарга олимлар ва мударрислар тайин қилдим... Шу тариқа ислом динини ривожлантириб, шариатни мусулмон мамлакатларига ёйдим.

¹ Ўша жойда, 67-бет.

² Темурнома. Т., 1991, 106-бет.

³ Темур тузуқлари, 20-бет.

Ислом динини ёйиб, унга равнақ берганим ҳақидаги овоза каттаю кичик аҳли мўминнинг қулогига етгандан кейин, ислом олимлари: «Тангри таоло ҳар юз йилда Муҳаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динига ривож бериш ва янгилаш учун бир кишини ислом динининг ёйувчиси ва янгиловчиси сифатида ихтиёр этади. Бу саккизинчи юз йилликда (яъни, XIV асрда — Ҳ.З.) Амир соҳибқирон ислом динини жаҳон аҳлига тарқатди. Шунинг учун бу юз йилликда Муҳаммад динининг янгиловчиси шу киши бўлғай», — деб фатво бердилар»¹.

Шунингдек, соҳибқирон салтанатнинг у ёки бу жойида машхур дин пешволарининг харобага айланган қабрига ҳашаматли ёдгорликлар қурдириб, хотирасини абадийлаштирди. Диннинг муҳим масалалари бўйича баҳслар, суҳбат ва тарғибот ишларини уюштирди. Буларда шахсан ўзи ҳам бевосита қатнашиб турди. Ҳатто қўшинлар учун махсус қози лавозими жорий қилиниб, ислом динининг қоида ва тартиблари ватан ҳимоячиларининг онгига янада чуқур сингдирилди. Бу уларнинг она юртига содиқлиги ва жанговарлигини мустаҳкамлади.

Хулоса қиладиган бўлсак, инсон дунёга келгандан буён шу кунгача урушлар ҳамон давом этмоқда. Тарих саҳифалари варақланса, Шарқда ва умуман дунёда уруш гирдобига тортилмаган ва катта талафотларни кўрмаган мамлакатни топиш амри маҳол. Одатда, урушлар адолатли ва адолатсиз бўлади. Биринчиси, у ёки бу давлат ва халқнинг босқинчиларга қарши курашиб, мустақиллик ва озодликни тиклашидан иборатдир. Адолатсиз урушлар эса мустамлакачилик ва улўф миллатчилик руҳидаги ҳукмдорлар томонидан уюштирилган. Масалан, Ахоманийлар, Македониялик Александр, халифалик, мўғуллар, чоризм ва шўролар давлатининг тажовузлири шулар жумласидандир. Ватанимизда уларнинг ҳукмронлиги, умумлаштирилганда, 800 йил давом этди.

Ўзбек халқи бу мисли кўрилмаган азоб-уқубат, зулм ва талафотларга тўлиб-тошган даврларда босқинчиларга қарши қаҳрамонона курашди. Уларнинг орасида буюк Амир Темур бошчилигида олиб борилган озодлик курашлари алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг ички ва ташқи сиёсати адолатга асосланган бўлиб, нафақат она юртининг, балки бошқа мамлакатлар халқларининг манфаати учун ҳам тинимсиз курашди. Юқорида зикр этилганидек, Чингизхон ва унинг ворислари кўп мамлакатларни эгаллаб, Шарқ ва Европанинг қатор халқларини ваҳшийларча қирди, бойликларини талади ва қул каби ишлатди. Уларнинг зулми шу даражада авжига миндики, мазкур

¹ Ўша жойда, 58-бет.

қилмишлар «ўрта аср фашизми» деб баҳоланса, асло муболаға бўлмайди. Шу тариқа мўғуллар, XX асрдаги фашистлар каби, умуминсоният ва тараққиёт душманига айланди. Шунинг учун, мўғулларга қаерда бўлмасин зарба бериш замон талаби эди. Барча мазлум халқларнинг манфаатини таъминловчи бу талабни амалга ошириш Аллоҳнинг марҳамати ила соҳибқироннинг зиммасига тушди. У, авваламбор, Туркистон заминида қудратли давлат бунёд қилиб, уни бўлажак хавфхатар ва талон-торожлардан сақлаш учун курашди. Бунга эришмоқ учун у қатор хорижий мамлакатларга ҳарбий юришлар уюштиришни, яъни мўғулларга ва бошқа душманларга зарба беришни мақсад қилиб қўйди. Салтанатнинг куч-қудрати ва хавфсизлигини таъминлаш учун нимаки зарур бўлса, барчасини изчиллик билан амалга оширди. Кўп мамлакат ва халқларнинг соҳибқирон асос солган ягона ва қудратли давлат қўл остига бирлаштирилиши уларнинг ҳаётига ижобий таъсир кўрсатиб, хавфсизлигини таъминлади. Салтанатта қарашли ерларда иқтисодий ва маданий алоқалар ривожланди. Ислом динининг равнақи учун шароит яратилди. Соҳибқирон озодлик ва тараққиёт рамзи сифатида танилиб, адолатга асосланган ҳарбий юришларни амалга оширди. Бундан мақсад тинчлик, барқарорлик, дин ва тараққиёт душманларига уларнинг маконида зарба беришдан иборат эди. Акс ҳолда уларнинг бостириб келиши турган гап эди.

Ички ва ташқи савдонинг ривожланиши ҳам катта аҳамият касб этди. Бунда халқаро қарвон йўллари хавфсизлигининг таъминланиши муҳим ўрин эгаллади. Фиёсиддин Али кўрсагишича, соҳибқироннинг беқиёс катта хизматларидан бири қуйидагиларни ўз ичига олган: илгарилари салтанагнинг барча вилоятларидаги йўлларда савдогарлар ва бошқа йўловчиларни талаш, яъни ўғирлик, босқинчилик авжига чиқиб, жуда оғир аҳвол ҳукм сурарди. Эндиликда адолат, тинчлик ва барқарорлик ўрнатилиши натижасида ҳар бир киши ўзининг олтини ва бошқа бойликлари билан хоҳлаган жойида бемалол ўтириш имконига эга бўлди. Қарвон йўлларида шундай яхши шароит ва гартиб ўрнатилдики, улар билан фахрланишга барча асослар мавжуд. Соҳибқирон ўрнатган адолат ва барқарорлик барча мамлакатлар учун абадул абад намуна бўлиб қолиши муқаррар¹.

Соҳибқироннинг ҳарбий юришлари сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий сабабларни ўзида мужассамлаштирган. Улар мустақиллик ва

¹ Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. В сб. «Тамерлан». М., 1992, с. 202—203.

тинчлик ғоялари билан суғорилган бўлиб, она юрт ва бошқа мамлакатларни мўғуллар ҳукмронлиги ҳамда зулмидан озод қилишга йўналтирилган эди. Бошқача айтганда, ҳарбий юришлар тарихий зарурият маҳсули сифатида намоён бўлган. Биламизки, ҳарбий юришлар жараёнида кўп одамлар ҳалок бўлиб, аҳоли турар жойлари бузилган. Бироқ олий мақсадни амалга оширишнинг бундан бошқа йўли йўқ эди. Зеро, давлат аҳамиятига молик масалаларни ҳамма вақт дипломатия йўли билан ҳал этишнинг иложи бўлавермаган. Фақат қурол ва жанг воситаси билангина мақсадга эришилган. Шу боис соҳибқирон ўзининг жаҳон аҳамиятига молик сиёсатини ҳарбий юришлар орқали ҳам амалга оширишга мажбур бўлган. Акс ҳолда мўғуллар ҳамда янгидан шаклланган бошқа рақиблар мустақиллик ва озодликни барбод қилиши аниқ эди.

Демак, буюк Амир Темурнинг адолатли ҳарбий юришларининг мағзини чақмай, унинг шаънига доғ туширишга уриниш тарихни сохталаштиришдан бўлак ҳеч нарса эмас.

АМИР ТЕМУРНИНГ ВАФОТИ ВА БУЮК САЛТАНАТ ТАҚДИРИ

Мустақиллик шарофати ила Амир Темур фаолиятига бағишланган кўп асар ва мақолалар нашр қилинган бўлса-да, бироқ соҳибқирон фаолиятининг сўнгги босқичи ҳануз махсус ўрганилмай келмоқда. Шу боис ушбу мавзунини манбалар асосида ёритиш ҳар жиҳатдан зарур ва фойдалидир.

Соҳибқирон ҳаётининг сўнгги ойлари

Амир Темур етти йиллик ҳарбий юришдан сўнг 1404 йил июлда она юртига қайтиб, Самарқанддаги Боғи Чинорга ўрнашди. Бу ерда у бир ҳафта мобайнида дардга чалиниб ётди. Шу орада Муҳаммад Султон мадрасасини бориб кўрди. Соғайгандан кейин Боғи Шимол, сўнг Боғи Баландда истиқомат қилди. Соҳибқирон ўша мадрасага қайта бориб, унинг ёнида олий гумбаз солиш ҳақида кўрсатма берди. Шунга биноан ҳашаматли гумбаз, сардоба ва катта боғ қурилган. Шундан кейин у ўзи қурдирган масжид ва Бибиҳоним мадрасасини кўриб, тегишли маслаҳатлар берган. У Боғи Чинорда Олтин Ўрда элчиси билан суҳбатлашган. Бу ердан Боғи Дилкушога ўтиб, у ерда Испания элчиси Клавихони қабул қилган. Боғи Шимолнинг жанубида тўрт томонининг узунлиги етти юз эллик метр кенгликда катта боғ ва унинг ўртасида қаср қуриш тўғрисида буйруқ берган. Бу боғ қисқа вақтда битказилган. Кўриниб турибдики, соҳибқирон она шаҳрига қайтиши биланоқ бунёдкорлик ишларини давом эттирган. Айни пайтда ўзи Самарқандда йўқлигида давлат ишлари қандай олиб борилганлигини синчковлик билан текшириб, йўл кўйилган адолатсизлик ва тартибсизликлар учун маъмурият вакиллари язолаган. «Темур, — деб ёзади Ибн Арабшоҳ, — ўзи гоийблигида мамлақати ва раияси ишларида нелар юз берганини суриштириб, еру мулкларини масалаларини диққат билан ўргана бошлади ва ҳокимларига йўл-йўриқлар кўрсатди; атроф ва чегаралар, теварак-четлар фойдаси тадбирини кўриб, каттаю кичикнинг ғамини еб, бою фақирнинг манфаати

билан машғул бўлди. Ўз мулоҳазаси тақозосига кура барча ашёларни ўз ўрнига қўйиб, жами мансабу мартабалар жиловини ўшанга сазовор кишилар қўлига тутқазга бошлади»¹.

Бинобарин, соҳибқирон текшириш жараёнида кўп номаъқул ишларни кўрганки, мансабдорларни алмаштириш ва айрим ўта нуфузли кишиларни қаттиқ жазолашгача борган. Масалан, Самарқанд шаҳар бошлиқлари Хожа Муҳаммад Довуд ва Муҳаммад Жалд дорга осилдилар. Ўғирлик, бузқўчилик ва бошқа қабиҳ ишлар билан шуғулланувчилар ҳам илдизи билан қуритилди. Тухмат билан зиндонга ташланган собиқ шаҳар ҳокими Хожа Шарофиддин Али озод қилиниб, Хожа Фахриддин Аҳмад билан биргаликда шаҳар девонига тайинландилар.

Соҳибқирон салтанат бошқарувини яхшилаш ва жойлардаги маъмуриятга кўрсатмалар бериш мақсадида қурултой чақирди. Унда барча вилоятлар ҳокимлари, лашкарбошилар, дин пешволари ва нуфузли кишилар қатнашдилар. У ўзи йўқлигида мансабдорларнинг айби билан жамоа аҳли ранжитилганлигини ҳисобга олиб, кайфиятини кўтариш мақсадида халқ байрамини ўтказиш ва шу билан бирга набираларини уйлантириш ҳақида кўрсатма беради. Бу хусусда Ибн Арабшоҳ шундай ёзади: «Темур Самарқанд аҳлига зеби-зийнатга ўралишни, улар устидан жабру ситамларни кўтариб, солиқ ва тўловлардан озод қилишни, уларга омонлик бисотини ёзишни, аҳолидан каттаю кичик, юқори қуйи (табақали) кишиларга фазлу эҳсон билан муомала қилишни, ўз ерларида қилич яланғочламаслик, зулм ва ноҳақлик қилмасликларини ҳамда уларга (Самарқанд аҳлига) ўз зебу зийнатлари билан Самарқанд этагида, бир милда жойлашган Конирил деб аталадиган жойга чиқишларини амр қилди. У жойнинг ҳаво-си мушкдан ҳам соф, суви қанддан ҳам ширин бўлиб, гўё бу (жойлар) жаннат бўстонидан (бўлиб олинган) бир қитъа»². Ушбу сатрларда соҳибқироннинг ўз ватанига ва халқига содиқлигини, адолат, тинчлик ва фаровон ҳаёт учун курашганлигини акс эттирувчи далиллар ўз ифодасини топган. Ҳатто, у жамоа аҳлини солиқ ва тўловлардан озод этишгача борган. Бундай олийжаноблик тарихда камданкам учрайдиган ҳодисадир. Бу ўша даврдаги мўл-кўлчилик ва тўкинчиликнинг маҳсули эди, албатта.

Соҳибқирон халқ байрами ва тўйни уюштиришга шахсан ўзи бошчилик қилди. Конирилда минглаб кишилар сиғадиган чодир ва

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 1-китоб, 304-бет.

² Ўша жойда, 304—305-бетлар.

утовлар тикилиб, олтин, кумуш, нодир жавоҳирлар билан безатилди. Олтиндан ясалган идиш-товоқлар қўйилиб, турли овқатлар пиширилди. Байрам ва тўйда соҳибқироннинг фарзандлари, хотинлари, келинлари, қариндошлари, вилоятлар ҳокимлари, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ва ҳарбий қисмлар ўзларига белгиланган жойларга ўрнашдилар. Эрон, Туркия, араб мамлакатлари, Олтин Ўрда, Хитой, Миср ва бошқа қатор мамлакатлардан элчилар ташриф буюрди. Уларнинг орасида Клавихо ҳам бор эди. «Темур, подшоҳлар ва амирлар, уфқлар султонлари ва улугларини, туманлар оқсоқоллари, аскарлар азимлари ва қўмондонларини тақлиф этиб,... уларга гоят қимматбаҳо хилъатлар кийгизиб, хилма-хил инъом-эҳсон ва армуғонлар адо этиб, уларнинг ҳар бирини ўз ёнидан ўнг (томон)ига ўтқазарди. Аммо чап томони эса аёллар ва хонимлар учун (махсус) эди. Дарвоқе, аёллар эркаклардан бекинмасдилар»¹.

Байрам мобайнида соҳибқироннинг набиралари Улуғбек, Иброҳим Султон, Ийжал, Аҳмад ва Бойқаролар уйлантирилди. Тўйда ўзбек, араб, хитой, мўғул ва бошқа халқлар рақслари, ашула ва куйлари янгради. Унинг кўрсатмасига кўра, байрам ва тўй кунлари халқнинг амалий ва бадиий санъатининг юксак намуналари намойиш қилинди: «шаҳар аҳли зебу зийнатларини юзага чиқариб, Темурнинг рўпарасига, кўзга ташланадиган жойга қўйдилар. Шаҳар аҳлидан ҳар бири ўз ҳоли-қудрати етгунча кўркам бўлишга уринди. Ҳар бир ҳунарманд ўз ҳунарига боғлиқ нарсада жидду жаҳд кўрсатди, ҳар бир санъат аҳли ўз санъатига мансуб нарсада имконидан ҳам ошириб ҳунарини кўрсатдики, ҳатто бир қамиш тўқувчи (қамишдан) мукамал қурол-яроғли бир отлиқни ясаб чиқарди ва унинг суратини камолига етказиб, ҳатто тирноқларию киприкларини ҳам ясади. Унга (отлиққа) зарур бўлган қурол-яроғлардан ёй, қилич ва бошқа тааллуқли нарсаларнинг ҳаммасини камолига етказиб ясади. Ушбу (анжом)ларнинг барчаси қамишдан бўлиб, уларни ҳеч бир машаққат ва қийноқсиз (ҳаммасини) ўз ўрнига тиклади. Пахта титувчилар пахтадан тиклиги ярашган, баланд, пишиқ ишланган, гўзал суратли нафис ва чиройли бир мезана ясадиларки, у ўз жисмининг оқлигида жаннат ҳуридан кўра ҳам юқори ва бўйининг баркамоллиги (баланд) қасрлардан кўра ҳам баланд эди... У ўз ҳусни билан одамлар назарини ўзига лол қилар ва қоматининг олийлиги билан бу бепоён масканда ўткинчиларга йўл кўрсатиб турардики, ҳатто у сайёрага

¹ Ўша жойда, 312-бет.

бир белги ва ўша бинолар жомеълари устидаги бир минора бўлиб қолди. Шунингдек, заргарлар, темирчилар, этикдўзлар, ёй ясовчилар ва бошқа тоифалар ҳунармандлари, мусиқа, ҳазил-мутойиба ва лати-фалар соҳиблари ҳам ўз ҳунару санъатларини намоён қилдилар»¹.

Мазкур маълумотларнинг аҳамияти шу даражада каттаки, улар кўп масалаларни ҳал этиш имконини беради. Авваламбор, улар соҳибқироннинг халқ ҳунармандчилигига катта аҳамият берганлигини кўрсатади. Натижада ҳунармандчиликнинг барча турлари юқори чўққига кўтарилиб, самарадорлиги ва олий сифати билан ажралиб турган. Масаланинг муҳим томони яна шундаки, ҳозирги замон тили билан айтганда, ишлаб чиқариш маҳсулотларининг кўрғазмаси жаҳонда илк бор Амир Темур томонидан кашф қилинган дейилса, асло хато бўлмайди. Байрам ва тўй кунлари рассомчилик санъатининг улкан ютуқлари ҳам халойиқ диққатига ҳавола қилинган. Бу ажойиб ҳодиса гувоҳининг ёзишича, чодир ва ўтовлар «хилма-хил нақшлар билан нақшланган бўлиб, наботот, иморатлар ва аршлар, турли-туман ҳашаротлар, қушлар, ваҳший ҳайвонлар, кекса ва ёш кишилар, аёллар, болалар расмлари, китобат нақшлари, мамлакатлар ажойиботлари, мусиқа асбоблари ва ҳайвонлар ғаройиботлари суратлари алвонли бўёқлар билан безалганки, улар бекаму кўстлик ва етукликда ўта камолга молик эди. (Улар шундай маҳорат билан ишланганки) гўеки суратлари ҳаракатга тушиб, сен билан суҳбат қураётгандек ва қуйи эгилиб турган мевалар эса ўзини теришга сени чорлаётгандек туюлади»².

Бу ерда шуни айтиш лозимки, Туркистон заминидаги рассомчилик кейинги минг йил мобайнида Амир Темур давридагина биринчи ва охири маротаба юксак даражага кўтарилди. Рассомчиликнинг кенг қўламда ривожланиши соҳибқирон дунёқарашининг чуқурлиги ва илғорлигидан, умуман санъатнинг барча турлари қадрига етганлигидан далолат беради.

Ибн Арабшоҳ Кониғилдаги байрамларни тасвирлашни давом эттириб ёзади: «Шундай қилиб, осойишталигу хотиржамлик, фароғату тўкинчилик, нархи-наво арзонлиги, орзу-ҳавас ушалиши, замон мўътадиллиги, султон адллиги, тани-бадан сиҳатлиги, вақти чоғлик, нафрат кўтарилиш, матлубга етишиш, маҳбубга висоллик ҳосил бўлди... Ушбу тўй тантанасида Темурга савлатлилик ва улуғворлик, ҳашамат ва дабдабалиқдан (шундай) бир (улуғ) нарса муяссар бўлди-

¹ Ўша жойда, 308—309-бетлар.

² Ўша жойда, 307—308-бетлар.

ки, ўйлайманки, бу қадарлик нарса қадим ўтган халифалардан ҳеч бирига насиб бўлмаган ва (бундан) кейин келадиганлардан ҳам биронтасига насиб бўлмайди»¹.

Юқорида келтирилганлардан воқеаларнинг гувоҳи бўлган, лекин соҳибқиронга нисбатан душманлик кўзи билан қараган Ибн Арабшоҳ ҳақиқатдан кўз юмишга ожизлик қилиб, соҳибқироннинг катта хизматларини тан олишга мажбур бўлганлиги кўриниб турибди. У Амир Темур даврида салтанатда ўрнатилган тинчлик, барқарорлик, фаровон ҳаётни шу даражада тўғри баён этганки, уларни изоҳлашга ўрин йўқ, деб ўйлаймиз. Шунингдек, унинг Амир Темур улуғлигини тан олиши ҳам катта аҳамият касб этади. Соҳибқирон халқнинг ўзига нисбатан мислсиз меҳр-муҳаббат, ҳурмат ва иззати, меҳнатсеварлиги ва маҳоратини кўриб, ич-ичидан ғурурланди ва фахрланди. Худди шу дамларда она юрти ва халқининг бахт-саодати учун умр бўйи олиб борган курашлари беҳуда кетмаганлигидан соҳибқироннинг боши осмонга етган бўлса, ажаб эмас.

Соҳибқирон байрам ва тўй охирида халойиққа қарата шундай деган экан: «Тенги йўқ Тангри ва ранг-баранг оламнинг эгаси рубъи маскундаги мамлакатларнинг ихтиёр жиловини бизнинг қудрат чанғалимизга тутқазган ҳамда жаҳоннинг қуруқлигию сувларидаги барча махлуқотни бизнинг амримизга бўйсундирган экан, оламини ёритувчи офтоб мисоли, узоқ ва яқинни бир хил қилиб, барча давлатлар ва миллатлардан кучли ва заиф, фақир ва шариф, катта ва кичик ҳаммасини ўз марҳаматимиз ҳимояси ва шафқатимиз соясида бир хил кўришни, ҳар бир кишини ўз мавқеига қараб бу буюк давлат маҳсулидан баҳраманд этишимизни шарт қилиб кўймиш. Сизлар ҳам ҳар доим, агар (берган неъматларимга) шукур қилсангизлар, албатта уларни зиёда қилурман»².

Соҳибқироннинг ушбу сўзлари инсонпарварлик, миллати ва динидан қатъи назар барча халқларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва уларнинг давлатдан баб-баробар баҳраманд бўлишларини акс эттирувчи туйғулар билан суғорилган. Барча халқларга бундай адолатли муносабатда бўлиш тарихда деярли учрамайди. Аксинча, салтанатлар тарихида улуг миллатчилик ва камситиш сиёсати кенг қулоч ёйганлиги маълумдир.

Соҳибқирон васияти

Умрининг охириги ойларида Амир Темур Хитой юришига тайёргарлик кўргани маълум. Бунга ўша кезларда ушбу мамлакатда ҳукмронлик қилаётган мин сулоласи императорларининг Туркистон за-

¹ Ўша жойда, 311-бет.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома, 394—395-бетлар.

минига даъвогарликлари, ман-манликка берилиб, соҳибқиронга «ўғлим» деб мурожаат қилганликлари сабаб бўлган эди. Зеро, ўша давр дипломатиясида у ёки бу ҳукмдорни «ўғлим» деб аташ «сен менга тобесан», дейишни англатган. Император соҳибқирондан солиқ тўлаб туришни талаб қилиш даражасигача катта кетган эди. Шу боис соҳибқироннинг унга қарши лашкар тортишдан бошқа иложи қолмаганди. Туркистон, Эрон, Туркия, Ироқ, Озарбайжон ва салтанатнинг бошқа жойларидан тўпланган 200 минг кишилик кўшин Амир Темур бошчилигида 1404 йил 15 январда Ўтторга келиб ўрнашади. Шу кунларда совуқ шу даражада қаттиқ бўлгандики, «тил оғиз»да уюшиб қоларди. Мана шундай қаҳратон қишда соҳибқирон дардга чалиниб, аҳволи кундан кунга оғирлашиб борди. «Одатга кўра, — дейди Ҳофиз Аbru, — аркони давлат ва ҳазрат (Соҳибқирон)нинг яқинлари ҳар бири (Аллоҳга) илтижо қилиб турардилар. Шу орада (Аллоҳнинг) қули бўлмиш ҳазрат соҳибқирон аввал бир бармоғини, сўнгра икки бармоғини кўтарди ва кўзи билан имлаб бу нимани англатишини сўради. Амирлардан баъзилари бунга жавоб топмоққа уриндилар ва: «Ҳазрат (Соҳибқирон тузалиш учун) бир ёки икки илож қолди, (деб ишорат қилдилар), дейиши. (Ҳазрат Соҳибқирон): «Йўқ, мен ундай демоқчимасдим, ...Мен сизнинг орангизда бир кун ёки икки кундан ортиқ бўлмасман», деди. Ушбу сўзларнинг (ҳақлигини исботлаш учун) гувоҳликка табибларни чақиртирди ва амирлар барча кечмишни сўзлаб бердилар. (Соҳибқирон табибларга): «Ростини айтнинг, хушомад қилманг, чунки менга тўғрилиқ ёқади», — деди. Табиблар дедилар: «Аллоҳнинг инояти билан ҳали кўп йиллар яратганнинг сояси (бўлмиш подшоҳимиз) рубъи маскундаги мамлакатлар узра барқарор бўлғай, деган умиддамиз. Бироқ тиббиёт қоидасидан келиб чиқилса, (Аллоҳнинг) қули бўлмиш ҳазрат (Соҳибқирон) айтганларича эрур». Бундан мулозимлардан баъзиларининг, нега бундай дедингиз, деб жаҳли чиқди. (Аллоҳнинг) бандаси бўлмиш ҳазрат (Соҳибқирон) эса, уларга таҳсинлар айтди»¹.

Демак, соҳибқирон тўғри гапни ўлим тўшагида ётганида ҳам унутмади. Бундан бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди. Чунки у умрининг охиригача жасорат, адолат, ростгўйлик, ҳалоллик сингари олий фазилатлар билан ҳаёт кечирди. Унинг васияти ҳам шунинг исботидир: «Англаб турибманки, руҳ куши қалб қафасидан парвоз қилмоқчи. Тангри таолонинг даргоҳига жонимни бахш этаётиман.

¹ Ўша жойда, 399—400-бетлар.

Сизларни унинг лутфу марҳаматига топширдим. Оби дийда қилиб ултирманглар, оху нола чекманглар, чунки бундан фойда йўқ. Руҳимни фотиҳа ва такбир билан шод этинглар. Алҳамдулиллоҳ, тангри таолонинг ёрдами-ла маъмурайи оламни шундай забт этдимки, бугун тамом Эрону Туронда бирон кишининг бошқаларнинг ишига аралашшиш ёки жабру бепок қўлини бечораларга озор бериш учун кўтаришга мажоли йўқдир... Тангри таолонинг мулкини беқиёс сасийлик билан қўриқладим, золимларнинг тааррузли қўлини мазлумларнинг ҳаёт этагидан юлиб ташладим, ...зўравоннинг заиф устидан зўравонлик қилишига йўл қўймадим...

Шу кундан эътиборан фарзандимиз Пирмуҳаммад Жаҳонгирни ўзимизга валиаҳд ва тожу тахт вориси этиб тайинладикким, Самарқанд тахти унинг амр-фармонида бўлғай, тамкинлик ва истиқлол билан мулку миллат, лашкар ва раиятнинг муҳим юмушлари билан машғул бўлсин. Сизлар (эса) унга тобелик ва бўйинсуниш маросимини ўрнига қўйинглар, уни биргаликда қўллаб-қўлтиқланглар, токи олам бузилмасин... Миллатнинг дардларига дармон бўлмоқ вазифангиздир. Заифаларни қўринг, йўқсулларни бойлар зулмига ташламанг. Адолат ва озодлик — дастурингиз, раҳбарингиз ўлсин. Мен киби узун салтанат сурмақ истасангиз, қиличингизни яхши ўйлаб чекин-гиз. Орангизга нифоқ тухумлари экилмаслиги учун кўп диққат бўлинг. Баъзи нодимларингиз ва душманларингиз нифоқ тухумлари сочмакка, бундан фойдаланмакка чалишажакдурлар. Фақат васиятимда сизга идора шаклини, унинг илкуларини кўрсатдим. Буларга содиқ қолсангиз, тош бошингизга тушмас...

Мендан сўнг хоқон — Пирмуҳаммад Жаҳонгир ўлажақдир. Онга, менга итоат этар киби итоат этажасиз. Қўмондонларим, менга ҳозир итоат омини изҳор этингиз»¹.

Ушбу васиятни эшитган барча лашкарбошилар, сарой одамлари кўз ёшлари билан «омин» деб фотиҳа ўқидилар. Шундан кейин, 1405 йил 18 февралда соҳибқирон дунёдан кўз юмди.

Васиятда соҳибқироннинг Ватан ва халқ олдидаги буюк хизматлари, ворислар, мансабдорлар ва лашкарбошиларга қолдирган топшириқлари шу даражада ишончли ва лўнда баён қилинганки, уларни ортиқча изоҳлашнинг ҳожати йўқ. У соҳибқироннинг нафақат ўзбек халқи, балки бошқа барча миллатлар халосқори, меҳрибони ва ғамхўри бўлганлигини кўрсатади. Аммо вазият соҳибқирон ўйла-

¹ Амир Темур уигтлари. Т., 1992, 60—61-бетлар.

ганидек бўлиб чиқмай, тўс-тўполонлар бошланиб кетди. Ҳофизи Абрунинг сўзи билан айтганда, соҳибқирон: Шундай бир шаҳаншоҳ эдики, унинг йўқлигидан жаҳонда парокандалик бошланди¹.

Ворислар хиёлати ва тахт учун курашлар

1405 йил 19 февраль тунида соҳибқироннинг жасади Сароймулк-хоним, Тўкалхоним, Тумон Оғо, набираси Улуғбек ва бошқа атоқли кишилар кузатувида Самарқандга юбориладиган бўлди. Улар Хожа Юсуф ва Али Қавчин бошчилигида йўлга чиқдилар. Шундан кейин соҳибқирон васият қилаётганда унга жонлари чиққунга қадар содиқлигини ва нима деган бўлса, барчасини оғишмай амалга оширишларини изҳор қилган амирлар — Шоҳ Малик ва Шайх Нуриддин кенгаш ўтказиб, соҳибқирон режалаштирган ҳарбий юришни давом эттириш ҳақида қарор қабул қилдилар. Айни пайтда улар соҳибқироннинг вафоти ва васиятини салтанатнинг турли жойларида ҳукмдорлик қилаётган ўғиллари Мироншоҳ ва Шохрухга, набиралари Халил Султон, Пирмуҳаммад, Умар ва бошқаларга хат орқали маълум қилдилар. Шоҳ Малик ва Шайх Нуриддин ҳарбий юришни давом эттиришга ҳаракат қилдилар, лекин соҳибқироннинг ўғил ва набираларидан ҳеч қандай мадад ололмадилар. Аксинча, уларнинг ҳар бири соҳибқироннинг Пирмуҳаммадни ҳукмдор этиб тайинланганлиги ҳақидаги васиятини тан олмай, тахтни эгаллашга ҳаракат қилди. Тошкентда истиқомат қилаётган Халил Султон васиятга хиёнат қилиш йўлига ўтди. Бу Шоҳ Малик ва Шайх Нуриддинни ташвишга солди ва қўшин билан Самарқандга жўнашларига сабаб бўлди. Улар соҳибқирон жасадини олиб келаётганлар билан Сирдарёдан ўтганларида учрашдилар. Шарафуддин Али Йаздийнинг ёзишича, бу ерда «эру хотун йиғламоқ била фареду зори кўтардилар ва андоқ фиғону шўри оламда туштиким, садоси гунбази афлокдин ўтти. Беклар ва қавчинлар дасторларини бошларидин ташлаб, ўзларини туфроққа солдилар. Ва оғолар сочларини узуб, юзларини йирттилар ва кулу туфроқ бошларига сочиб, фарёд этар эрдилар»².

Шу тариқа жамоа аҳлини жудолик ва қайғу-алам қоплаб, акс садоси осмону фалакни қамраб олган эди. Юракларни ўртовчи бун-

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома (иловада), 402-бет.

² Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома, 298-бет.

дай мотам ҳукм сураётган пайтда соҳибқирон айрим ворисларининг фикри-зикри қандай бўлмасин тахтни эгаллашдан иборат бўлди. Чунончи, Халил Султон қимматбаҳо совғалар тарқатиш орқали атрофига тарафдорларни тўплашга эришди ва куч тўплаб, Тошкентдан Самарқандга отланди. Бир гуруҳ амирлар, соҳибқирон васиятини писанд қилмай, Халил Султонни қувватладилар. Уларнинг орасида соҳибқироннинг яна бир набираси ҳам бор эди. Шу тариқа «амирзода Аҳмад Умаршайх ва амир Худайдоди Хусайний ва амир Аббос ва Ёдгоршоҳ Арлот ва амир Шамсуддин Аббос ва Бурундуқбек ва ўзга бекларким анда эрдилар, барча иттифоқ қилиб оғолар била ва Шайх Нуриддинбек била ва Шоҳ Маликбек била кенгаш қилмай, амирзода Халил Султонни подшоҳ кўтардилар»¹.

Бу ерда шуни айтиш лозимки, Халил Султон ва унинг тарафдорлари соҳибқирон васиятига содиқликларини ва Пирмуҳаммаднинг валиаҳдлигини тил учидан тан олган ҳолда ҳаракат қилдилар. Буларнинг ҳаммаси кўзбўямачилиқдан иборат эди, холос. Энг фожиалиси, соҳибқирон томонидан пойтахт бошлиқлигига тайинланган Арғуншоҳ жасадни шаҳарга киритиб, Сароймулкхоним, Тўқалхоним, Тумон Оғо ва бошқа маликаларни қўймаган. Шунингдек, Улуғбек, Шоҳ Малик ва Шайх Нуриддинга ҳам шаҳар дарвозаси очилмаган. Бундай хоинлик ва адолатсизликликдан ғазабланган маликалар, Улуғбек ва беклар Бухорога йўл олишга мажбур бўлганлар. Шу равишда соҳибқироннинг жасади унинг фарзандларисиз, набираларисиз, содиқ лашкарбошиларисиз Муҳаммад Султон мадрасасига кўмилди. Бу маросимда соҳибқироннинг Самарқандда қолган хотин ва қариндошлари қатнашганлар, албатта. Хусусан, шаҳарнинг чеккасидаги «соҳибқироннинг ҳарамлари баъзи кичик шаҳзодалар била, мисли Бойқаро ва Ийжал ва Саъд Ваққос ва Суйурғатмиш ва ғайруху ва жамоат хосса кишилари билан Алиободдин кўчуб, соҳибқироннинг туғ ва наққораси била Самарқанд сари мутаважжих бўлдилар ва таъзият тўнларини кийиб, нола ва фарёд била Чаҳорроҳа дарвозасига егдилар. Ичкаридаги беклар йамон андишалар қилиб, аларни киргали қўмадилар. Ва ул кун улар шаҳзода Шоҳрухнинг боғиким, дарвозага йақин эрди, анда бориб тушдилар ва ул кеча анда турдилар. Тонгласи... шаҳарга кирдилар ва Муҳаммад Султон мирзонинг мадрасасига бордиларким, соҳибқиронни анда қўйиб эрдилар. Анда тушконда аза очиб, фарёд ва фигонга машғул бўлдилар.

¹ Ўша жойда, 301-бет.

Оғолар юзларини йиртиб, сочларини узиб, андоқ зори бирла йиғлар эрдиларким, шарҳ қилса бўлмас. Ва шаҳзодаларнинг хогунлариким, шаҳарда эрдилар ва бекларнинг хотунлари ва бузургларнинг хотунлари барча қаро кийиб, буйунларига қаро кийизлар солиб, барча келиб жамъ бўлуб, фарёд қилур эрдилар. Ва амирзода Муҳаммад Жаҳонгирким, шаҳарда эди ва ўзга шаҳзодалар ва беклар ва акобиру ашроф, мисли Хожа Абдул Аввал ва Хожа Асомиддин ва Саййид Шариф Журжоний ва Амирак Донишманд ва ғайруху барча либосларини тағаййур бориб, ҳозир бўлдилар. Ва самарқандийларнинг аҳли барча дўконларини боғлаб, нола ва фарёд қилур эрдилар...

Шаҳрнинг эру хотуни барча
Қилдилар бу алам учун афғон.
Йақоларини қилдилар юз чок
Кузлари эрди барчанинг гирён»¹.

Бинобарин, шаҳар ва унинг атрофидаги халқнинг барча тоифалари қора либосга ўралиб, жудолик аламини тортганлар. Бу умумхалқ мотамида кўзёш тўкмаган кимса қолмади. Ўша уни савдосотиқ, меҳмондорчилик, тўй ва бошқа маросимлар тўхтатилди. Соҳибқирон дафн қилингандан кейин бир ой мобайнида шаҳарда аҳолининг ҳаёти ваҳима ва хавотирликда кечиб, турли миш-мишлар вазиятни янада кескинлаштирди. Чунки, салтанат ҳамон ҳукмдорсиз ва тартибсиз бўлиб, юқори табақа вакиллари саросимага тушиб қолгандилар. Ниҳоят, 1405 йил 18 мартда Халил Султон, васиятга итоат қилмай сотилган беклар ва қўшин билан, Тошкентдан Самарқандга келиб, тахтни эгаллайди. Манбаларнинг кўрсатишича, бу ерда унга қаршилик кўрсатилмаган. Аксинча, юқорида тилга олинган Арғуншоҳ бошчилигидаги бир гуруҳ беклар ва нуфузли кишилар Халил Султонга тахт ва хазинани икки қўллаб топширдилар. Шарафуддин Али Йаздийнинг ёзишича, бу вақтда «Самарқанддек ер юзида маъмур шаҳар йўқ эрди. Ва атроф оламдаги фозиллар ва донишмандлар ва ҳунармандлар кўчлари била анда эрди. Ва хазиналарким, анда бор эрди — олтуну кумиш ва рахту қумош ва аслаҳа — ҳар нимадин хазиналар тўла эрди, андоқким, агар барча олам нависанда бўлиб, ҳисоб этса эрдилар, бир хазинанинг уҳдасидан чиқа олмас эрдилар... Ва ўттуз олти йилким, ҳазрат соҳибқирон оламни мусаххар қилиб эрди ва вилоятларнинг молу хирожи

¹ Ўша жойда, 305-бет.

мунда тушар эди, мундоқ хазина ва йароқ бу шаҳзоданинг эликига тушти»¹.

Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, нодир бойликлар, соҳибқирон ният қилганидек, тахт вориси Пирмуҳаммад эмас, балки хаёлда йўқ Халил Султон томонидан осонлик билан эгалланди.

Тахтни ғайриқонуний босиб олган ҳукмдор хазинани мамлакат ва халқ манфаати учун эмас, балки ўз ҳоқимиятини мустаҳкамлаш ва ҳузур-ҳаловатини таъминлашга сарфлади. Чунончи, у лашкарбошилар, мансабдорлар, дин пешволари ва бошқа атоқли кимсаларни ўз тарафига жалб қилиш мақсадида олтин, кумуш ва жавоҳирларни бугдой тортадиган тарози билан улашди. Унинг бундай қилмасликдан ўзга иложи ҳам йўқ эди. Чунки Шоҳрух, Пирмуҳаммад ва бошқа шаҳзодалар тахтдан воз кечишмаган, беқлар ва лашкарбошилар орасида соҳибқирон васиятига содиқ кишилар кўп эди.

Халил Султон бобоси соҳибқиронга «содиқлиги»ни намойиш қилиш ва мавқеини мустаҳкамлаш учун унинг жасадини Муҳаммад Султон мадрасасидан олиб, ҳозирги гумбазли мақбарага дафн этиш билан шуғулланди. Бу тadbир қандай амалга оширилганлигини Ибн Арабшоҳ кўйидагича таърифлаган: Жасадни «тобутга солиб, бошлиқлар бошларида кўтардилар. Унинг жанозаси маросимида подшоҳлари кўшинлар бош яланг, қора кийим кийган ҳолда бордилар, улар билан бирга амирлар ва аъёнлар тоифалари ҳам бор эдилар. Темурни набираси Муҳаммад Султоннинг ёнига, набираси мадрасасига, Руҳобод деб аталадиган жой яқинига кўйдилар... Халил Султон унинг (жасади) устида аза шартларини: хатим Куръон, рубъа поралари, дуо ўқитиш, садақалар тарқатиш, таомлар ва ширинликлар улашишни бажо келтирди. (Кейин) у қабрни сағана қилиб ишлатиб, (Темур) ишини ниҳоясига етказди»².

Шундай қилиб, соҳибқирон жасади шаҳарда икки маротаба дафн қилинди. Бу галги мотам маросими ҳам оммавий тус олиб, жамоа аҳлининг барча табақалари соҳибқироннинг руҳини ёд этдилар. «Қабри устига кийимларини ёйиб, деворларига эса қурол-аслаҳа ва анжомларини осди. Буларнинг ҳаммаси қимматбаҳо тошлар ва олтин билан безатилиб, заркаш берилиб ишланган эди. Улардан энг арзимаганининг қиймати бир иқлим хирожига баробар ва у жавоҳирлар уюмидан бир бугдой донаси (миқдорининг) баҳоси тақвимдан ортиқ эди. Унинг қабри шифглари самосига олтин ва кумуш қандиллар юлдузларини илди... Темур қабри (аввалги) машҳур жойида бўлиб, унга

¹ Ўша жойда, 307-бет.

² Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб, 11—12-бетлар

назр-нузурлар келтирилиб, кишилар ўз ҳожатларини тилайдилар, унинг ёнида дуо қилиб, рижо истайдилар. Агар қабр ёнидан подшоҳлар ўтиб қолсалар, таъзим билан бош эгадилар, кўпинча унга ҳурмат ва иззат юзасидан ўз уловларидан тушадилар»¹.

Демак, соҳибқирон қабри шу даражада қадрли зиёратгоҳ ҳисобланганки, одамлар уни тавоф қилганлар, мадад сўраб, тилақларини изҳор қилганлар. Шубҳасиз, соҳибқирон ўзи озодликка чиқарган ва ардоқлаган халқининг бошини руҳан силади, эркалади, дардига дармон бўлиб, мушкулларини осон қилди. Ўз халоскори ва ҳукмдори соҳибқирондан миннатдор халқ оммаси унинг буюк хизматларини унутмай, қабри олдида отдан тушиб, ҳурмати ва қадр-қимматини ўрнига қўйганлар.

Халил Султон тўрт йиллик ҳукмдорлиги мобайнида маишат билан шуғулланиб, давлат ишларига етарли даражада аҳамият бермади. Олдинига соҳибқирон тўплаган бойликларини совурди. Устига устак у Шодмулк исмли аёлга уйланиб, унинг чизган чизигидан чиқмади. Бу айёр хотин билан маишат қилиб, унинг асирига айланди. Натижада, «Халил Султон хотин тили билан, хотини эса Халил Султон тили билан сўзлайдиган бўлиб қолди». Бошқача айтганда, Халил Султон хотинининг розилигисиз фармонга имзо чекмасди. Ўша хотин ўзига яқин кишиларни мансабларга, ҳатто вазирлик лавозимига тайинлади. Уларнинг барчаси қобилиятсиз ва нопок кишилар эди. Соҳибқирон васиятига хоинлик Бухорода ҳам содир бўлиб, шаҳар бошлиғи Рустам Шоҳ Малик, Шайх Нуриддин, Улуғбек ва Иброҳим Султонларга ҳужум қилди. Аммо улар қочиб, Шоҳрух ҳузурига бордилар. Шоҳ Малик эса Амударё бўйида ўрнашиб, курашни давом эттирди. Умуман, соҳибқироннинг ўғли ва набиралари Шоҳрух, Халил Султон, Султон Ҳусайн, Пирмуҳаммад, атоқли бек ва лашқарбошилар ўртасида тахт учун кураш қизиб, салтанат заифлашди. Бундан фойдаланган душманлар — Мўғлистондаги мўғуллар бош кўтарди. Олтин Ўрда амири Идиқу Хоразмни эгаллаб, Бухоро атрофида талончилик билан шуғулланди. Қора Юсуф эса Озарбайжонни забт этди.

Нихоят, 1409 йилда Шоҳрух Халил Султонни мағлубиятга учратиб, Самарқандни эгаллади ва тахтга ўғли Улуғбекни ўтқазди, Халил Султон тарафдорларини қаттиқ жазолади. Айниқса, Шодмулкка нисбатан алоҳида чора кўрилди: «Шодмулкни кўлга олиб хўрладилар, уни ҳимоя қилган кишиларни таҳқирлаб, шаънини пастга ур-

¹Уша жойда, 12-бет.

дилар. Уни гўё тиконли дарахтга боғлагандек азоб билан ўрадилар ҳамда ундаги мол-дунёни олишда зolim амалдорлар қўллайдиган қийноқларни қўлладилар. Шу зайлда хўрлаб, турли-туман бойликларни ундан олгач, уни маҳкамлаб арқон билан қаттиқ боғладилар ва бозорларда жарчи чақиртириб, (уни) халойиққа сазойи қилдилар»¹. Халил Султонга эса Шоҳрух Эрондаги Рай шаҳри ҳокимлигини берди. У, шу ерда 1411 йилда вафот этгач, рафиқаси Шодмулк бу жудоликка чидолмай ўзига ханжар уриб жонидан кечди.

Шоҳрухнинг ҳукмронлик йилларида (1409—1447) Хоразм, Озарбайжон ва бошқа жойлар қайта қўлга киритилиб, салтанат қаддини анча ростлаб олди. Бироқ салтанат дардга чалинган эди.

Хулоса: Соҳибқирон васиятини дастлаб ворислари, сўнг айрим мансабдор ва лашкарбошилар бузиб, кўпроқ шахсий манфаатларини ўйлаб иш юритдилар. Натижада, салкам беш йил мобайнида беҳуда қонлар тўкилди, бойликлар таланди ва парокандалик ҳукм сурди. Шу йилларда салтанат «баданига чиққан яра» борган сари катталашиб, уни ич-ичидан заифлаштириб борди. Подшоҳларнинг, шу жумладан, Амир Темурнинг ҳам кўп хотинлиги ўзаро курашларни авж олди. Чунки, отаси бир, онаси бошқа фарзандлар ва набира-ларнинг ҳар бири ўзини тахтни эгаллашга ҳақдор, деб билди.

Соҳибқирон вафотидан кейин мураккаб вазиятни бартараф этиб, салтанат жловини маҳкам ушлашга қодир кучли шахс, яъни ҳукмдор топилмади. Айниқса, катта ўғил Шоҳрухнинг билимдонлик ва шиддат билан ҳаракат қилмай, Хуросонда «беркиниб» ўтириши ўта салбий оқибатларга олиб келди. У амалда салкам беш йил аянчли воқеаларнинг томошабини бўлиб турди. У барча шахзодаларни ўз атрофига жипслаштириб, Самарқандни зудлик билан қўлга олиши лозим эди. Шоҳрух кеч бўлса-да, пойтахтни қўлга киритди, лекин бу иш «темирни қизиғида бос» дейилганидек, ўз вақтида қилинмади.

Шоҳрух пойтахтни Ҳиротга кўчириб ҳам катта хатога йўл қўйди. У бу ерда салтанат ҳукмдори сифатида иш юритиб, давлатнинг юраги бўлмиш Туркистон заминининг, хусусан, Самарқанднинг шон-шухратига путур етказди. Амалда салтанат иккига ажралди. Чунончи, ўғли Улуғбек Самарқандда туриб, ҳозирги Ўзбекистонга қарашли ҳудудларни бошқарди. У, даставвал, отасининг вассали ҳисобланган кейинчалик эса мустақил иш юритадиган бўлди. Шоҳрух эса Ҳиротда салтанатнинг иккинчи қисмига бошчилик қилди. Пойтахтнинг

¹ Ўша жойда, 61-бет.

Ҳиротга кучирилиши ва салтанатнинг парчаланиши давлатнинг куч-қудрати ҳамда халқаро мавқеи пасайишига олиб келди. Бундан ташқари, у ёки бу вилоятларни бошқараётган шаҳзодалар мустақилликка эришишга ҳаракат қилдилар. Натижада, Амир Темур вақтидаги метиндек интизом ва жипслик сусайиб кетди.

Шубҳасиз, салтанат, шу жумладан, Самарқанд аҳолиси мустақиллик, озодлик ва тараққиёт бахш этган соҳибқирон васиятига содиқ булиш дарди билан яшаган. Бироқ, уни сотқинларга қарши курашга отлантирадиган моҳир раҳбар чиқмади. Афтидан, соҳибқироннинг фарзандлари ота васиятини инобатга олмай, ўзаро урушларни бошлаб юборишгани халқни ваҳима ва саросимага солиб қўйган кўринадди. XVI—XIX асрларда, яъни уч хонликлар даврида Амир Темур томонидан яратилган оламшумул салтанат ва тараққиёт барбод бўлди.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ШАЙБОНИЙЛАР ТОМОНИДАН БОСИБ ОЛИНИШИ

Олам узра донғи кетган Амир Темур давлатининг тугатилиши ўта салбий оқибатларни юзага келтирди. Бу фожиали воқеадан кейин Туркистон минтақасида салкам 600 йил мобайнида қудратли давлат вужудга келмади. У тарих саҳнасидаги мавқеини йўқотиб, тараққиётдан орқада қолди. Шу боис Амир Темур давлатининг ағдарилиши сабабларини билиш ва тегишли хулосалар чиқариш айти муддаодир.

Темурийлар тахтини эгаллаган Муҳаммад Шайбонийхон насл-насаби жиҳатидан Чингизхоннинг ўғли Жўжи сулоласига бориб тақалади. Жўжининг фарзанди Боту XIII асрнинг 30-йилларида Волга бўйидаги Олтин Ўрда давлатига асос солди. Олтин Ўрда чегаралари рус князликларидан ўтиб, жанубда Қрим, денгиз бўйи шаҳарлари ва Дарбандгача бориб тақалган. Унга Кавказ ва баъзида Боку, Шимолий Хоразм, Урганч шаҳри қараган. Фарбда Днепрдан бошланган даштликларни, шарқда Сибирь ва Сирдарё этакларини қамраб олган. Олтин Ўрдага рус князликлари ҳам тобеъ эди.

Бу вақтларда Туркистонда Чингизхон ўғли Чигатойнинг ворислари ҳукмронлик қилмоқда эди. 1256—1258 йилларда Чингизхоннинг набираси Ҳулогу Эронни эгаллайди. Шу тариқа Жўжи, Чигатой ва Ҳулогу бошчилигидаги мўғулларнинг учта сулоласи жуда катта ерларда ҳукмронлик қилдилар. Туркистон минтақаси узоқ йиллар мобайнида мазкур сулолаларнинг кураш майдонига айланди. Унинг босиб олиниши эса, даставвал, Боту даврида бошланди. У Мовароуннахрни жанг билан қўлга киритди. Бироқ XIII асрнинг 60-йилларида Чигатойнинг набираси Олғухон тахтни эгаллаб, сулоланинг мустақиллигини тиклади.

1273 йилда Эрон ҳукмдори Ҳулогу Шаҳрисабз ва Қарши, сўнгра Бухорога қўшин юборди. Бу туғрида ўрта аср тарихчиси Рашидиддин шундай ёзган: Ҳулогу аскарлари Бухоро шаҳридаги одамларни қириш ва бойликларини талашга муккасидан тушиб, уни вайронага айлантирди. Одамлар шунчалик ёппасига ўлдирилдики, бутун шаҳар қон-

га беланди. Жами 50 минг кишининг калласи танидан жудо қилинди. Бундан ташқари, кўп одамлар асир олинди. Масъудбек номидаги ҳашаматли мадраса ва у ердаги нодир асарлар ёндирилди. Талафот ва вайрон қилиш шу даражада даҳшатли бўлдики, Бухоро шаҳрида етти йил мобайнида бирор бир тирик жон кўринмади¹. Бу Чингизхоннинг Бухорога ваҳшиёна ҳужумидан кейин қилинган иккинчи даҳшатли қирғин эди. Ҳулогунинг қўшини Бухорони яқсон қилиб, бойликларини олгандан сўнг Эронга қайтган.

1387 йилда Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон (1376—1391) Сирдарёнинг қуйи оқимига бостириб кириб, Мовароуннаҳрни эгаллашни режалаштирди. У бундан кейин ҳам ҳужумни давом эттирди.

Шу боис Амир Темур 1389, 1391 ва 1394—1395 йилларда Олтин Ўрдага ҳарбий юришлар қилиб, уни бўйсундирди. Олтин Ўрда Кўк ва Оқ Ўрда деб номланган икки қисмни ўз ичига олган эди. Улар Жўжи сулоласи султонлари ўртасида тақсимланган бўлиб, яқка ҳокимлик учун курашлар узоқ давом этган. Бундан ташқари, ҳар бир Ўрданинг ичида тахтни эгаллаш учун курашлар олиб борилган. Пировардида Жўжининг ўғли Шайбонийхоннинг авлоди — Абулхайрхон (1428—1468) Оқ Ўрдада анча кучли давлат тузишга эришди. Унинг чегараси шимолда Тура (Фарбий Сибирь)га, жанубда Орол денгизи ва Сирдарё этакларига, ғарбда Ёйиқ (Урал) дарёсига бориб тақалган. У Волганинг ўнг қирғоғидан то Дарбандгача ёйилган ерларни ҳам қамраб олган. Шу тариқа Шайбонийлар давлати юзага келган эди.

Абулхайрхон 1441 йилда Хоразмга ҳужум қилиб, халқ бошига кўп азоб-уқубатлар ёғдиргани маълум. «Тарихи Абулхайрхоний» аса-рида ёзилишича, хоразмликлар жанг қилишга аҳд қилганлар, бироқ бир гуруҳ руҳонийлар бундай қилишнинг фойдаси йўқ, деб ҳисоблаб, душманга шаҳар дарвозасини очиб берганлар. Абулхайрхон аскарлари шаҳардаги қимматли бойликларни кўтарганларича олганлар². У Хоразмда вабо касаллиги бошланганлиги учун ўз юртига қайтган. 1446 йилда эса Абулхайрхон Сирдарёнинг икки қирғоғидаги Оққўрғон, Аркук, Ўзганд, Сигноқ ва Сузоқ шаҳарларини Темурийлардан тортиб олади. Унинг босқинчилик урушлари, айниқса, Шоҳрух (1409—1447) вафотидан кейин кучайиб, Самарқанд ва Бухоро атрофидаги қишлоқларни харобага айлантирди. Кўп бойликларни ўлжага олади.

¹ Сборник летописей. т. III, с. 57.

² Тарихи Абулхайрхоний. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўл ёзма лар жамғармаси. Рақами 5392. 319—320 варақлар; Материалы по истории казахских ханств в XV—XVIII вв., Алма-Ата, 1969, с. 169.

Шундай қилиб кучманчилар Темурийларнинг қўл остидаги шаҳарларга ваҳшийларча ҳужум қилиб турдилар. Бу ҳолат Темурийлардан босқинчиларга қарши бир ёқадан бош чиқариб курашиш ва мамлакат мустақиллигини сақлаб қолишни тақозо қиларди. Бироқ улар бунинг ўрнига, тахт таллашиб ўзаро урушларни авж олдиришди. Бу ҳам камлик қилганидек улар Абулхайрхондан ҳарбий ёрдам сўраб, бош эгардилар, унинг «ниҳоятсиз иноят ва ривоятларидан тўлиқ лаззат ва насиба олиб, баҳраманд бўлардилар. Шулар жумласидан буюк Амир Темур кўрагонининг улуғ авлодларидан Султон Абусаъид мирзо, унинг акаси Минучеҳр мирзо, Муҳаммад Жўқий мирзо ва Абулғозий Султон Ҳусайн мирзолар хоннинг хизматига келиб, давлат каби унинг узангисига мулозим бўлдилар, ҳимоят қўллари билан унинг эҳтиромли этакларини тутамлаб, мадад ва ҳимоялари баракотидан ўз орзуларининг ниҳоясига етдилар ва тахту давлат авжида ҳамда салтанат тожининг тепасида қарор топиб, ором олдилар»¹.

Дарҳақиқат, 1450 йилда Абусаъид (1451—1469) Абулхайрхоннинг ҳарбий кучлари иштирокида Самарқанд тахтини эгаллади, бу ёрдам эвазига Самарқандда Абулхайрхон номига хутба ўқитдирди ва танга зарб эттирди. Бундай қилиш Абулхайрхонга қарамликни тан олиш эди. Бу билан Абусаъид Темурийлар давлатининг нуфузи ва шаънига катта доғ туширганди. Эндиликда Оқ Ўрда ҳукмдорларининг Темурийлар давлатининг куч-қудрати ҳақидаги тасаввури ўзгариб, уни босиб олишга ишончи кучайди. Буни, айниқса, Абулхайрхоннинг набираси Муҳаммад Шайбонийхон (1488—1510) яхши англади. У, даставвал, Бухорода мавлоно Муҳаммад Жалолиддин ва Мансур сингари шайхларга мурид бўлиб таълим олган. Мовароуннахрнинг бошқа жойларида ҳам бўлиб, Темурийлар давлатининг куч-қудрати заифлашиб, ҳалокат ёқасига келиб қолганини ўз кўзи билан кўрган. Муҳаммад Шайбонийхон Оқ Ўрдага қайтиб, рақибларини енгиб, тахтни эгаллагач, анча кучли кўшин билан Темурийларнинг қўл остидаги ерларига бостириб кирди. У Туркистон, Сайрам ва бошқа жойларни эгаллаб, гоҳ ғалабага, гоҳ мағлубиятга учради. Шаҳрисабз ва Қаршига ҳужум қилиб, бойликларини талади. Сўнг Самарқандни қамал қилди. Лекин Бухородан Темурийларнинг ҳарбий кучи келаётганлигидан хабар топиб, уларга қарши отланди. Дабусияда бўлган жангда Муҳаммад Шайбонийхон устун келиб, 1500 йилда Бухорони урушсиз эгаллади². Шундан кейин у Самарқанд томон кетаётганида

¹ Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома. Биринчи китоб. Т., 1999, 54-бет.

² Таворихи лузида — Нусратнома. Т., 1967. 121-бет.

Бухорода унга қарши ҳаракат бошланганлиги ҳақида хабар олади. Дарҳол орқага қайтиб, Бухорога яқинлашганда Темурийлар у билан тўқнашишдан чўчиб, қочадилар. Муҳаммад Шайбонийхон шаҳарга урушсиз кириб, аҳолини қиради, асир олади, мол-мулкни эса аскарларига талаттиради. Шаҳардаги ҳарбий истехкомларни буздириб товон солади.

1500 йилда у Самарқандни ҳам жангсиз эгаллайди ва бу ерда 600 кишилиқ ҳарбий қисмни қолдириб, ўзи шаҳардан ташқарида, узоқроқ жойга ўрнашади. Шу орада шаҳарнинг нуфузли кишилари-дан Абулмакорим, Самарқанд тахтини эгаллашни сўраб, Андижонга Бобурга хат жўнатади. Шунга биноан шаҳарга етиб келган Бобурни аҳоли хурсанд қарши олади. Муҳаммад Шайбонийхон қолдирган 600 кишилиқ ҳарбий қисм ва унинг тарафдорлари ўлдирилади. Гарчанд шаҳар босқинчилардан озод қилинган бўлса-да, очарчилик ва қаҳатчилик бошланиб, ҳаёт жуда ёмонлашади. «Элга, — деб ёзган эди Бобур, — бисёр танқислик бўлди. Анга еттиким, фақир ва мискин ит этини, эшак этини йиғи кириштилар. Отқа бўғуз кам ёфт бўлди. Дарахтларнинг баргларини отга берурлар эди. Анда тажриба бўлди-ким, бори яфроқлардан тут яфроғи ва қора ёғоч яфроғи отга созворроқ эмиш. Баъзи қуруқ йиғочларни ранда қилиб, тарошасини сувга ибитиб отга берурлар эди»¹. Бобур озиқ-овқат билан таъминлашнинг иложи йўқлигидан Фарғона аскарларига водийга қайтишларига рухсат берди. Муҳаммад Шайбонийхон 1501 йилда Бобурнинг оғир аҳволини билиб, Самарқанд томон ҳарбий юриш қилди. Зарафшон атрофидаги Сарипулда икки ўртада бўлиб ўтган жангда Бобур мағлубиятга учради. У шаҳарга қайтиб, жангни давом эттирди. Муҳаммад Шайбонийхон Самарқандни қамал қилиб, сўнг жангсиз эгаллади. Бобур кичик ҳарбий қисм билан яширинча Тошкентга жўнади. Шаҳар аҳолисининг талай қисми турли жойларга қочди. Бобурнинг тарафдорлари, жумладан, Хожа Абулмакорим ўлдирилди.

1503 йилда Муҳаммад Шайбонийхон Андижонни ҳам босиб олди. Бу вақтда Хоразм ва Хуросонни эгаллаб гурган Темурийларнинг таниқли вакили Ҳусайн Бойқаро кечикиб бўлса-да, ўғли Балиуззамонга душманга қарши курашишни буюрди. Унга Ҳисор, Хатлон, Кўлоб, Қундуз ва Бадахшон ҳокимлари қўшиладиган бўлдилар. Шундан кейин Бадиуззамон 20 минг кишилиқ қўшин билан Термизга келди. Аммо отаси Ҳусайн Бойқаро ва Ҳисор ҳокими Хусравшоҳ ваъда қилган

¹ Бобурнома. Т., 1989, 83-бет.

қўшимча ҳарбий кучларни юбормадилар. Бадиуззамон босқинчилар билан тўқнашишдан чўчиб, орқага — Балхга қайтди.

Шундан кейин Муҳаммад Шайбонийхон Андижон, Қорақўл, Шоҳрухия, Ўратепа, Конибодом, Қўқон ва бошқа жойларни босиб олди. 1505 йилда, ун ойлик қамалдан кейин, у Хоразмни ҳам эгаллади. Айрим маълумотларга кўра, Урганч аҳолиси унга қарши қаҳрамонларча жанг қилган. Ҳатто аёллар ҳам жасорат ва мардлик намуналарини намоиш этганлар. Зеро, «Муҳаммад Шайбонийхон сон-саноксиз сипоҳ билан Хоразм устига юриб, унинг қалъасини қамал қилган замонда, бир куни жанг чоғида Ҳамза султоннинг яқин мулозимларидан булган Бийроқ баҳодир (душман томонидан) бир киши билан муқобил келиб қолади. Бу киши қон тўкиш ва фитна қўзғатишда ғоятда чаққон ва эпчил бўлган. Мисра: (Турклар каби гўзал юзлиларнинг икки кўзи қўрқмасдир). (Бийроқ баҳодир) кўп урушиб-талашиб найзабозлик қилиб, иқтидорлик жангида (душманга) ҳисобсиз зарбалар бериб, (улардан) бирини қўлга туширгандан сўнг маълум бўлдики, (у) эр киши эмас, хотин киши экан. (Бийроқ) баҳодир бениҳоят ажабланиб, уни ўз султонининг (Ҳамза султоннинг) ҳузурига олиб келди (ва султонга) унинг паҳлавонлик қиссасини ва қаҳрамонлик ҳикоясини бирма-бир сўзлаб берди. Ҳамза султон (уни) ғоят шижоатли ва жасоратли бўлганидан (ўзининг) ҳимояси тасарруфига олиб (ва) жуда севиб қолиб никоҳига олди»¹.

1506 йили Ҳусайн Бойқаро вафот этгач, унинг ўғиллари Бадиуззамон ва Музаффар ҳамкорликда давлатни бошқара бошладилар. Улар 1506 йилнинг кузида Балхни қамал қилган Муҳаммад Шайбонийхонга қарши отландилар. Кобулдан келган Бобур ҳам аскарлари билан уларга қўшилди. Шу орада Муҳаммад Шайбонийхон очликдан толиққан Балхни ер билан яксон қилди, бироқ Бадиуззамон бошлиқ қўшин билан тўқнашишдан чўчиб, Мовароуннаҳрга кетди. Бадиуззамон бу қулай фурсатдан фойдаланиб, унинг орқасидан қувганида, ғалаба қилиши эҳтимолдан ҳоли эмас эди. Чунки Муҳаммад Шайбонийхоннинг чекингани унинг заифлиги белгиси эди. Аммо Бадиуззамон қулай фурсатни бой берди. Унинг қўл остидаги ҳарбий қисмлар тарқалиб кетди.

1507 йил 7 майда Муҳаммад Шайбонийхон қўшини тўсатдан Хиротга ҳужум қилиб, уни эгаллади. Бадиуззамон Қандаҳорга, Музаффар Астрободга қочилди. Амирлар ва қўшин турли томонга тарқалиб

¹ Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома. Биринчи китоб, 53-бет.

кетдилар. Шаҳарнинг дин пешволари ва бошқа нуфузли кишилар Муҳаммад Шайбонийхон ҳузурига катта совға-саломлар билан келишиб, таслим бўлганликларини маълум қилдилар. Ҳазина босқинчилар қўлига ўтди. Аҳолидан 100 минг динор тоvon олинди. Жоме масжидда Муҳаммад Шайбонийхон номига хутба ўқилиб, ҳукмдорлиги тан олинди. У Хуросоннинг ғарбий қисмидаги Астробод, Гургон ва бошқа жойларни ҳам босиб олди. Бадиуззамон Истамбулга қочиб, ўша ерда ўлди, Музаффар ҳам кўп ўтмай вафот этди. Ҳофиз Таниш Бухорий ёзишича, 1509 йилда Бобур эронлик Исмоилшоҳнинг ҳарбий ёрдамига таяниб, Шайбонийлар босиб олган Ҳисорга ҳужум қилди. Бу ерда Муҳаммад Шайбонийхоннинг ўғли Ҳамза султон ҳоким эди. «Пули Сангин (кўприги)нинг тепасида, — дейди ўша муаллиф, —... (бу) икки фирқа бир-бирлари билан муқобил бўлдилар. Бобур подшоҳ у мардона фирқа устидан ғалаба қилиб... Ҳисор мамлакатини босиб олиб, (ўзининг) муборакбод овозасини кўк гумбазига отди»¹.

Муҳаммад Шайбонийхон Кермонга бостириб киргач, унинг Эрон ҳукмдори Исмоилшоҳ билан тўқнашиши аниқ бўлиб қолди. 1510 йилда Марвда ҳар икки томон ўртасида даҳшатли жанг бўлиб, Муҳаммад Шайбонийхон ва унинг лашкарбошилари ўлдирилди, аскарлари ҳам ҳалок этилди. Исмоилшоҳнинг кўрсатмаси бўйича Муҳаммад Шайбонийхоннинг бош чаноғи олтин билан сирланиб, зиёфатларда шароб ичиладиган идишга айлантирилди. Бошининг териси шилиниб ва ичига сомон тиқилиб, Туркия султонига жўнатилди. Бундан мақсад шиаларнинг суннийлар устидан ғалабасини намоиш этиш эди. Муҳаммад Шайбонийхоннинг ўлдирилиши Бобурни янги курашга отлантирилди. У 1512 йилда Самарқандни эгаллади. Унинг қўл остида яхши курулланган ва кучли қўшин етарли бўлмаган. 1512 йилда Бухоро атрофидаги Кўли Маликда Шайбонийлардан Убайдуллахон бошчилигидаги қўшин билан Бобур ўртасида бўлиб ўтган жангда Бобур енгилди, Ҳисорга чекинди. Бироқ у Исмоилшоҳдан яна ҳарбий ёрдам олиб, Термиз орқали Қаршига ва бу ердан Бухоро томон юрди. Фиждувонда Шайбонийларнинг қўшини ғалабага эришиб, Бобур Кобулга кетишга мажбур бўлди. Шундан кейин Шайбонийларга қарши кураш узил-кесил ниҳоясига етди. Бобур курашни давом эттиришдан воз кечиб, эътиборни Ҳиндистонга қаратди. Унинг ўзи бу ҳақда шундай деган: «Бизнинг ашаддий душманларимиз Муҳаммад Шайбонийхон бошлиқ кўчманчилар Темурийлар қўл ости-

¹ Ўша жойда, 60-бет; Бу жангда Бобур Ҳисор ҳокими, Муҳаммад Шайбонийхоннинг ўғли Ҳамза султон ва унинг сафдошларини асир олиб, сўнг озод этган.

даги ерларни эгалладилар. Мен Кобулда ёлғизланиб қолдим. Душман қудратли, биз эса заифмиз. Сулҳ тузиш ёки қарши курашишнинг иложи йўқ. Шу боис душманга қарши курашишни давом эттиришнинг ҳам иложи йўқ. Эндиликда Бадахшон ёки Ҳиндистонга йўл олишимиз лозим»¹. Ҳақиқатан ҳам, ўша вақтдаги қалтис ва мураккаб шароит Шайбонийларга қарши курашни тўхтатишни тақозо қиларди. Бобур вазиятни тўғри тушунди ва Ҳиндистонга ҳарбий юриш қилиб, бу мамлакатда ҳокимиятни қўлга олди.

Юқорида баён қилинганлардан шундай хулоса чиқариш мумкин: биринчидан, Темурийларнинг кўпроқ шахсий манфаатни ўйлаб тахт учун олиб борган давомли курашлари мамлакатда тарқоқлик ва парокандаликни юзага келтирди. Ўзаро келишмовчиликлар ва адоват уларнинг онги ва қалбини шу даражада чулғаб олдики, умуммиллат ва давлат манфаатлари билан ҳисоблашмай қўйдилар. Оқибатда қўшиннинг жанговарлик қобилияги ва мамлакатнинг мудофаа қудрати пасайиб кетди. Бундай ҳолат, айниқса, Шоҳрух вафотидан кейин яққол кўзга ташланди. Ўлкада оғир аҳвол юзага келган вақтда Оқ Ўрдада Абулхайрхон бошлиқ Шайбонийлар анча кучли давлатни ташкил қилдилар. Темурийлар ҳокимиятининг заифлигидан фойдаланиб, Мовароуннаҳрга ҳарбий юришлар уюштириб турдилар. Шуниси ачинарлики, Темурий султонлар тахт учун курашларда кўчманчи ҳукмдор Абулхайрхоннинг кучларига таяндилар. Бу билан улар душманга мамлакат дарвозасини очиб бериб, янгидан-янги ҳарбий юришларга отлантирдилар.

Шуни алоҳида айтиш лозимки, Ҳусайн Бойқаро Темурийлар давлатининг салоҳиятини сақлаб қолишга ҳаракат қилиб, муҳим ютуқларга эришди. Бироқ умрининг охириги йилларида ичкиликка берилиб, давлат ишларида жожиали хатоликларга йўл қўйди. Айниқса, ўғли Бадиуззамон билан келишмаслиги ва у билан жанглар қилиши вазиятни кескинлаштирди. У Муҳаммад Шайбонийхон тажовузлари вақтида атрофига Темурий султонларни жипслаштириб, умумдушманга қарши курашни уюштира олмади. Энг нозик вазиятда, яъни давлатнинг тақдири қил устида турганда ҳам лоқайдлик ва масъулиятсизликни намоиш қилди. Айниқса, унинг Ватан мустақиллиги учун жонини тиккан Бобурга ҳарбий ёрдам бермагани тузатиб бўлмайдиган сиёсий хато бўлди. Ваҳоланки, Бобур икки маротаба Самарқандни эгаллаб, Шайбонийларга анча зарба берган эди. Агар Ҳусайн Бойқаро зудлик билан ҳарбий ёрдам берганида, босқинчилар тор-мор этилиши

¹ Бобурнома. Т., 1989, 83-бет.

турган гап эди. Бироқ Бобур қанчалик ҳаракат қилмасин, ҳеч қаердан ёрдам ололмади. «Ҳар неча атроф ва жавонибқа, — дейди Бобур, — элчилар ва кишилар йиборилди, ҳеч кимдан кўмак ва мадад етишмади. Ул маҳалдаким, зур ва қувватимиз бор эди, ҳеч навъ ва шикаст ва нуқсон бўлмайдур эди. Кўмак ва мадад қилмадилар ... Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва соҳибтажриба подшоҳ бизга мадад қилмай ва кўмаклар бериб элчи йибормай, Шайбоқхонга Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийни мухосара овонида элчиликка юборди... ҳеч тарафдин умидворлик қолмади. Озуқ ва захира кам эди. Бўлғони ҳам тугади, ҳеч тарафдан озуқ ва захира келмади»¹.

Ушбу сатрлардан аёнки, Бобур Самарқандда турган вақтида ёрдам сўраб Ҳусайн Бойқаро ва бошқа султонларга мурожаат қилишига қарамай, ҳеч кимса ҳарбий кўмак ва озиқ-овқат юбормаган. У айтганки, «ул маҳалдаким, зур ва қувватимиз бор эди», яъни ҳарбий кучлар етарли бўлиб, бирлашиб ҳаракат қилинганда, душманни енгиш мумкин эди. Аксинча, Темурийлар бир-биридан ҳадиксираб ва ҳар ким «ўзим бўлай», деган фикр билан иш юритганлар. Темурий султонлар бир ёқадан бош чиқариб ва ҳарбий кучларни марказлаштирган ҳолда Самарқанд, Бухоро ва Хоразмга юбориб, Муҳаммад Шайбонийхонга қарши жанг қилишлари лозим эди. Аксинча, Ҳусайн Бойқаро кўрсатилган жойларни ўз ҳолига ташлаб қўйди. Ҳатто унинг Хоразмдаги ҳоқими Муҳаммад Шайбонийхон қўшинига қарши ҳарбий ёрдам сўраганда у: «Урганчини деб бутун Хуросонни хавф остида қолдиришни хоҳламайман», — деб жавоб берган². Бобур мағлубиятларга Ҳусайн Бойқарони айбдор, деб ҳисоблайди: «Султон Ҳусайн мирзодек Амир Темурбек ўрнига ўлтиргон улуг подшоҳ ганим устига юрмакни демасдан бепарволик қилса, эл ва улусқа не умидворлик қолгай?». Ҳақиқатан ҳам, давлат бошлиғи барча кучларни бирлаштириб, душманга қарши мардонавор ҳужум қилиш ўрнига орқага тисланса, бепарволик қилса, халқ оммасини душманга қарши отлантириш қийин кечади, албатта.

Умуман айтганда, Темурийларнинг ноаҳиллиги, журъатсизлиги ва тахт учун шахсий манфаатларни кўзлаб олиб борган курашлари мамлакатнинг Шайбонийлар томонидан босиб олинишига кенг йўл очиб берди.

Иккинчидан, Олтин Ўрданинг туб аҳолиси — қипчоқларнинг тил ва дин жиҳатидан Туркистон аҳолисидан фарқи бўлмаган. Аммо дастлабкилари кўчманчи, кейингилари ўтроқ халқ ҳисобланган. Ол-

¹ Бобурнома. Т., 1989, 83,84,85-бетлар.

² Таворихи гузида — Нусратнома, 119-бет.

тин Ўрда ҳукмдорлари ва улар билан келган мўғуллар вақт ўтиши билан қипчоқларга аралашиб, тили ва урф-одатларини йўқотиб бордилар. Бу ҳақда Умарийнинг сўзлари ҳам далолат беради: «Қадимги замонда Олтин Ўрда қипчоқлар мамлакати бўлган, лекин татар (мўғул)-лар унга эга бўлиб чиққандан кейин қипчоқлар уларнинг аҳолисига айландилар. Кейин улар (мўғуллар) аралашиб, қипчоқлар билан қавм-қариндошлашиб кетди... Уларнинг ҳаммаси қипчоқлар билан бир уруф-дек бўлиб, бир-бирови билан аралашиб-қуралашиб кетди»¹.

Бу турклашган мўғуллар ислом дини ва исмларини қабул қилдилар. Аmmo уларнинг ҳукмрон табақаси ўзи аслида Чингизхоннинг авлоди эканлигини онги ва қалбида мустаҳкам сақлади. Бу ҳукмдорлар Чингизхон ва унинг фарзандлари томонидан босиб олинган мамлакатларни сурбетларча ўзларининг ҳақиқий мулки, деб ҳисобладилар. Уларнинг тушунчасида Амир Темур ва унинг ворислари Туркистон тахтини хорижий босқинчилар сифатида эгаллаган эмишлар. Менинг бобом Абулхайрхон, деган эди Муҳаммад Шайбонийхон, Темурийлар султони Абусаъидга ҳарбий ёрдам бериб, Самарқандни уришиб олган вақтда тахтни ўзи бемалол эгаллаши мумкин эди. Бироқ, Аллоҳнинг хоҳишига кўра, бундай қилмай, тахтга бизнинг «хорижий душманимиз» Абусаъидни ўтқазди. Ҳозир Мовароуннаҳр вилоятларини Амир Темур авлодларидан тортиб олишимиздан асосий мақсад подшоҳлик қилиш ва еримизнинг озлигидан эмас, балки ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган мамлакат-мулкимизни қўлимизга қайтариб олишдан иборатдир².

Чигатой султонлардан бири Туғлуқ Темур (1338—1362) Шарқий Туркистон, Еттисув, Тянь-Шань этаклари Балхаш кўли, Иртиш ва Или дарёлари атрофидаги жойларда Мўғулистон номида давлат тузган эди. Муҳаммад Шайбонийхон Мовароуннаҳрни эгаллаш учун қуршаётганида Мўғулистон султонларига шундай деган:

*Мен Жўжи ўғлиману сиз икки хон,
Чигатой ўғлисиз, бўлсин бу аён.
Баримиз бир онанинг ўғлимиз,
Барчамизнинг отамиздир Чингиз.
Жўжихону Чигатойхон ҳасил,
Сурғолу ушбу жаҳондин махмил.
Бизинг сизнинг аро бўлмади қон,
Ҳар киши ўз ерида бўлди хон.*

¹ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Олтин Ўрда ва унинг қулаши. 57-бет.

² Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. Михманнамайи Бухара. М., 1972, с.96.

Кўриниб турибдики, Муҳаммад Шайбонийхон Жўжи ва Чига-той сулолаларининг насл-насаби битталигини англашиб, бирлашган ҳолда иш юритишга даъват қилган. У ўзини мўғулларнинг фарзанди ва Чингизхоннинг меросхўри сифатида гавдалантириб, Туркистон заминида мўғулларнинг ҳукмронлигини қайтадан тиклашга эришди. Шундан кейин Бухоро хонлигида Шайбонийлар сулоласи XVI аср-нинг охирларигача ҳукмронлик қилдилар.

Учинчидан, Муҳаммад Шайбонийхон Туркистон ўлкасида олиб борган урушлар ва унинг бу ҳудуддаги ҳукмронлиги икки жиҳатдан фожиали оқибатларни юзага келтирди. Авваламбор, у кўп шаҳар ва қишлоқларни вайронага айлантириб, минглаб кишиларни ўлдирди ва асир олди. Катта бойликлар таланди. Муҳаммад Шайбонийхон-нинг кўрсатмасига мувофиқ Вахшувор шаҳри ва унинг атрофидаги жойлардан 50 минг нафар киши асир олинди, 110 минг кўй, 50 минг от ва 200 минг туя қўлга киритилди. Шоҳрухияда 1,5 минг аскар, аҳолидан 3 минг киши асир олиниб, 5 минг от ўлжа сифатида олиб кетилди. Хоразмнинг Қиёт ва Бўлдимсоз шаҳарлари аҳолиси Бухорога мажбурлаб кўчирилди. Қорақўл шаҳрида одамларнинг кал-ласидан минора ясалди.

Умуман айтганда, Муҳаммад Шайбонийхон қайси жойда жанг қил-масин, ўша ернинг бойлигини талади ва минглаб кишиларни ўлдирди. Бу билан у бобоси Чингизхоннинг ваҳшиёна сиёсатини давом эттирди.

Муҳаммад Шайбонийхон ва унинг ворислари кўчманчилар ва-киллари бўлганликлари учун, Амир Темур ва Темурийлар давридаги такомиллашган давлат бошқаруви ва тараққиётнинг қадрига етмай, оёқ ости қилдилар. Улар бундай оламшумул аҳамиятга молик катта ютуқларга душманлик кўзи билан қарадилар. Натижада, ҳашаматли бинолар, ажойиб-ғаройиб боғлар, обод кўчалар, бозор ва карвон йўллар борган сари харобага айланди. Улугбекнинг машҳур расадхо-наси бузилиб, ерга кўмиб юборилганлиги туфайли XX асрнинг бош-ларигача қаердалиги номаълум бўлиб келди. Шаҳрисабздаги гўзал-ликда тенги йўқ Оқсарой ҳам бузилди. XVI асрнинг 80—90-йиллари-да Самарқандда «буюк Амир Темур ва унинг авлодларидан қолган ҳамда бузилиб, вайронликка юз тугган иморатлар» мавжудлиги ман-баларда аниқ ёзиб қолдирилган. Бундай ҳолат кўпроқ Муҳаммад Шай-бонийхоннинг ҳарбий юришлари вақтида содир бўлган, албатта.

Фан ва маданият намуналари барбод бўлиб, дунёвий фанларни ривожлантиришга йўл берилмади. Мадрасаларда асосан диний таъли-

мот ўқитилди. Айниқса, диннинг сиёсатлаштирилиши ва фанатизмнинг авж олдирилиши тараққиётни бўғди. Туркистон минтақаси Бухоро, Хива, сўнгра Қўқондан иборат уч хонликка парчаланиб кетди.

Минтақада Муҳаммад Шайбоний ҳукмронлигининг ўрнатилиши ўз ўрнида Олтин Ўрдага ҳам катта талафот ўтказди. Чунки Дашти қипчоқдаги қабилалар ўз она юртини ташлаб, Туркистон вилоятларига келиб ўрнашиши Оқ Ўрдада одам ресурслари қамайиб, унинг ҳувиллаб қолишига олиб келди. Ушбу ҳолат унинг сиёсий ва иқтисодий инқирозини янада чуқурлаштирди. У ерда ташқи душманга қарши курашадиган қудратли куч қолмади. Бу рус давлатига жуда қўл келиб, XVI асрнинг иккинчи ярмида у Олтин Ўрда ерларидаги Астрахань, Қозон, Сибирь, сўнгра Қрим хонликларини босиб олди. Бу жойлардаги олтин, кумуш, темир, мис, кўмир ва бошқа хилма-хил табиий бойликлар, унумли ерлар ва ўрмонлар Россиянинг қудратли давлатга айланишида асосий омил ҳисобланади.

Хуллас, Муҳаммад Шайбонийхон Олтин Ўрдага ҳам, Туркистон заминига ҳам жуда катта зиён ва талафотлар етказди. Бундай фожиаларнинг рўй беришига биринчи навбатда Темурийлар сулоласи сабабчи бўлганлигини унутмаслик керак. Улар ўзаро адоват, чиқишмовчилик ва тахт таллашишга берилиб, буюк давлатнинг инқирозига сабаб бўлди.

ТОШКЕНТ — ШОН-ШАВКАТЛИ ШАҲАР

Тошкент тасодифан пойтахт бўлган эмас. Узининг кўп йиллик тарихи давомида буюк ипак йўлидаги бу шаҳар коммуникация жиҳатидан Мағрибу Маширқни, жануб ва шимолни том маънода боғловчи муҳим манзил, Турон, Туркистон, Ўрта Осиё заминидаги Буюк марказ сифатида маълум ва машҳурдир. Тошкент икки минг йилдан зиёд тарихга эга.

Ислоом Каримов

Юртбошимиз Тошкентга берган мазкур таърифда бу азим шаҳарнинг минтақа тарихида тутган ўрнига бежиз юқори баҳо берилмаган. Ҳақиқатан ҳам, Тошкент узоқ тарихий даврларданоқ Туркистон заминининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган. У умуман тараққиёт, шу жумладан фан ва маданият ўчоқларидан бири сифатида шуҳрат қозонган. Аммо шаҳар ҳаёти ҳамиша кенг ва равон йўлдан бормаи, кўп талафот ва вайронагарчиликларни ҳам бошдан кечирган. Ҳатто ҳалокат ёқасида турган вақтлари ҳам бўлган. Аммо халқнинг ватанпарварлиги, жасорат ва меҳнатсеварлиги туфайли шаҳар ҳалокатдан қутулиб қолиб, тараққиётга эришган. Унинг аҳолиси чет эл босқинчиларининг тажовузи ва ҳукмронлигига қарши курашларда ҳам қаҳрамонлик ва Ватанга садоқат намуналарини намойиш этган. Бу ерда мустақиллик ва озодлик ғоялари ҳамиша қайнаб, она юрт манфаатлари учун нимаики зарур бўлса, барчаси амалга оширилган. Хуллас, тошкентликлар кўп асрлик тарихи давомида мустақилликни ҳаёт рамзи ҳисоблаб, унинг учун жонларини ҳам, молларини ҳам аямаганлар. Тошкент ўзбек халқининг эрксеварлиги, жасорати, меҳнатсеварлиги ва Ватанга садоқатининг рамзи бўлган шаҳардир. У халқимизнинг тақдири ва тарихида муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Шу боис унинг ўтмиши ва ҳозирги тарихини билиш шу куннинг талабидир.

Тошкент серкўёш, мусаффо ҳаволи, серсув ва унумдор тупроқли воҳада юзага келган. Унинг ажойиб табиий шароити, аҳолисининг меҳнатсеварлиги ва Ватанга садоқати, жасорати, мардлиги шаҳар мазмуни ва қиёфасида ифодасини топган.

Тарихий манбалар кўрсатишича, шаҳарнинг юзага келишида Чирчиқ, Оҳангарон ва Сирдарё сингари сув манбалари муҳим ўрин эгаллаган. Улар туфайли сунъий суғориш тармоқлари ривожлантирилиб, янги ерлар ўзлаштирилган, деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчиликнинг ривожланиши ва савдо алоқаларининг ўсиши таъминланган. Натижада, милoddан аввалги ва милodий асрларда Тошкент воҳасида шаҳарлар юзага келган. Шоштепа, Кўрғонтепа, Мингўрик, ҳозирги Чилонзор ва Юнусободда жойлашган тепалар шулар жумласидандир. Туркистон заминида мил. авв. III аср охири—II асрда қудратли Қанға салтанати ҳукм суриб, Туркистон заминининг талай қисмини эгаллаган. У милodий V аср ўрталарида тугатилди. Унинг пойтахти Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманида, Сирдарё қирғоғидан 8 километр нарида жойлашган Қанға (Қанға тепа) шаҳри ҳисобланган. Қанға салтанати Тошкент шаҳрининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатган.

Афсуски, Тошкентнинг энг қадимги даврига оид маълумотлар жуда оз. Айрим маълумотларга кўра, у VI—VIII асрларда ривожланиб, минтақанинг йирик шаҳарларидан бири бўлган. Бу вақтларда деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчиликда катта ютуқларга эришилди. Тошкент VIII—IX асрларда араб халифалигига қарам бўлиб, муслмон дини кенг ёйилди. Тошкент ўзининг кўп асрлик тарихи давомида «Чоч», «Шош», «Бинкат», «Таркан» номлари билан аталган. Араб тилида «ч» ҳарфи «ш» талаффузи билан ўқилиши туфайли «Чоч» сўзи «Шош» деб юритилган.

Абу Райҳон Беруний Тошкент атамаси ҳақида, Бинкат Шошнинг маркази, турк тилида Тошқанд, юнонча эса Тош минорани англатади, деб ёзган. Яна бошқа бир жойда эса Шош шаҳарнинг номи, у турк сўзидан олинган бўлиб, Тошқанд — Тошли қишлоқ, деган маънони англатади, деган.

Тошкент атамаси X асрдан бошлаб кенг кўламда ишлатилган. Шу боис ҳам Берунийнинг эътиборини жалб қилган, албатта. X асрга тегишли маълумотга кўра, Тошкентда ҳунармандчилик ривожланиб, ташқи бозор учун маҳсулотлар ишлаб чиқарилган. Масалан, эгар, пичоқ, ўқ-ёй, кийим-кечак, газлама ва бошқа молларни кўрсатиш мумкин. Шунингдек, Тошкентда тайёрланган кулолчилик маҳсулотларига талаб кўп бўлган.

Тошкент X асрда Сомонийлар, XI—XIII аср бошларида Қорахонийлар, хоразмшоҳлар давлати қўл остида бўлди. Шу орада у қатор уруш ва талафотларни бошдан кечирди. Аммо шаҳар ҳаёти ҳалоқатга учрамай, ўз мавқеини сақлаб қолди. Бироқ XIII аср бошларида мўғулларнинг тажовузи натижасида шаҳарда қаттиқ жанглар олиб борилгани боис кўп одам ҳалок бўлди. Душман шаҳарни остин-устун қилиб, вайронага айлантирди. Натижада у бошидан чуқур инқирозни кечирди. Тошкент Амир Темур ва Темурийлар даврида қаддини ростлаб, тараққиёт йўлида борди. Аммо шаҳар гоҳ у, гоҳ бу ҳукмдорнинг қўлига ўтиб турган вақтлари ҳам бўлди. 1503 йилда у Муҳаммад Шайбонийхон томонидан эгалланди. Шундан кейин Тошкентда Бухоро, сўнгра Қўқон хонликларининг ҳукмронлиги ўрнатилди. Бу даврларда ҳам шаҳар ўзаро қонли урушлар азобини чеккан бўлса-да, аҳолининг куч-ғайрати ва Ватанга фидойилиги туфайли унда ҳаёт қайнаб тураверди. Халқ оммаси она юртни сақлаш ва унинг келажагини таъминлашга нимаики зарур бўлса, барини оғишмай амалга оширди. Шунинг учун тарихий асарларда шаҳар аҳолисининг фаолиятига юқори баҳо берилган.

Халқи, — дейилади уларнинг бирида, — жасорат ва сипоҳгарчиликда машҳурдир. Пичоқ ва яроғлари ҳамиша ёнларидадир. Ҳатто деҳқонлар ҳам яроқсиз юрмайдилар. Бошқа манбада эса шундай ёзилган: Шош аҳолиси жасур, мард ва чавандоз бўлиб, табиатан жангчидир. Улар бировларга бўйин эгмайдилар ва юртларини тарк этмайдилар¹. Тошкентда ажойиб ва ғаройиб нарсалар ҳам бўлган. Чунончи, қора рангли тариқ киши баданидан оққан қонни дарҳол тўхтатган. У ерда сеҳрли булоқ бўлиб, ҳаво тиниқлигида суви кўринмай, қачонки ҳавони булут ва туман босса, сув қайнаб чиққан. Бундан ташқари, яна бир сирли қудуқ ҳам бор. Бу сув бошқа жойга олиб борилганда қонга ўхшаб қолган. Кўп сақланса тошга ўхшаб қотган.

Тошкентда лоланинг шундай бир тури бўлганки, бунақаси бошқа жойларда ўсмаган. У ўзининг ранги ва нафислиги билан кишини завқлантирган ва ором бахш этган. Бу хусусда манбада шундай дейилган: Тошкент лоласи машҳурдир, саккиз ва ўн икки барглилари бордир. Ҳар бир барги турли рангда бўлиб, бир-бирларига ўхшамайди. Лоланинг баъзи барглирида етти ва баъзисида ундан кўп ранглар товланиб туради. Лолазор майдонида бир булоқ бордирким, уни Қайнар булоқ дейишган. Суви доим оқиб туради. Аммо лола очилган вақтда 20 газ ҳавога отилиб ва атрофга сочилиб, лолаларни суғорган. Афсуски, юқорида кўрсатилган ажойиботлар бизгача сақланмаган.

¹ Маҳмуд Ибн Вали. Море тайн. Т., 1977, с. 56.

Ўтмиш замонларда ҳаёт кечириш оғир ва машаққатли бўлган, одамлар куч-ғайрати ва топган-туганининг талай қисми мамлакатнинг мудофаасига сарфланган. Чунки, босқинчилар кўққисдан ва тез-тез тажовуз ва талон-торож қилиб туришган. Бундан сақланиш учун шаҳар ва ҳукумат саройи қалин ва баланд девор билан қуршаб олинган. Масалан, мил. ав. II—I асрларда Тошкент воҳасидаги шаҳарлар деворлар билан ўралган. IX—X асрларда Тошкентнинг ўзи ҳам икки қатор девор билан ўралган бўлиб, биринчисида Ҳадмин, Саҳда, Рашиджак, Хакан сингари дарвозалари бўлган. Иккинчи, ташқи девор Фаргет, Хаскет, Сандижак, Темир, Бакирдижак, Секрек ва Саграбдлардан иборат еттита дарвозага эга эди. «Шаҳар, — дейилган манбада, — боғу роғлар билан қопланиб, Мовароуннахрнинг энг соғлом ва кўркем даргоҳи ҳисобланади. Уйлар пахсадан қурилган бўлиб, кенглиги билан ажралиб туради. Барча хонадонларда сув оқади». Шунингдек, у ерда деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

IX асрда Чирчиқ воҳаси «Девори сойлиқ» деб номланган узундан-узун девор билан тўсилган эди. Тошкентнинг мазкур мудофаа девори Чортоқ тоғларнинг этақларидан, хусусан, Ғазалкентдан бошланиб, ҳозирги Бўстонлиқ ва Чирчиқ шаҳри орқали Қорасув, Назарбек, Янгийўл туманларигача чўзилиб кетган. Девор Чиноздан Сирдарёгача бориб тақалган. Унинг узунлиги тахминан 200 километрга борган. Тошкентнинг ўзи ҳам қалин ва баланд девор билан ўралиб, дарвозалари бўлган. Агрофи сув тўлдирилган зовур билан тўсилган. 1730—1740 йилларга тегишли ҳужжатларга кўра, Тошкент шаҳрининг атрофи ҳамон девор билан ўралиб турган. Деворнинг устки қисми анча кенг бўлиб, икки отлиқ киши бемалол юрган. Унинг Кўқон, Қашқар, Лабзак, Тахтапул, Қорасарой, Чигатой, Кўкча, Самарқанд, Камолон, Каймақ сингари жами 12 дарвозаси бўлган. Уларнинг гепасидаги минора ва девор устида соқчилар доимо атрофни кузатиб турганлар. Улар душман шарпасини сезишлари биланоқ девор устида чопиб, «ёв келаётир» деб бақиритишиб, шаҳар аҳолисини жангга даъват этган.

Шаҳар ичида ҳокимият вакиллари учун алоҳида сарой бўлиб, у ҳам баланд девор билан ўралиб, олти дарвозага эга эди. Деворнинг катта дарвозалари от-арава, савдо карвонлари ва кўшиннинг ўтишига мўлжалланган. Айрим кишиларнинг шаҳардан чиқиши ёки кириши учун Тешик қопқоқ, Янги маҳма ва Сарбоз номли кичкина дарвозалар қурилган. Шаҳар деворининг баландлиги 7 метрдан 9 метргача борган. Унинг таг қисми бўйлаб кенг ва чуқур зовур (хандақ) қазилиб, сув билан тўлдирилган. Бу душманнинг деворга яқинлашишига

йўл бермайдиган тўсиқ ҳисобланган. XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон хонлиги ҳукмронлиги даврида ўн минг аскар сиғадиган катта ҳарбий қалъа қурилди. У Бўзсувнинг қирғоғидан бошлаб ҳозирги Хадича Сулаймонова номидаги кўча ва атроф жойларида «Ўрда» номида бунёд этилган. Бу ерда ҳокимият саройи, ҳарбий яроғ-аслаҳалар ва кўшин жойлашган. Ҳозирда Навоий кўчасидаги «Ўрда» номи ўша қалъанинг юзага келиши билан боғлиқдир. Бу қалъанинг ён бағридаги собиқ Қашқар маҳалласида ҳам сарбозлар оилалари билан яшаганлар. Шунингдек, казарма ва отхоналар қурилган.

Шундай қилиб кўрдикки, тошкентликлар юз йиллар мобайнида девор қуршовида яшашга мажбур бўлган. Узундан-узун ва баҳайбат деворни кетмон ва бел билан қуришнинг ўзи бўлганмикин? Шубҳасиз, бу иш кўп вақт, маблағ ва машаққатли меҳнатни талаб этган. Кўп миқдорда қурол-аслаҳа, озиқ-овқат тайёрлаш, ҳарбий машқларни ўзлаштириш ҳам жуда қимматга тушган. Халқнинг бундай оғир ва машаққатли вазифани бажонидил амалга оширишининг сабаблари бор, албатта. Авваламбор, унинг Ватанга содиқлиги, мустақиллик ва озодликни ҳаёт рамзи, деб ҳисоблаши муҳим ўрин тутди. Даҳшатли қирғинлар ҳам, оғир талафотлар ҳам халқнинг озодлик йўлидаги курашларини тўхтата олмади. Аксинча, озодлик ғоялари кишиларнинг онги ва қалбида яшайверди. Шунинг учун ҳам одамлар бир қўлида иш асбоби, иккинчисида эса қурол-аслаҳа билан юрган. Улар, ҳатто, тунлари ёстиқ остида пичоқ, ёнида яроғ-аслаҳа сақлаб ухлаган. Чунки душманнинг ҳар дақиқада ҳужум қилиши оддий воқеа эди. Бироқ халқ оғир ва хавф-хатарли шароит асирига айланмай, она юртнинг моддий ва маънавий ҳаётини таъминлаш учун тинимсиз меҳнат қилди. Бу соҳада асрлар оша қўлга киритилган ютуқларни кўз қорачиғидек сақлаб ва такомиллаштириб борди, уларни моҳирлик билан авлоддан авлодга ўтказиб келди. Натижада, шаҳарда деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ўз йўлида давом этади.

Шаҳар инқирозга учраган вақтлар ҳам бўлган. Чунончи, XVIII асрда қалмоқлар ва бошқа кўчманчиларнинг ҳужумлари ҳамда ҳукмронлиги даврида оғир шароит юзага келди. Босқинчиларга қарши курашларда кўп қонлар тўкилди, бойликлар таланди. Аммо халқ курашни тўхтатмади. Натижада, 1780 йилда Юнус Хўжа бошлиқ мустақил Тошкент беқлиги ташкил топди, унга Тўйтепа, Паркент, Чордара, Оҳангарон, Хумсон, Чимкент, Сайрам, Туркистон ва умуман Сирдарёгача чўзилган ерлар бўйсундирилди. Шу равишда Тошкент қаддини ростлаб, ривожланиш йўлига ўтди. Деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдода ўсиш кўзга ташланди. Шаҳарнинг мудофаа

девори ва дарвозалари мустаҳкамланди. Қўшин чўян ва темирдан ясалган кичик тўплар билан қуролланиб, жанговарлик қувватини оширди. Юнус Хўжа тоғ маъданларининг ҳаётдаги аҳамиятини англаб, Россия ёрдамида конларни ишга солишга қаратилган чораларни кўрди. Шу муносабат билан Тошкентга рус кон мутахассислари келган бўлсалар-да, бироқ шароит тақозосига кўра мақсад амалга ошмади. Аммо Россия билан савдо алоқалари ривожланиб борди. Бунда ҳар икки томон ўртасида элчилик алоқаларининг йўлга қўйилиши муҳим аҳамият касб этди. Бу вақтларда Россияда, хусусан, Сибирда ўзбек газламалари, кийим-кечаклари ва бошқа молларига талаб катта эди. Айни пайтда Тошкентда рус молларига эҳтиёж мавжуд эди. Умуман, ҳар икки томон савдо алоқаларини ривожлантиришдан манфаатдор эди. Бу борада Тошкент ҳукмдори, мустақил ва тенг ҳуқуқли давлат сифатида, Россия билан алоқа ўрнатган. Бундай алоқалар хусусида қуйидаги мисол эътиборга лойиқ. Юнус Хўжа ўзининг биринчи маслаҳатчиси Муллажон Охун ва Аширмат Богир мингбошини элчи сифатида Петербургга жўнатди. Улар 1796 йилда Омск, Екатеринбург, Пермь, Қозон ва Москва орқали Петербургга етиб боришди. Бу ерда элчиларга зўр ҳурмат ва иззат кўрсатилиб, улар шахсан император томонидан икки маротаба қабул қилинди.

Тошкент элчиларига рус императорининг Юнус Хўжа номига ёзилган ёрлиғи, канцлер А.А.Безбородконинг хати ва турли совғалар топширилди. Юнус Хўжанинг рус императорига юборган 45 тўп ипак газламаси ва 10 жуфт қимматбаҳо мўйнаси эвазига ҳар бири 20 газ келадиган икки тўп қимматбаҳо газлама (парча), 12 газ кўк мовут ва олтин занжирли соат берилган. Муллажон Охун ва Аширмат Богир мингбошига 12 газдан газлама (парча) ва 6 газдан кўк мовут совға қилинган. Муллажон Охун рус императорига шахсан ўз номидан қалам ва 3 та қоплон териси совға қилганлиги учун унга олтин соат ва олтин узук қўшимча тухфа этилган. Бу совғалардан ташқари, ҳар икки элчига 1000 сўм пул мукофоти, бирга келган қариндошлари ва хизматкорларига ҳам совғалар топширилган.

Тошкент беклигининг кучайиши ва мавқеининг мустаҳкамланиши Қўқон хонлигининг манфаатларига зид эди. Шу боис ҳар икки томон ўртасида тўқнашувлар бўлиб, гоҳ у, гоҳ бу томон ғолиб келди. Пировардида, 1809 йилда шаҳар хонлик томонидан босиб олинди. Шунингдек, ҳозирги Жанубий Қозоғистон ва Қирғизистон ерлари хонликка бўйсундирилди. Шаҳарнинг эгалланиши Қўқон хонлиги салоҳиятининг кучайишига олиб келди. Шу боис хонлар Тошкентнинг аҳамиятини ҳисобга олиб, қозоқ ва қирғизларни бошқариш

ваколатини унинг ҳокимлари зиммасига юклаганлар. Ҳатто уларга бекларбеги мақоми берилган. Аммо шаҳар хонлар тахт учун олиб борган ўзаро курашларнинг даҳшатли оқибатларидан ҳоли қолмади. Бу ерда уларнинг акс-садоси яққол кўзга ташланиб турди.

Шаҳарнинг асрлар давомида девор қуршовида туриши мустақилликни сақлашда муҳим ўрин эгаллаган бўлса-да, шаҳарнинг кенг қўламда қулоч ёйиши ва ривожланишига тўсқинлик қилди. Девордан ташқарида яшаш хавфли бўлгани сабабли иморатлар зич ва пала-партиш қурилди. Натижада кўчалар тор, эгри-бугри ва боши берк бўлиб қолди. Бунинг устига кўчаларнинг қишда лойга, ёзда эса тупроққа беланиб ётиши ободончиликка ва озодагарчиликка халақит берган. Кексаларнинг айтишича, ҳар маҳаллада 30—40 этик махсус тайёрлаб қўйилган. Улар лойгарчиликда мурдаларни мозорга олиб боришда кийилган. Бироқ тор ва боши берк, яъни «жин» кўчаларнинг маълум даражада фойдаси теккан. Чунончи, душман шаҳарга бостириб кирган вақтларда кўчаларда ҳам жанг қилинган. Уларнинг оғзи турли нарсалар билан тўсилиб, баррикадалар қурилган. Борди-ю душман бостириб кирса, у вақтда одамлар ўз уйларининг томларидан тош, гувала, найза ва бошқа нарсаларни душман устига ёғдирганлар.

Шаҳарда ернинг танқислиги туфайли кўп ҳолларда икки қаватли уйлар қурилган. Иккинчи қавати — болохонада ўтин, ем-хашак, таппи, рўзғор буюмлари сақланган. Шунингдек, одамлар яшайдиган болохоналар ҳам бўлган. Уйларнинг томлари ҳар йили ёки икки йилда бир маротаба сомонли лой билан суваб турилган. Бу иш анча оғир бўлганлиги учун қўшнилари иштирокида ҳашар йўли билан бажарилган. Юқорида келтирилган оғир ва машаққатли шароитга, шу жумладан, хавф-хатарга қарамай, шаҳарда ҳаёт ҳамиша қайнаб турган. Бунда халқнинг ўта меҳнатсеварлиги, сабр-қаноатлилиги, чидамлилиги ва она юртини дилдан севиши ҳал қилувчи ўрин тутган.

Тошкентда VII—VIII асрларда рақс тушиш ривожланиб, довруғи Хитойгача таралган. Тошкентликлар моҳирона ижро этилган рақслари билан томошабинларни лол қолдиришган. Ҳатто уларга атаб шеърлар битилган. Хитойда ўзбек мусиқа асбобларидан фойдаланилган.

Шаҳарда Абу Бакр Муҳаммад Қафғол Шоший (X аср), Абу Мансур Саолибий (961—1038), Абу Раби Балхий, Бадриддин Чочий (XIII аср), Зайниддин Восифий (XV—XVI аср бошлари) сингари олим ва шоирлар бадиий ҳамда фалсафий асарлар яратдилар. Фан соҳасида Муҳаммад ибн Аҳмад Али Илоқий, Али ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Банокатий (XIII аср), Жамшид Шоший (XIV аср), Ҳамид Тошкандий (XV аср), Абу Сулаймон Фахриддин Али Муҳаммад Банокатий (XIII—XIV

асрлар) самарали ижод қилганлар. Тошкентда тиббиёт соҳасида ҳам асарлар яратилган. Шарафиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф Илоқийнинг асарлари (XI аср) шулар жумласидандир.

Кейинги асрларда ҳам олимлар, шоирлар ва зиёлиларнинг бошқа вакиллари фаолият кўрсатдилар. Хусусан, Ёрмуҳаммад ибн Пирмуҳаммад Тошкандий, Боқи Тошкандий, Жамил Мирак Тошкандий, Холис Тошкандий, Шоҳий Акмал Тошкандий, Ҳофиз Кўҳаки, Алим Сидиқий, Мирза Муҳаммад Ҳайдар, Эшон Хўжа ва бошқалар қимматли бадиий асарларни яратдилар. Убайдулла ибн Муҳаммад Юсуф Қаҳқол, Боқи Жарроҳ, Юсуф Табиб тиббиёт соҳасида катта хизмат қилдилар. Тошкентда мусиқа ҳам ривожланди. Меъморчилик санъатининг ёрқин намунаси бўлмиш Қафқол Шоший, Шайх Хованд Тахур, Юнусхон мақбаралари, Кўкалдош, Бароқхон, Хўжа Аҳрор мадрасалари ва бошқа масжидлару мадрасалар бунёд этилди.

Шаҳар маъмурий жиҳатдан Шайх Хованд Тахур (Шайхонтахур), Себзор, Бешёғоч ва Кўкча номли тўрт қисмдан иборат бўлган. Уларнинг ҳар бирининг ўз раҳбари, қозиси, миршаби бўлган.

Мустақиллик учун кураш маскани

Маълумки, жаннатмакон Туркистон заминига кўп босқинчилар ҳужум қилиб, уни эгаллаш учун ҳеч нарсадан тоймаганлар. Бундай вақтларда минтақадаги шаҳарлар қатори Тошкент ҳам Ватан озодлиги учун курашларда фаол қатнашди. Йўлбошчимиз Ислон Каримов сўзлари билан айтганда, «Тошкент бошига не-не синовлар, кулфатлар тушмади. У араб истилоси бўладими, мўғул босқини, шимолдан келган ганимлар тажовузи бўладими — барчасига қарши мардонавор курашди. XIX асрнинг иккинчи ярмида чор Россияси ҳужумига ҳам биринчи бўлиб кўксини қалқон қилган ҳам, жабрини тортган ҳам мана шу Тошкентимиз ва унинг мард ва жасур халқи бўлди»¹.

Дарҳақиқат, Тошкент аҳли қадим тарихий даврларданоқ чет эл босқинчиларига қарши курашиб келган. Зеро, 712 йилда араб лашкарбошиси Қутайба Самарқандга ҳужум уюштиришга ҳаракат қилаётганда, Тошкент кўшини у ерга ёрдамга борган. Аммо Қутайба лашкари жангда ғалаба қозонган. 713 йилда Тошкентга ҳужум қилганда эса уни ололмаган. Араб халифалигига қарши Тошкент, Самарқанд ва Фарғона ўртасида иттифоқ тузилган эди. Бу иттифоқнинг бирлашган кўшинлари 723 йилда Қувада халифа кўшинига зарба берди.

¹ И. А. Каримов. Халқ ишончи — олий масъулият. Т., 2000, 249-бет.

739 йилда ҳар икки томон ўртасидаги жанг да ҳам тошкентликларнинг кўли билан келган. Бироқ душман аскарларининг сон жиҳатидан кўглиги ва ички ўзаро курашлар сабабли Тошкент халифалик томонидан тамомила босиб олинди. Шунга қарамай, тошкентликлар озодлик учун курашдан қайтмадилар. Чунончи, улар X асрда юрт мустақиллигини таъминлашда фаол қатнашдилар. Тошкентликлар Чингизхон бошлиқ мўғуллар тажовузига қарши курашда ҳам жонбозлик кўрсатдилар. Мўғулларнинг лашкарбошилар Алай нуён, Сухэту-Чорби ва Тугай бошлиқ 5 минг кишилиқ кўшини Тошкент воҳасига бостириб кириб, маҳаллий аҳоли билан 3 кун мобайнида жанг қилди. Пировардида душман голиб келиб, кўп одамлар ҳалок этилди. Шундан кейин Тошкент ва атрофдаги жойлар Амир Темур давригача хароб ҳолда ётди.

Тошкентликлар чоризм тажовузига қарши курашларда ҳам қаҳрамонлик намуналарини намойиш этди. Душман кучлари XIX асрнинг 50—60-йилларида Оқ мачит (Қизил Ўрда), Авлиё ота (Жамбул), Туркистон ва Чимкентни урушиб олаётган вақтда тошкентликлар ҳам жанг қилган эдилар. Генерал Черняев бошчилигида кўшин 1864 йил 27 сентябрда Чимкентдан Тошкент шаҳрига ҳарбий юришларни бошлади. Бу вақтда халқ жангга тайёр турган эди. Улар шаҳарни тўп ва милтиқлардан ўққа тутиб, дарвоза ва деворларга ҳужум қилдилар. Икки томон ўртасида шиддатли жанг бўлиб, Ватан ҳимоячилари ғалабага эришдилар. Душман аскарлари олға чопиб, зовурга ўзларини урдилар. Уларнинг иккинчи гуруҳи ёрдамга келмоқда эди. Шу онда девор устидаги шертабиат ва довюраклар ўзларини пастга ташлаб, зовур ичида ўруслар билан ёқама-ёқа ушлашиб, бир-бирларини ханжар билан ўлдира бошладилар. Ҳатто баъзи кишилар қочиб кетаётган душман орқасидан қувиб ва ушлаб, ханжар ва қилич билан жанг қилдилар. Зовур ичидаги ўруслардан уруш ва талаш билан 72 кишининг боши танасидан кесилиб, яроғ-аслаҳалари ўлжа олиниб, ғозийларга бўлиб берилди. Ватан ҳимоячилари ҳам анча одам йўқотганлар. Манбаларда зовурда 80 киши, шу жумладан, 4 офицер ҳалок бўлганлиги қайд этилган. Шу тариқа шаҳар аҳолиси бир ёқадан бош чиқариб қаҳрамонона курашганликлари туфайли катта ғалабага эришдилар. 1865 йил 28 апрелда генерал Черняев 9 рота аскар ва 12 тўп билан Тошкентдан 25 чақирим масофадаги Ниёзбек қалъасига яқинлашди. Уларга қарши шаҳардан 3 минг кишилиқ ватан ҳимоячилари келишиб, қаттиқ жанг қилишди. Оқибатда душман устунлик қилиб, қалъани эгаллади. Шундан кейин кўп ўтмай генерал Черняев шаҳардаги Салор ариғи атрофига ўрнашди. Бу ерда Ватан ҳимоячилари шу

даражада қаттиқ жанг қилдиларки, пировардида душман чекинди. Бу катта ғалаба карнай-сурнай салолари остида, зўр шоду ҳуррамлик билан қарши олинди. Ушбу ғалабада аҳоли маладаи ва ғамхўрлиги бениҳоя муҳим урин тутди. Воқеанинг жонли гувоҳи бўлган Муҳаммад Солиҳ додхоҳ Тошкандий бу хусусда шундай ёзган эди: «Шаҳар аҳлининг етти ёшдан етмиш ёшгача эркак-хотин, ёш-қариси хизмат камарини белларига боғлаб, пишган таомларни бошларига кўтариб, қатиқ, сут, шарбат, иссиқ нонлар ва ширин меваларни саватга солиб, ғозийлар ва мужоҳидлар турган жойларга олиб бориб, илтижо, тавалло ва дилдорлик қилиб, кўзларидан ҳасрат ёшларини оқизиб, кўз ёшлари билан ғозийлар ва мужоҳидлар юзларидаги чангу губорларни ювиб, артиб кўзгудек тозалаб, (келтирган нарсаларни) еб би-тиришларини илтижо қилдилар».

Киши қалбини ҳаяжонга солувчи мазкур сатрлар тошкентликлар Ватани учун жонини ҳам, молини ҳам фидо айлаб, чинакам эрксе-варлик ва садоқат намуналарини намоиш этганликларидан гувоҳ-лик береди.

Тошкентликлар замонавий қурол-аслаҳа билан қуролланган мун-тазам чор аскарлари устидан бирин-кетин ғалабага эришган бўлса-лар-да, айрим хоинларнинг душман тарафига ўтиб, унга ёрдам бе-ришлари орқасида катта талафот кўрилди. Айниқса, Чувалачи маҳал-ласида истиқомат қилувчи Абдурахмон Шодмон ўглининг сотқин-лиги душман ғалабасини таъминловчи муҳим омиллардан ҳисобла-нади. Генерал Черняев унинг маслаҳати билан Бўзсув тўғонини бузиб, уни Чирчиқ дарёсига буриб, шаҳарни сувдан маҳрум қилди. Натижа-да аҳоли сувсизликдан азоб чекди. 1865 йил май ойида босқинчилар билан Ватан ҳимоячилари ўртасида даҳшатли жанглар бўлиб, ҳар икки томондан кўп одам ўлди ва жароҳатланди. Душманга қарши жангларга Қўқон хонлигининг лашкарбошиси Олимхон қўмондон-лик қилди. Жангда «тўплар ва милтиқлар оғзидан думалоқ ўт-олов-лар чиқиб, ҳавога парвоз этиб, душман устига ёғар эди. Жасур, фидойи сарбозлар ва мужоҳидлар уруш майдонида душман ёқасидан ушлаб ва муштлашиб, қўлларидаги тиг, қилич ҳамда найзалар билан жанг қилдилар. Майдонда ўлаётганлар ва жароҳатланганларнинг оҳ-воҳу фарёдлари ҳар томонга эшитилиб турарди. Шу пайт лашкарбо-ши Олимхон оғир жароҳатланиб сафдан чиқади ва кўп ўтмай вафот этади. Оқибатда сардорсиз қолган Ватан ҳимоячилари орасида паро-кандалик юзага келади. Душман кучлари шаҳарга бостириб кирганда баррикадалар билан тўсилган кўчаларда ва, ҳатто, масжидларда жанг давом этади. Уй-жойлар ва дўконларга ўт тушиб, шаҳар остин-устун

қилинди. Ҳимоячилар охириги имкон қолгунча жангни давом эттирдилар. 1865 йил 17 июнда вайронага айланган Тошкент босқинчилар томонидан босиб олинди.

Аммо тошкентликларнинг озодлик кураши давом этади. Чунончи, 1892 йилда Чор ҳукуматининг ҳукмронлигига қарши халқ кўзғолони кўтарилади. Мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмдан сабр косаси тўлиб-тошган шаҳар аҳли кўлига нима тушса, шу билан қуролланиб, шаҳар маҳкамасига ҳужум қилди. Маҳкама биноси тошбўрон қилиниб, дераза ва эшиклари синдирилди. Оломон маъмурият вакиллари жазолашни талаб қилиб, шаҳар оқсоқоли Ёқуббекни уларнинг кўлига топширишни сўради. Шаҳар бошлиги Путинцев калтакланди. Ҳарбий қисм кўзғолончиларни шаҳар маҳкамасидан ваҳшийларча ҳайдагандан кейин ғалаёнлар Эски Жўва бозорида давом этди. Менинг раҳматли бувам Шорасул ота (1840—1950) хотираларига кўра, аскарлар оломоннинг орқасидан қувлаб кетаётганида одамлар шошиб қолганидан ўзларини Ўрда сувига ташлашга мажбур бўлганлар. Бундан ташқари, аскарларнинг ўзлари ҳам кўзғолончиларни сувга чўктирганлар. Кейин сувдан 80 та ўлик олинган экан. Аскарлар билан Эски Жўвадаги тўқнашувда кўзғолончилардан ўн киши отиб ўлдирилди. Кўзғолон шафқатсизларча бостирилиб, 93 киши айбдор сифатида тергов қилиниб, улардан 57 киши қамоқда ушланди. Суд С. Абдурашидхожиев, З. Исамухаммедов, А. Мирсалимбеков, И. Чуқурбеков, А. Қассобов, М. Файриддинов, М. Қассобов, Т. Тўйчиевни осиб ўлдиришга ҳукм қилди. Улардан ташқари 25 киши турли муддатларга қамоқ жазосига ҳукм этилди. 1892 йилги Тошкент кўзғолонининг тарихий аҳамияти шундан иборатки, у чоризм ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин илк бор кўтарилган йирик умумхалқ кураши эди. Унинг акс-садоси ўлка бўйлаб таралиб, мазлум халқни озодлик курашига чорлади. Бу борада 1916 йилги халқ кўзғолони алоҳида ўрин эгаллади. У бутун Туркистон заминини қамраб, империяни ларзага солди.

Мазкур кўзғолон Тошкентда 11 июлда ўзбек аёлларининг шаҳар кўчаларидаги дод-фарёди ва эркакларни бош кўтаришга даъватлари билан бошланган эди. Улар эркакларни орқаларидан эргаштириб, шаҳар полицияси бошқармасига боришди. Бу ерда 2000—3000 кишилик оломон ҳукуматнинг фронт орқасидаги ишларга туб аҳоли вакиллари жалб этиш ҳақидаги фармонига қарши эканликларини баён этдилар. Аслида мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм кўзғолоннинг асосий сабаби ҳисобланиб, фармон кўзғолон кўтарилишига туртки бўлган эди, холос. Халойиқ полиция бошқармасига ҳужум қилиб, маъмурият вакиллари жароҳатлади. Аскарлар узган ўқдан

А. Мирсоатхўжаев, Ш. Абдукаримов ва бошқа — жами 11 киши ҳалок бўлди. Аёллардан Рузвонбиби Аҳмаджонова отиб ўлдирилди. Зухрабиби Мусамухаммедова ярадор қилинди. Кўзғолон қатнашчиларидан бир неча киши, жумладан, А.Қаюмсўфиев, М.Шомуҳаммедов осиб ўлдиришга ҳукм этилди. Бир неча киши эса узоқ муддатли қамоқ жазосига тортилди.

Шундай қилиб, тошкентликлар чор ҳукўматининг тажовузига, сўнгра 1892 ва 1916 йилларда унинг ҳукмронлигига қарши, мустақиллик ва озодлик учун курашдилар. Аммо қанчадан-қанча қон тўкилган курашларни моҳирлик билан бошқара оладиган сиёсий арбоб топилмади. Вақти-соати келиб бундай жасоратли, билимдон ва ташкилотчи давлат арбоби кўз ўнгимизда намоён бўлди. Бундай табаррук зот Президентимиз Ислоҳ Каримов сиймосида гавдаланди. Авваламбор, ҳали тоталитар тизим ҳукмронлик қилаётган ниҳоятда хавфхатарли шароитда Президентлик лавозими собиқ иттифоқдаги республикалар орасида биринчи бўлиб мамлакатимизда ўрнатилди. Бу лавозим мустақиллик ва озодлик жарчиси сифатида муҳим сиёсий аҳамиятга эга бўлди. Тарихан шаклланган миллий-озодлик кураши юртбошимиз Ислоҳ Каримов раҳнамолигида 1991 йил 31 августда ғалаба қозониб, ниҳоясига етказилди. Ушбу тарихий воқеа Тошкент шаҳрида содир бўлганлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Шу тариқа миллий давлат, миллий қўшин, миллий бошқарув тизими яратилди, ўз парламентимиз, байроғимиз, мадҳиямиз ва гербимизга эга бўлдик. Айни пайтда сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни ҳаётга татбиқ этиш бошланиб, бу борада улкан ютуқларга эришилди. Маънавият ва маданият соҳалари раванқ топмоқда.

Тошкент жаҳон андозаси даражасида ривожланаётган ва гўзалликда тенги йўқ шаҳардир. У ўзининг нуфузи ҳамда салоҳияти, кўркемлиги ҳамда ободлиги билан кишиларга завқ-шавқ ва ором бахш этмоқда. Жаннатмакон Ўзбекистоннинг юраги бўлмиш қадимий ва ҳамиша навқирон Тошкент Шарқнинг порлоқ юлдузидир.

ДИН ВА ҲАЁТ

Ислом дини Туркистонда VIII асрга келиб узил-кесил жорий этилди. Вақт утиши билан у жамият маънавий ҳаётини бойитиш ва тараққиётни таъминлашда муҳим ўрин эгаллагани ҳам маълум. Шу билан бирга мусулмончиликнинг мамлакатимиздаги тарихида бир-бирига зид бўлган икки ҳолат кўзга ташланади. Қуйида улар ҳақида сўз кетади.

Ватанни севмоқ иймондандир

Исломда меҳнатсеварлик, адолат, поклик, жасорат, ватанпарварлик сингари олий фазилатларни шакллантиришга алоҳида эътибор берилган. Айниқса, Ватан мустақиллиги ва озодлигини сақлашга қаратилган ғоялар ўз ифодасини топган «Ватанни севмоқ иймондандир» ҳикмати алоҳида аҳамият касб этган. Руҳонийларнинг илғор вакиллари бу ҳикматга қатъий равишда амал қилиб, халқни озодлик курашларига даъват қилганлар. Уларнинг ўзлари биринчи навбатда ташаббус кўрсатиб, қаҳрамонлик намуналарини намойиш қилганлар. Айрим мисолларни келтираман. Чингизхон бошлиқ мўғуллар ўлкага ваҳшийларча ҳужум қилганларида Бухородаги руҳонийлар халқни босқинчиларга қарши жангга отлантирганлар. Шу боис улар Чингизхон томонидан қириб ташланган.

1145 йилда Хивада туғилган машҳур Шайх Нажмиддин Кубронинг жасорати ва Ватанга садоқати тилларда дoston бўлди. Бу ҳақда буюк давлат арбоби ва олим Улуғбек шундай ёзади: «Муршиди аъзам Шайх Нажмиддин Кубро худо амри билан Хоразм учун бошини тикди. Бошини топширишда қотил яловига ёпишди. Дини ҳақ иқлимнинг шоҳи. Ул пийр сарпанжасидан ўн забардаст йигит яловни (байроқни) чиқариб ола олмадилар»¹. Бу сатрларда Нажмиддин Кубро Ватан озодлиги учун жонини фидо айлаган буюк киши сифатида тасвирланган.

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., 1994, 165-бет.

Аслида ғалвир туқувчи бўлган, сўнгра шайхлик даражасига етишган Маҳмуд Торобийнинг ватанпарварлиги ҳам таҳсинга сазовордир. Улуғбекнинг сўзича, унинг минглаб мухлислари бўлиб, катта обрў қозонган. Маҳмуд Торобий 1238 йили Бухоро атрофидаги Тороб қишлоғида мўғуллар ҳукмронлигига қарши халқ кўзғолонини уюштирди. Сўнгра шаҳарга бостириб кириб, ҳокимиятни эгаллади. Шундан кейин «халойиқ шу даражада унинг манзилига ёпирилиб кела бошладики, бирор ҳузурига кирган киши дарвозадан чиқиши машкул бўлиб қолди. Издиҳом ҳаддидан ошавергандан кейин, одамлар ул табаррук зотни кўрмай қайтиб кетмадилар»¹.

Шайх Торобийнинг обрўи шу даражада баланд кўтарилдики, маҳаллий ва мўғул амалдорлари унга қарши ошкора курашишдан чўчиб, махфий равишда ўлдириш режасини туздилар. У буни пайқаб Бухоро атрофидаги бир қишлоққа қочиб боради. Бу ерда у тўпланган халойиққа дейди: «Эй, ҳақ толиблари, қачонгача кутамиз ва интизорлик тортамиз. Рўйи заминни (Тангридан) кўрқмайдиганлардан пок қилмоқ лозим. Кимнинг қандай қуролга қурби етса, қиличми, ўқ-ёйми, калтакми қўлга олсин. Қўлидан келганча, (Тангридан) кўрқмайдиганларнинг бирортасини ҳам қўймаслик лозим»². Шундан кейин халқ қуролланиб, шайхни шаҳарга олиб кирди. Амалдорлар турли томонларга қочдилар. Маҳмуд Торобий ҳокимиятни эгаллаши муносабати билан унинг номига хутба ўқилди. У мўғуллар ва уларнинг тарафдорлари мол-мулкани мусодара қилди.

Аммо мустақиллик узоққа чўзилмади. Кўзғолончилар ва мўғул аскарлари ўртасидаги жангда Маҳмуд Торобий мардонавор ҳалок бўлди. Бу эса кўзғолоннинг бостирилишига олиб келди.

Руҳонийлар 1365 йилда Самарқандда кўтарилган сарбадорлар кўзғолонида ҳам қатнашдилар. Мадраса талабаси Мавлонозода бошчилигида мўғулларнинг ҳужумига қақшатқич зарба бериб, ғалабага эришилди. Кўзғолон раҳбарлари бошқа бир мўғул амири Ҳусайн томонидан хоинларча ўлдирилди. Аммо Амир Темур туфайли Мавлонозода ўлимдан сақланиб қолди.

Руҳонийларнинг миллатпарвар вакиллари ватан мустақиллигини тиклаш мақсадида Амир Темурни қўллаб-қувватлаганлар. Чунончи, уламо ва машойихлар мўғулларни йўқ қилиш ҳақида унинг номига

¹ Ўша жойда, 299-бет.

² Ўша жойда, 300-бет.

фатво ёзиб берганлар. Унда, жумладан, шундай дейилган эди: «Мовароуннаҳрдаги бутун аҳли ислом, сипоху раият ёхуд уламою машойих бўлсин, Амир Темурга иззату икром кўрсатиб, уни Амир Темур Қутби салтанати Олий деб атасинлар ва уни Аллоҳнинг (ердаги) қудрати — салтанат тахтига лойиқ кўрсинлар. Мусулмонларнинг ери, номуси, мол-мулки ҳамда жонига зулм-ситама қўлини чўзган (мўғуллар) тоифасини дафъ қилишда ва умуман йўқотишда Темурга (ёрдамлашиш учун) ўз мол ва жонларини (аямай), тиришиб ҳаракат қилсинлар. Биз ўз аҳду байъатимизга содиқ қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан қайтсак, Аллоҳнинг қудратию қуввати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон қудрати ва ёрдами йўлига кирган бўлайлик»¹.

Дарҳақиқат, руҳонийлар ўзлари берган ваъдаларида туриб, Амир Темурни халқнинг халоскори сифатида ҳар қандай шароитда қўллаб-қувватладилар. Соҳибқирон ҳокимиятни эгаллагандан сўнг динни ҳар жиҳатдан ривожлантириш ва руҳонийлар қадри-қимматини ўрнига қўйиш борасида катта ишларни амалга оширди. Бироқ у динни сиёсийлаштиришга йўл бермай, ички ва ташқи сиёсатни мустақил олиб борди. У руҳонийларни ҳокимиятга шерик қилишдан сақланди. Аммо унинг ворислари инқирозга учраган сўнгги йилларда аҳвол ўзгариб борди. Айрим Темурий султонлар ўз қобилиятсизлиги ва онгсизлиги орқасида руҳонийларнинг кучидан фойдаланишга мажбур бўлдилар. Бундай ҳолат Самарқандда содир бўлди. Бундан хабар топган Алишер Навоий норозилик билдирган. Бу хусусда унинг паноҳида ижод қилган машҳур тарихчи Хондамир шундай ёзган: «905 (1499—1500) йилда Мовароуннаҳр томонидан, Хожа Носириддин Убайдулло ўғли Хожа Яҳёё гоятда шавкат ва азамат билан яшайди ва Султонали Мирзо бу жанобнинг фикрисиз ҳеч бир ишга киришмайди, балки ҳар куни у кишининг мулозамагига боради, деган гаплар аниқ равишда ва кетма-кет етишиб турарди. Бу гапдан мақсад шуки, мазкур йилнинг охирларида, бир куни Олий ҳазрат (Навоий) Амир Сайид Юсуф доғлоқчига илҳом тили билан хитоб қилиб, Хожа Яҳёёнинг тутган йўли дарвишларнинг феъл-атвори учун муносиб эмас. Шу нарса муқаррарки, кимики ўз ота-бобоси хулқидан четга оғишса, унга катта зарар етишади»². Бу ерда Алишер Навоийнинг руҳонийлар нуфузли вакилларининг ҳокимият ишларига аралашиб, сиёсат билан

¹ Темур тузуклари. Т., 1991, 20—21-бетлар.

² Хондамир. Макоримул ахлоқ. Т., 1967, 121-бет.

шуғулланишлари яхшиликка олиб келмаслиги ҳақидаги фикри катта аҳамият касб этади.

Руҳонийларнинг илғор ва соғлом фикрли вакиллари ҳар қандай шароитда ватан посбонлари сифатида иш юритганлар. Чунончи, улар XVI аср бошларида Муҳаммад Шайбонийхон тажовузига қарши курашганлар. Шунинг учун Муҳаммад Шайбонийхон бундай руҳонийларни ўлдириб, мол-мулкни мусодара қилган. Унинг ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин ҳам руҳонийлар курашни тўхтатмаганлар. Бу ҳақда бир тарихий асарда шундай дейилган: Самарқандда Муҳаммад Шайбонийхон ҳокимиятини ағдариш мақсадида руҳонийларнинг таниқли вакили Хожа Абдулкарим бошчилигида давлат тўнтаришини уюштириш режалаштирилди. У Бобурга пойтахтни эгаллаши, шаҳар дарвозасининг очиб берилиши ва аҳолининг ҳаммаси кўчманчиларга қарши курашиши ҳақида хат юборди. Бобур унча кўп бўлмаган аскар билан Зарафшон тоғлари орқали Самарқандга келганда шаҳар дарвозаси очиб берилиб, тантана билан қарши олинди. Шаҳар аҳолиси Муҳаммад Шайбонийхон тарафдорларининг кўпини ўлдириб, уй-жойларини вайрон қилдилар. Бинобарин, руҳонийлар Бобурга Самарқандни эгаллашига катта ёрдам берган эди.

Руҳонийларнинг миллатпарварлари чоризмнинг тажовузи ва ҳукмронлиги даврида ҳам яққол кўзга ташланди. Масалан, таниқли мударрис, олим ва тарихчи Муҳаммад Солиҳ додхоҳ Тошкандий 1865 йилда генерал Черняев бошчилигидаги солдатларга қарши олиб борилган жангларда бевосита қатнашди. Шаҳар аҳолисини душманга қарши курашга отлантирди. Жамоа аҳли орасида халқпарвар, жасоратли ва мард киши сифатида шуҳрат қозонган мударрис бир гуруҳ тарафдорлари билан биргаликда энг хавфли душман сифатида Черняев томонидан Омскка сургун қилинган ва у ерда махфий равишда ўлдирилган.

Руҳонийлар 1892, 1898, 1916 йил миллий-озодлик курашларида ҳам қатнашганликлари маълум. Улар совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида озодлик курашини давом эттириб, Туркистон мухториятини тузиш ва мустақиллик учун курашларда фаол қатнашдилар. Ҳатто «Шўройи Исломия» ва «Уламо» партияларини тузиб, озодликни тиклашга ҳаракат қилганлар. Шундай қилиб, руҳонийларнинг вакиллари кўп асрлар мобайнида ватан ва умуммиллат манфаатлари учун курашиб, муқаддас бурчларини сидқидилдан бажардилар.

Динни сиёсийлаштириш ва фанатизм

Динда ҳаддан ташқари гулу кетманглар. Чунки сизлардан илгари ўтган қавмлар динда ҳаддан ташқари гулу кетганликлари учун ҳалок бўлганлар.

Ҳадиси шариф

Муҳаммад пайгамбаримизнинг ушбу огоҳлантиришларида динга муккадан кетиш ўзаро зиддият ва душманчиликни чуқурлаштириб, фожиа билан тугалланиши уқдириб ўтилган. Динда гулу кетишнинг илдизлари узоқ ўтмиш даврларга бориб тақалади. Бундай ҳолат бизнинг тарихимизда ҳам юз берган.

Маълумки, қадимдан фаолият кўрсатиб келаётган таниқли шайхлар қўл остидаги дарвишлар дин асосларини холисона тарғиб қилишда муҳим ўрин эгаллаганлар. Умуман олганда, улар олиб борган ишларни ижобий баҳолаш мумкин. Аммо шундай даврлар ҳам бўлганки, манфаат, бойлик ва шуҳратпарастликка берилган шайхлар қўл остларидаги дарвишлар билан биргаликда динни сиёсийлаштириш ва фанатизмни авж олдиришга ҳаракат қилганлар. Бундай манзара, айниқса XVI—XIX асрларда, яъни хонликлар даврида кўринди. Бу вақтда кўчманчи муҳит вакиллари бўлмиш Шайбонийлар ва улардан кейин ҳукмронлик қилган сулолалар давлатни етарли даражада бошқариш ва тараққиётни таъминлашга ожизлик қилиб, туб аҳоли орасида мустаҳкам таянчга эга бўла олмадилар. Шу боис улар ўз мақсадларини руҳонийларга таяниб амалга оширишни асосий вазифа ҳисобладилар. Чунки бу вақтда у ёки бу шайхнинг қўл остидаги бир неча минг кишидан иборат дарвишлар мамлакатда анча уюшган ва бақувват жамоани ташкил этган эди. Улар оила ва уй-жойларидан воз кечиб, кўпроқ тарки дунё қилган кишилар бўлишган. Улар «бу дунё фоний, охират боқий» деган шиорни баланд кўтариб, шаҳар ва қишлоқлар бўйлаб кезиб юрганлар. Садақа ва хайрия ҳисобига яшаганлар. Шунини айтиш лозимки, дарвишлар ўз сардорлари — шайхлар чизган чизиқдан чиқмай, гопшириқларни қандай бўлса шундай адо этганлар. Бинобарин, шайхлар дарвишларни хоҳлаган йўлга солиш имкониятига эга эдилар. Бунини яхши англаган тахт даъвогарлари шайхларга мурид тушиб, ўз келажагини таъминлашга қаттиқ киришганлар. Авваламбор, Муҳаммад Шайбонийхон Ватанига хоинлик қилган руҳонийларнинг айрим вакилларини ўз гарафига тортди ва уларга таянди. «Таворихи гузида — Нусратнома»

асарида кўрсатилишича, Муҳаммад Шайбонийхон билан жангда енгилб, Самарқандга чекинган Бобур аҳволи танг бўлиб турганда, Хожа Шамсиддин бошлиқ бир гуруҳ руҳонийлар душманга шаҳар дарвозасини очиб, она юртига хоинлик қилганлар¹.

XVI асрнинг иккинчи ярмида бирмунча марказлашган давлат барпо этган Абдуллахон шаҳар атрофидаги Жўйбор қишлоғида яшовчи Шайх Хожа Муҳаммад Исломга ёшлигидан мурид тушган. Шайх эса уни тахтни эгаллашга тайёрлаб борди. Пировардида Хожа Жўйборий номи билан шуҳрат қозонган Хожа Муҳаммад Ислом Абдуллахоннинг тахт учун олиб борган курашларида фаол қатнашиб, унинг ғалабасини таъминлашда муҳим ўрин эгаллади. Ўз даврининг таниқли тарихчиси Ҳофиз Таниш Бухорий шундай ёзган эди: «Ул ҳазрат (Хожа Муҳаммад Ислом Бухоро шаҳрига) келишлари билангина қалъа олинди, бўлмаса, бу вилоят бўйсундириш гирдобидан тушиб ётган эди. (Бу ғалаба) ул қутли сифат зотнинг баракотлари орқасида бўлди»².

Шунингдек, Хожа Муҳаммад Ислом Абдуллахоннинг ашаддий душмани — Бухоро ҳокимини ўлдиришга фотиҳа берган. Унинг кўрсатмасига биноан Чоржўй вилоятининг ҳокими Абдуллахонга ихтиёрий равишда бўйсунган. Абдуллахон ўзининг пири Хожа Муҳаммад Ислом кўрсатмаларини сидқидилдан бажарди. «Ул ҳазрат (Абдуллахон), — дейди Ҳофиз Таниш ал-Бухорий — ...динни қўллаб-қувватлашда, яқин ва содиқ кишиларни жой-жойига қўйишда, мамлакат ва ўлкаларни забт қилиш ва йўлларни қўриқлашда, ...художўй кишиларни ҳурматлашда, раъийятга риоя қилишда ва халойиқни ҳурматлашда унинг (Хожа Жўйборийнинг) амру фармонига қулоқ солар ва (уни бажариш учун) кучи борича тиришар ҳамда сўз билан таъриф қилиб бўлмайдиган даражада ҳаракат қилар эди»³.

Демак, ҳокимият жилови Хожа Муҳаммад Исломнинг қўлида бўлган. Унинг ҳокимиятга таъсири шу даражада кучли эдики, нимани хоҳласа шуни қилаверарди. Абдуллахон бунга қаршилик кўрсатишга журъат қилолмаган. Масалан, деҳқонлар: «Хожа Ислом бошқаларнинг кичкина ерини, уй-жойини бузиб, ўзининг ерларига йўл очмоқда ва сув ўтказмоқда», деб шикаят қилганларида Абдуллахон қўлига қамчи олиб: «Хожа менинг икки қошим орасидан ариқ ўтказса ҳам майли, ҳеч нарса дейишга ҳаққим йўқ», деб жавоб берган⁴.

¹ Таворихи гузида — Нусратнома. 123-бет.

² Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома. Биринчи китоб Т., 148-бет.

³ Ўша жойда, 173-бет.

⁴ Ўзбекистон ССР тарихи. Т., 1958, 232-бет.

Курилаётган даврда диннинг қанчалик сиёсийлаштирилганлигини ва ҳокимият тақдири шайхлар бошлиқ дарвишларнинг ихтиёрида бўлганлигини Ҳофиз Таниш ал-Бухорий шундай тасвирлаганди:

Ҳар икки жаҳон(нинг) давлати — дарвишларнинг хизматидадир,

Дину дунё(нинг) ҳаммаси — дарвишларнинг суҳбатидадир.

Камолига нуқсон етмайдиган давлат азалий бўлади.

Азалдан абадгача дарвишларнинг давлатидир.

Гадога тож бериш (ва) шоҳдан тахт олиш —

(Буларнинг) ҳаммаси — дарвишларнинг қудратли қулидадир.

(Агар) сенинг ишинг юришмаса саросимага тушма.

Чунки унинг кушоди дарвишларнинг ҳиммати эшигидандир¹.

Юқорида кўрсатилган воқеалар Хожа Муҳаммад Ислом ва унинг бошчилигидаги дарвишлар жамоаси катта сиёсий кучга айланганидан далолат беради. Шунинг учун, Абдуллаҳон тахтни эгаллагандан кейин ҳам, пири Хожа Муҳаммад Исломнинг қадр-қимматини янада кўтариб, бойликларига бойлик қўшди.

Айрим маълумотлар кўрсатишича, Бухоро, Миёнқол, Насаф (Қарши), Қорақўл ва Марвда Хожа Муҳаммад Исломнинг 2,5 минг гектар ери, 10 минг қўйи, 700 оти, 500 туяси, 300 қули, юзлаб ов қушлари, 104 та савдо дўкони, корхона ва устахоналари бўлган. Демак, шайх савдо билан шуғулланган. Унинг авлодлари ҳам жуда бойиб кетдилар. Унинг ўғли Хожа Саъд (Хожа Калонхўжа) нинг Бухоро, Миёнқол, Нурога тоғларида, Самарқанд, Тошкент, Сайрам, Туркистон, Андижон, Ахси-кент, Насаф, Ҳисор, Термиз, Балх, Ҳирот, Бадахшон ва бошқа жойларда 12 минг гектар ери, 1000 нафардан ошиқ қули, минглаб қўй, от, туя ва уй ҳайвонлари бор эди. Унинг авлодларидан бири Саййид Тожиддиннинг 500 нафар қули, жуда кўп ери ва мол-мулки бўлган. Хожа Муҳаммад Исломнинг вафотидан (1563) кейин Хожа Калонхўжа Абдуллаҳонга пирлик қилиб, отасининг сиёсатини давом эттирди.

Руҳонийларнинг хонлар томонидан ҳокимиятга шерик қилиниши уларнинг жамоа аҳлига таъсирини янада кучайтирди. Дарвишлар жамоасининг фаолияти жўш уриб, минглаб оддий кишиларни орқаларидан эргаштиришга муваффақ бўлдилар. Ўзаро қонли урушлардан, мамлакатнинг чуқур инқирозга учрашидан, нотинчлик ва зулмдан толиққан халқнинг ўз кучи ва имконига ишониши ниҳоятда заифлашиб кетди. Уларнинг ибодатга берилиб, Аллоҳдан мадад сўрашдан бошқа иложи қолмади. Уларнинг онгини авлиёлар тушлари ва башорат-

¹ Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома. Биринчи китоб, 64-бет.

лари, ажойиб ва ғаройиб диний ҳикоялар чулғаб олди. Бу дунё фони, нариги дунё боқий, ҳаёт лаззатларига кўнгил қўймаслик сингари гоёлар кенг кўламда тарғиб қилинди. Шу тариқа мамлакатда диний фанатизм авжига минди.

«Шайбонийлар авлодидан бўлган хонлар, деб ёзган эди академик Яҳё Фуломов, руҳонийларга жуда катта имтиёзларни берганлар. Бу руҳонийларнинг ёрдами билан айрим хонлар тахтга кўтарилган. Булар фақат иқтисодий ҳаётда эмас, балки давлатнинг сиёсий ишларида ҳам ҳал қилувчи роль ўйнадилар. Хонлар руҳоний-дарвишларнинг юқори доираларига таянишининг сабаби, биринчидан, уларнинг иқтисодий базалари кучли ва улар дин-шариатни илгари суриб, «халқпарварлик» ниқоби остида халқнинг қолоқ табақасини ўзларига эргаштирган эдилар. Иккинчидан, марказий давлатнинг родини сақлаб қолиш учун курашар эдилар. Кўп вилоят ва туманларни эгаллаб олган кечаги қабила бошлиқларигагина таяниб, давлатнинг бир бутунлигини сақлаш ғоятда қийин эди. Буларда сепаратик ҳаракат кучли бўлиб, бош ҳукмдорлар бу ҳаракат билан узлуксиз кураш олиб боришга мажбур эдилар. Руҳоний — хўжаларнинг бошлиқлари учун эса бу даврда кўчманчи аристократиянинг талончилик ҳаракатлари қаршисида буларга бўйсунган, ҳатто ўзларини хўжаларининг муриди деб эълон қилган хоннинг ҳукмронлиги афзалроқ эди. Шайбонийлар хонлари ичида, ҳатто Абдуллахондек давлатни марказлаштириш учун жиддий курашган хон ҳам хўжалар манфаатларини илгари сураб эди. Шунинг учун ҳам у Хожа Ислом маслаҳатидан бир қадам четга чиқа олмас эди»¹.

Динни сиёсийлаштириш ва фанатизм XVII—XIX асрларда Бухоро, Хива ва Кўқон хонликларида давом этди. Хонлар саройида махсус шайхулислом лавозими жорий этилиб, унга энг нуфузли шайхлар тайинланди. Улар ўлканинг сиёсий ҳаётида салмоқли ўринни эгалладилар. Машҳур Махдуми Аъзамнинг набираси Эшон Хожа Ҳошимий аштархонийлардан бўлмиш Имомқулини (1611—1642) тахтга ўтқозишда муҳим рол ўйнади. Айрим хонлар, хусусан, Убайдуллахон (1702—1711) руҳонийларнинг чангалидан қутулиш учун уларнинг ерларини қисқартиришга ҳаракат қилиб, Жўйборий хожаларнинг қаршилигига дуч келди ва кўп ўтмай ўлдирилиб, саройи таланди.

Фанатизм шу даражада қизгин тус олдики, ҳатто баъзи хонлар дарвишликни бўйнига олган. Масалан, Шоҳмурод (1785—1800) ўзини Шайх Сафарнинг муриди ҳисоблаб, ҳаёт лаззатларидан воз ке-

¹ Ўзбекистон ССР тарихи, Т., 1958, 231-бет.

чиб, кундалик яшаш харажатини бир танга (20 тийин)дан оширмади. Ашула, мусиқа ва ўйин-кулгини тақиқлади. У мадрасаларда талабаларнинг сонини кўпайтириб, дарвишона ҳаётни тарғибот қилди ва ўзи биринчи бўлиб намуна кўрсатди.

Жўйборий хожаларнинг сиёсатга аралashi XIX асрда ҳам давом этди. 1842 йилга тегишли маълумотга кўра, ўша сулоланинг вакиллари билан бири Хўжанд ҳокимлигини бошқарган. Бу даврда диннинг сиёсийлаштирилиши ва фанатизм мамлакатни чуқур инқирозга мубтало этиб, ҳар жиҳатдан қолоқлик ва парокандалик ҳукм сурди. Жамоа аҳлининг талай қисмида Аллоҳнинг «сендан — ҳаракат, менадан — баракат» деганига аҳамият бермай, Аллоҳга қуруқ сиғиниш ва ибодат билан шуғулланишнинг ўзи ҳамма нарсани ҳал қилади, деган зарарли ғоя кенг тарқалди. Бу ҳолат хонларнинг ҳам онгини чулғаб олган эди. Динни сиёсийлаштириш ва фанатизмнинг даҳшатли оқибатлари, вақти соати келиб, чор ҳукуматининг тажовузи вақтида намоён бўлди. Воқеанинг жонли гувоҳи Аҳмад Донишнинг сўзича, «Уламолар жиҳод ва ғазот фарздор, деб шовқин-сурон қилдилар. Улар билмас эдиларким, бу ғазот нима учун фарз ҳисобланади ва унинг вожиблиги сабаби нимада? Қайси бир қурол-аслаҳа билан урушиш мумкин? Ҳатто сўрамас эдиларким, душманнинг куч-қудрати қандай? Аскарлар халқ ҳисобидан маош олиб юрардилар, шу боис улар биринчи навбатда урушда қатнашишлари шартдир. Борди-ю, улар мағлубиятга учраб, қирилган тақдирдагина жанг қилиш навбати фуқароларга келади. Наҳотки, тинчлик пайтда аскарлар ўз қонларининг пулини олдиндан олган бўлсалар-у, уруш вақтида фуқаролар олдинги сафда турса, бундай тартиб ҳеч бир мамлакат ва миллатда йўқ. Аксинча, уламолар урушдан олдин фуқарога ҳарбий машқ, хусусан, ўқ, милтиқ, тўфанг отишни ҳамда қиличбозликни ўргатишлари лозим эди. Буни кўяйлик, аскарларнинг ўзи ҳарбий машқни яхши ўзлаштирмаган ва уруш майдонини кўрмаган безори ва саёқ кишилардан ташкил топгандилар, бечора фуқаро нима қилсин»¹.

Ҳақиқатан, хонлар ҳам, ҳокимиятга шерикчилик қилган руҳонийлар вакиллари ҳам мамлакатда замон талабига жавоб берадиган фан ва маданиятни ривожлантириш, кўшинни янги қурол-аслаҳалар билан таъминлаб, жанговарлигини оширишга аҳамият бермадилар. Улар, Аллоҳга сиғинишнинг ўзи ғалабани таъминлайди, деб ўйладилар. Бу фанатизмнинг маҳсули эди, холос. Бунинг ўта фожиали оқибати 1866 йилда чор ҳукуматнинг аскарлари билан Сирдарё атрофида-

¹ Аҳмад Дониш. Рисолайи мухтасари аз тарихи манғит. Д., 1960, 46-бет.

ги Окжар деган жойдаги жангда уз ифодасини топди. Бухорода душманга қарши «газот» эълон қилинганда, қарию ёш аралаш 100 минг кишидан иборат оломон тўпланди. Улар қўлларига нима тушса, шу билан қуролландилар. Аслида улар уруш нималигини умрларида кўрмаган эдилар. Уларнинг орасида жанговарлиги жуда паст хон қўшини ҳам бўлган. Душманнинг тўп ва милтиқларидан минглаб оддий кишилар ҳалок бўлди. Амир Музаффархон ва руҳонийлар биринчилар қатори қочдилар. Тирик қолганлар чўлларда очлик ва сувсизликдан кирилиб кетдилар ёки ваҳший ҳайвонларга емиш бўлдилар.

Ҳарбий қуролсиз ва умрида жанг майдонини кўрмаган халқни тиш-тирноғигача қуролланган душман аскарига рўпара қилиш адолатданми? Албатта, йўқ. Тўғри, халқнинг ҳеч нарса билан ҳисоблашмай, ватан ҳимоясига отланиши ва кўкрагини ўққа тутиши олийжаноблик ва эркесварлик намунасидир. Бироқ халқ қонининг беҳуда тўкилишига йўл қўйилиши нодонликдан бошқа нарса эмас.

Руҳонийлар орасидан чор ҳукуматига сотилган хоинлар ҳам чиқган. Шайхулислом мулла Исоқ (Туркистон), Қози Мирза (Чимкент), Қози Калон Юсуфхўжа Абдуллахўжаев (Хўжанд) ва Қози Калон Қаландар Хожа Жунаидхон (Ўратепа) шулар жумласидандир. Демак, динни сиёсийлаштириш ва фанатизм Туркистон заминининг мустақиллиги ва озодлигини барбод этган фожиали омиллардан бири бўлган.

Айтилганлардан қуйидагича хулоса чиқариш мумкин. Биринчидан, руҳонийларнинг илғор ва ватанпарвар вакиллари диннинг софлигини сақлаш учун курашиб, соғлом жамиятни шакллантиришга улкан ҳисса қўшганлар. Улар Ватан мустақиллиги ва озодлигини сақлаш ва тараққиётни таъминлашни муқаддас бурч ҳисоблаганлар. Босқинчиларга қарши курашларда қатнашиб, Ватанга салоқат ва қаҳрамонлик намуналарини намоиш қилганлар.

Аммо шундай даврлар бўлганки, руҳонийларнинг шахсий манфаатни ўйловчи айрим вакиллари динни сиёсийлаштириш ва фанатизмни ривожлангириш учун курашдилар. Бундай фожа XVI—XIX асрларда, яъни хонликлар даврида авжига кўтарилди. Дин пешволари, марказий ҳокимиятнинг заифланиши ва ўзаро тахт учун курашлардан фойдаланиб, хонларни ўз таъсир доираларига тортишга эришдилар. Бу борада Хожа Муҳаммад Ислом бошчилигидаги Жўйборий хожалар сулоласи етакчилик қилди. Улар ҳокимият жиловини қўлга олиб, сиёсатга муккадан гушиб кетдилар. Шу даврда руҳонийларнинг сиёсий мавқеи ошиб, фанатизм минглаб кишиларнинг онгини заҳарлади. Ҳатто у хонларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Натижада, диний ғоя миллий ғояни бир бурчакка сиқиб, маънавиятнинг йўналтирувчи

кучига айланди. Бу ерда шуни айтиш лозимки, диний ғоя ҳеч қачон миллий ғоя ўрнини боса олмайди. Чунки, миллий ғоя у ёки бу халқнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётига оид барча масалаларни ўзида мужассамлаштиради. Диний ғоя ва диний таълимот эса маънавий ҳаётнинг таркибий қисмларидан бири ҳисобланиб, халқни тарбияловчи муҳим омиллардандир. Миллий ғоянинг чекинтирилиши бутун ўлкада турғунлик, қолоқлик ва парокандаликни юзага келтирди. Сиёсий ва иқтисодий ҳаёт, фан ва маданият чуқур инқирозга учради. Тўғри, мадрасалар қурилди, лекин уларда дунёвий фанлар деярли ўқитилмай, асосан диний таълимотга катта эътибор берилди. Улуғбек даврида Самарқандда 50 кишидан иборат математика соҳасида олимлар ижод қилган бўлса, хонликлар даврида улардан асар ҳам қолмади.

Динни сиёсийлаштириш ва фанатизм мамлакат ҳарбий кучларини ва мудофаа қобилиятини ҳам мисли кўрилмаган даражада заифлаштириб юборди. Юқорида қайд қилинган фожиаларнинг барчаси биргаликда мустақиллик ва озодликнинг барбод бўлишига олиб келиб, Туркистон чор Россияси томонидан босиб олинди.

Иккинчидан, динни сиёсийлаштириш ва фанатизм унинг ўзига ҳам катта талафот келтирди. Зеро, у чоризм даврида қаттиқ назорат ва таъқиб остига олинган бўлса, қизил империя вақтида тағ-туби билан кўтарилиб, мадраса ва масжидлар вайронага айлантирилди. Руҳонийларнинг минглаб вакиллари ўлдирилди, умрлари қамоқ ва сургунларда ўтди. Ҳатто Қуръони карим ваҳшийларча ёқилди.

Мамлакатимизда мустақиллик ўрнатилгандан кейингина, шахсан юртбошимиз Ислом Каримовнинг ташаббуси ва раҳнамолигида ислом дини Ўзбекистонда янгидан туғилиб, мисли кўрилмаган даражада ривожланди. Минглаб ҳашаматли масжидлар қурилди, диний ўқув масканлари очилди. Мусулмончилик мана шундай эркин нафас олиб ва гуллаб-яшнаб турганда, руҳонийларнинг айрим реакцион вакиллари динни сиёсийлаштириш ва фанатизмни тиклаш учун ҳеч нарсадан тоймадилар. Улар, «алдагани бола яхши» дегандек, ёшларнинг маълум қисмини фанатизм ва экстремизм руҳида тарбиялаб, террор уюштирдилар. Улар тарих ғилдирагини орқага суришга беҳуда уриндилар. Чунки, ўзбек халқи динни сиёсийлаштириш ва фанатизм оқибатида келиб чиққан азоб-укубат ва талафотларни 130 йиллик мустамлакачилик ва миллий зулм даврида ҳўп тортди.

Эндиликда ватанимизда диннинг софлиги ва поклиги тўла сақланиб, дин арбоблари она юрт тараққиётини таъминлашга хизмат қилмоқдалар. Диннинг одамларда олий фазилатларни шакллантиришдаги ўрни юқори чўққига кўтарилди.

ТАЖОВУЗ ВА ҚАТАҒОНЛАРНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ ЁХУД БЕКОВИЧ-ЧЕРКАССКИЙНИНГ ҲАРБИЙ ЮРИШИ

*Пётр I икки армон билан дунёдан кўз юмди:
бири — Прут соҳилидаги мағлубият учун Тур-
киядан, иккинчиси — Бекович-Черкасский мағ-
лубияти учун Хивадан ўч ололмаганлигида эди.*

Машҳур рус шоири А.С. Пушкиннинг мазкур сўзлари тарихий ҳақиқатни акс эттиради. Зеро, Пётр I Хива хонлигига юборилган Бекович-Черкасский бошчилигидаги ҳарбий қисмнинг тор-мор қилинишидан шу даражада қайғу-аламга тўлганки, ҳатто ўлим тўшагида ётганида ҳам хонликдан «қонга қон» тарзида хун олинишини васият қилган. Пётр I нинг бундай қаҳр-ғазаб билан ўч олишга даъват қилиши бежиз эмас эди. Чунки Россиядек қудратли империя ҳарбий кўшинининг нисбатан кичик бир хонликдан шармандаларча мағлубиятга учраши уни нафақат мамлакатнинг ўзида, балки жаҳон миқёсидаги обрўси ва салоҳиятига путур етказган эди. Иккинчидан, ўзбекларнинг чор ҳукумати тажовузига қарши қаҳрамонона кураши ва ғалабасининг шуҳрати бутун дунёга таралганди. Айни пайтда чор ҳукумагининг ўзбек хонликларини босиб олиш нияти барбод бўлганди. Бундан Пётр I ғазабга тўлмаслигининг иложи йўқ эди. Шуни айтиш лозимки, Бекович-Черкасский бошчилигидаги ҳарбий юриш чор ҳукумагининг ўзбек хонликларини тажовуз ва қатағонлар воситасида босиб олишга қаратилган сиёсатининг дебочаси ҳисобланади.

Юртбошимиз Ислом Каримов Тошкентдаги Шаҳидлар хотираси музейини кўздан кечираётиб, XX асрнинг 30-йилларидаги қатағонларни намойиш қилиш билангина чегараланмай, уларнинг тарихий илдизларига эътибор бериш лозимлигини алоҳида таъкидлаганликларини эслатиб ўтмоқчимиз. Ўшанда давлатимиз раҳбари Бекович - Черкасский ҳарбий юришини ҳам тилга олиб, унинг тафсилотларини музейда акс эттиришни таклиф қилдилар. Бинобарин, қуйида ушбу масалага алоҳида тўхталишни лозим топдик.

XVIII асрнинг биринчи чорагида эришилган қатор ҳарбий ютуқлар натижаси ўлароқ Пётр I Россияни империя деб эълон қилди, ўзи эса император унвонини расмий суратда олди. Бу вақтларда Россия Европанинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлари бозори ҳисобланиб, тараққиётда орқада қолган эди. Шу боис ўзга мамлакатларни, хусусан, ўзбек хонликларини босиб олиш ва бойликларини қўлга киритиш билан аҳволни яхшилаш режаси тузилди. Бу вақтда Рус давлатининг олтинга бўлган талаби, айниқса, ошди. Шунингдек, молларини сотиш учун талаб бўлган бозорга ҳам эҳтиёж катта бўлган. Пётр I уруш харажатларини қоплаш ва армияни таъминлаш мақсадида сенатга «олтин давлатнинг қон томиридир» деб хат ёзиб, олтин-кумуш конларини қидириб топиш зарурлигини уқтириб ўтди. Худди шу вақтда, яъни 1713 йилда Нафасхўжа исмли туркман Астраханга келиб, Амударёдан олтин кум олиниши ва ўтмиш замонларда унинг Каспий денгизига қуйилганлиги ҳақида рус ҳукуматиға маълумот беради. Шу билан бирга Амударёни Каспийға буриш мумкинлигини ва бу ишда туркманлар ёрдам беражагини ҳам айтади. Бундай ахборот Пётр I ни васвасаға солиб, у хонликларни босиб олиш ҳаракатиға тушди. Чунончи, у 1714 йилнинг 19 майида Хива хонлигини забт этиш ҳақидаги фармонни сенатға юборган. 1716 йилнинг 14 феввалида эса ҳарбий юриш бошлиғи қилиб тайинланган Бекович-Черкасский билан суҳбатлашиб, амалға ошириладиган вазифаларни қуйидагича белгилаб берган:

1. Бир вақтлар Амударё Каспий денгизига қуйилган жойда 1000 кишилик ҳарбий истеҳком қурилсин. Амударё оқими ва тўғонларини синчковлик билан ўрганиб, имкони бўлса, эски йўлиға буриб юборилсин. Сувни Орол денгизига йўналтирадиган тўғонлар бузилсин. Бу ишларни бажаришға қанча киши кераклиги аниқлансин.

2. Хива хонлигининг рус давлати тобелиғиға ўтишиға эришилсин ҳамда бизнинг манфаатимизға хизмат қилиш шарти билан ҳарбий қисм қолдирилсин. Агар хон рози бўлса ва шароити кўтарса, ҳарбий қисмни ўзи гаъминласин. Бордю буни қила олмаса, ҳарбий қисмни бир йил давомида таъминлаш кафолати олинсин, кейинги йиллардаги харажатлар эса унинг зиммасиға юклатилсин.

3. Агар Хива хони розилик билдирса, унинг кишиларига икки русни қўшиб, Сирдарё суви бўйлаб олтин борлигини аниқлаш учун Ёркент (Шарқий Туркистон)ға жўнатилсин. Шунингдек, савдогарларимизнинг Амударё бўйлаб Ҳиндистонға боришлари учун кемалар берилиши хондан сўралсин. Савдогарлар кетаётганларида қуруқлик ва сув йўлларини, дарё ва кўлларни, айниқса, Ҳиндистонға боради-

ган йўлни яхши ўргансинлар ва маълумотлар тўпласинлар. Агар савдогарлар Ҳиндистондан Каспий денгизига борадиган йўл борлигини эшитсалар, у вақтда шу йўл билан орқага қайтсинлар ва кўрганларини қозоғга туширсинлар.

4. Хива хонлигида Бухоро хонлигининг рус давлати тобелигига ўтишга хоҳиши бор-йўқлиги ҳақида аниқ маълумот қўлга киритилсин.

5. Кўрсатилган топшириқларни амалга ошириш учун 4000 кишидан иборат мунтазам қўшин ва кераклича кемалар ажратилсин. Бундан ташқари, Ёйиқ казакларидан 1500, эшкакчилардан 500 ва отлиқлардан 100 киши берилсин. Улар савдо қарвонларини муҳофаза қилиш ниқоби остида Астрахандан ҳарбий қалъа ва шаҳар қуриладиган жойга, яъни Каспийнинг шарқий қирғоғига юборилсин.

6. Денгиз офицерларидан поручик Кожин ва навигаторлардан 5 ёки кўпроқ киши ҳарбий қисмга қўшилсин. Кожин савдогар ниқобида иш юритиши, навигаторлар эса Ёркентга юборилиши лозим. Кулюмов ўқув юрти талабаларидан икки инженер олинсин. Кожин зиммасига борган жойидаги молларнинг турларини ва умуман, савдо-сотиқни яхши ўрганиш юклатилсин. Унга савдогарлардан икки киши бириктирилсин.

Кўриниб турибдики, Пётр I Хива хонлигини босиб олишга қаратилган чораларни белгилаб, мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишга киришган. Пётр I зўравонлик ва сурбетликка берилиб, шу даражада ҳаддидан ошганки, хонлик бўйсундирилган тақдирда рус қўшинини таъминлаб туришни хон ўз зиммасига олиши керак эди. У кучли ҳарбий флотга ишониб, Амударёни Каспийга буриб, сув йўли орқали Хива ва Бухоро хонликларига ҳамда Ҳиндистонгача бостириб киришни мақсад қилиб қўйган. Аммо у Амударё оқимини ўзгартиришнинг ҳеч иложи йўқлигини ҳисобга олмай, хом хаёл билан иш юритган эди.

Бекович-Черкасский 1716 йил 15 сентябрда 69 кемада Каспий денгизи бўйлаб Манқишлоққа келади. У бу ерда Святой Пётр I номида ҳарбий истехком қурдиради. Шундан сўнг Красноводскда яна бир қалъа қуради. Мазкур истехкомларда қўшиннинг маълум қисмини қолдириб ва хонликка юриш учун таянч жойларни тайёрлаб, Астраханга қайтади. Бу ерда у Хивага қарши ҳарбий юришнинг охириги гайёргарликлари билан шуғулланади. Астрахан ва бошқа жойларда Хива хонлигига қарши олиб борилаётган гайёргарликлар ҳақидаги овозалар Туркистон ўлкасига ҳам етиб келган эди. Чунончи, 1716 йили Астрахан орқали Россияга борган Хива хонининг элчиси уни ўз кўзи билан кўрган ва эшитган эди. У ватанига қайтгач, бу ҳақда хонга маълумот берган. Хива хони Шерғозихон (1714—1728) ўз қўл

остидаги ерларга ҳарбий тайёргарликни кўриб, тахт бўлиб туришни буюрган. Ўзбек, қорақалпоқ ва қозоқлардан иборат 2000 кишилиқ ватан ҳимоячилари чегарага жойлаштирилган.

1717 йилнинг 14 мартида Бекович-Черкасский Пётр I фармонини амалга оширишга қаратилган талабларни ҳукумат сенатига маълум қилди. Сенат унинг талабларини қондириш ҳақида қарор қабул қилди. Қарорга биноан Қозон, Астробод, Саратов, Царичин, Самара ва бошқа жойлардан ҳарбий қисм жамланиб, унинг умумий сони бир ҳужжатда 6344, иккинчисида эса 6100 киши деб кўрсатилган. Иккала ҳолда ҳам 6000 кишидан кам бўлмаган. Қўшин билан олиб кетиладиган тўплар учун 481 пуд порох, 1230 пуд кўрғошин ва бошқа нарсалар ажратилди. Аскар ва офицерларнинг ичишлари учун 4000 челақ вино ва 597 челақ пиво бериладиган бўлган. Хуллас, ҳарбий қўшин ипидан-игнасиғача тўла таъминланиб, қанчадан-қанча яроғ-аслаҳалар ажратилган.

Бекович-Черкасский 1717 йил май ойининг охири ёки июнь ойининг бошларида Гурьевдан чиқиб, Хива томон юради. У Ёмба ирмоғини кечиб ўтиб, икки кундан кейин Бағачат деган жойга қўнади. Шундан кейин қўшин саҳродаги Дучкон, Монсулмас, Чилдон, Сон Дурали ва Янгисув сингари қудуқларни босиб ўтган. Бу вақтларда жазирама иссиқ ўтларни қовжиратиб юборганлиги сабабли от ва туяларни боқиш анча қийин бўлган.

Бекович-Черкасский Янгисувга келганда, ўзининг босқинчилик юришини ниқоблаш мақсадида, тинчлик ва дўстлик элчиси сифатида бораётганлигини маълум қилиш учун Михаил Коретовни Шерғозихон ҳузурига жўнатган. Шундан кейин қўшин йўлни давом эттириб, Шершиқ қудуғи ва Қорақумобод ариғи орқали Оққўл ариғиғача келган. Кўп ўтмай Шерғозихон номидан икки киши Бекович-Черкасский ҳузурига борган. Хива элчилари хон номидан от, тўн ва бошқа нарсалардан иборат совғаларни Бекович-Черкасскийга топширишган. Шу тарзда Шерғозихон, душманнинг ёвуз ниятини яхши билсада, сир бой бермай иш юритади.

Бекович-Черкасский Хива элчиларига ўзи гўё элчи ва дўстлик мақсадларда келганлигини такрорлайди. Рус қўшини Оққўлдан чиқиб Қораёғоч номли ариқ бўйига қўнади. Бу манзилдан Хивага 4 кунлик йўл қолган эди. Бу ерга хонлик қўшинлари ҳам келтириб қўйилган эди. Воқеа гувоҳларининг сўзларига қараганда, ватан ҳимоячилари пилта милтиқ, қилич, найза, ойболта, ўқ-ёй ва бошқа оддий қурол-аслаҳалар билан қуролланган эдилар. Душман қўшинида эса росмана милтиқ, тўп ва бошқа такомиллашган қуроллар бор эди. Архив манбаларида Хива қўшинининг сони турлича: 100 минг ёки 60 минг киши деб кўрсатилган.

Қораёғочда ҳар икки томон ўртасида уч кун қаттиқ жанг бўлиб, одамлар ўлдирилди. Тўртинчи куни Шерғозихон Эшонтўра исмли элчисини юбориб, ярашишни таклиф этди. Хоннинг бу элчи орқали сўрови шундан иборат бўлдики, агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у бунга бизни ишонтирсин. Шунда Бекович-Черкасский: мен рус императори Пётр I номидан ёрлик ва оғзаки топшириқлар билан элчи сифатида келдим, деган. Шу орада ҳар икки томон бир-бирларига элчиларни юбориб, масалани тинчлик билан ҳал қилишга интилдилар. Шерғозихон, агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у вақтда хон ҳузурига ўзи келсин, деб айтган. Бу вақтда ватан ҳимоячилари ҳам ўз фикрларини изҳор этиб, агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у вақтда буни ўзи ўртага чиқиб айтсин ёки урушадиган бўлса, жангга тушсин деб, бақиринган. Шу орада душман кўшини икки кун мобайнида ватан ҳимоячиларига қарши тўп ва милтиқларни ишга солган. Шу тариқа ватан ҳимоячилари билан душман кўшини ўртасида икки маротаба қонли тўқнашув содир бўлди.

Ниҳоят, икки томон бир-бирларига ҳужум қилмасликка ваъда бердилар. Ҳатто Бекович-Черкасский Шерғозихоннинг ҳузурига келиш таклифига рози бўлиб, у билан учрашди ва биргаликда овқатланишди. Бир-бирларига совғалар бериб, ўзаро ҳурмат-иззатни ўрнига қўйдилар. Шерғозихон рус аскарларининг барчасини Хивага жойлаштириш ва таъминлашнинг имкони йўқлигини билдириб, уларни беш қисмга тақсимлаб, турли шаҳарларга жойлаштиришни таклиф қилди. Беш қисмга ажратилган душман аскарлари хон амалдорларининг кузатувида беш тарафга олиб кетилди. Душман кучлари шу тариқа бўлакларга ажратилиб заифлаштирилгандан кейин Бекович-Черкасский ва унинг яқин одамларининг боши қиличдан ўтказилди. Йўлларда душман аскарлари ҳам қириб ташланди, бир қисмигина асирликка олинди. Шерғозихон ўткир зехн, эҳтиёткорлик ва билимдонлик билан юритган сиёсат натижасида бир неча баробар кўп яроғ-аслаҳага ва жанговар қобилиятга эга бўлган душман кучлари тор-мор қилинди. Ватан ҳимоячилари тўп, милтиқ ва бошқа қуроолларни ўлжа олдилар.

Шерғозихон чор ҳукумати ўч олишини билиб, бу ҳақда ахборотни қўлга киритиш мақсадида у билан дипломатик ва савдо алоқаларини тикламоқчи бўлган. Шу ниятда 1720 йилда Увайс Муҳаммадни Петербургга элчи сифатида юборди. У Бекович-Черкасский хонликини босиб олмоқчи бўлганлиги учун унинг аскарларига зарба берилганлигини элчи орқали Пётр I га етказди. Пётр I нинг нафрати ва алами шу даражада кучли эдики, у дипломатия қонун-қоидаларини

жаҳолат билан бузиб, элчи Увайс Муҳаммад бошлиқ беш кишини пойтахтдаги Петропавловск қамоқхонасига ташлаб, ўша ерда қатл эттирган. Унинг уч ҳамроҳи эса қамоқ ва каторгага ҳукм қилинган.

Умумий хулоса шуки, чор ҳукуматининг ўзбек хонликларига нисбатан мустамлакачилик сиёсати ва ҳарбий юриши илк бор Пётр I замонида бошланган эди. Ўзбек хонликларини бўйсундириб, олтин ва бошқа бойликларга эга бўлиш, ички ва ташқи савдони қўлга киритиш асосий вазифа этиб белгиланди. Пётр I Хива хонлигида ўз ҳукмронлигини ўрнатгач, Ҳиндистонга суқилиб киришни ҳам ният қилиб қўйган. Унинг энг яқин одамларидан бири Волинскийнинг эсдаликларига кўра, Пётр I Ҳиндистон ва Хитойгача бўлган ерларни ўз қўлига киритиш ниятида бўлган. Унинг таъкидлашича, Пётр I тирик бўлганида, бу мақсадларнинг амалга ошиши турган гап эди. Бироқ у бошлаб берган сиёсатни ворислари, хусусан Романовлар сулоласи ҳукмдорлари, сўнгра совет давлати уч юз йил мобайнида давом эттирдилар. Бу даврларда ҳарбий юришлар, мустамлакачилик сиёсати, қиргинбарот ва қатагонлар занжир ҳалқалари сингари бир-бирларига уланиб, айниқса, совет даврида авжига минди. Бу мустабид тизим даврида Пётр I нинг олтинни қўлга киритиш ҳақидаги орзуси рўёбга чиқарилиб, минглаб тонна олтин ва бошқа ноёб бойликлар метрополияга жўнатиб турилди. Унинг Ҳиндистонни эгаллаш мақсадини амалга оширишга қаратилган чоралар ҳам кўрилди. Зеро, совет давлатининг Афғонистонга бостириб киришдан мақсади, пайти келганда Ҳиндистонга ҳам ўз таъсирини ўтказиш ва қалбаки «социализм»ни экспорт қилишдан иборат эди.

Бекович-Черкасский бошчилигидаги кучли қўшиннинг хонлик томонидан қириб ташланиши биринчи навбатда ўзбек халқининг Ватанга садоқати, жасорати ва эрксеварлигидан далолат беради. Шунингдек, Шерғозихоннинг катта ҳарбий маҳорати тарихда ўчмас из қолдирди. Шу маънода Хоразмда Бекович-Черкасский устидан қозонилган буюк ғалаба ҳақидаги хотирани абадийлаштириш лозим, деб ҳисоблайман. Зеро, бундан юзлаб йиллар илгари босқинчилар устидан эришилган ғалаба Ўзбекистон мустақиллиги учун олиб борилган курашлар тарихи саҳифаларига зар ҳарфлар билан битилгандир.

ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ АҲВОЛИ¹

Хива хонлигининг ҳудуди Амударё қуйи оқимининг ҳар икки томонидаги аҳоли яшайдиган жойлардан иборатдир. Хонликнинг жануб томони мазкур дарёнинг ҳар икки қирғоғи бўйлаб чўзилиб кетган тоғларга тутшиб, ғарбда чўл, қумликлар ҳамда Устюрт яйлови, шимолда Орол денгизи, шарқда эса Амударёнинг ўнг қирғоғидаги қумлик ва чўллар билан чегараланган. Хонлик тасарруфидаги бу ерлар шимолдан жанубгача 300 чақиримдан зиёдроқ, ғарбдан шарққача 100 чақирим бўлган масофани ташкил қилади.

Бироқ Хива хони ўз давлати чегарасини Сирдарё бўйлаб, то Қўқон хонлигининг ерларигача, ундан нари Амударё қирғоқларида жойлашган Кабакли деган жойларгача чўзилган, деб ҳисоблайди. Хивадан Бухорога олиб борадиган йўлнинг ўртасида хонликнинг бекати бўлиб, унда 40 киши хизмат қилади. Марв шаҳрида 500 кишилиқ Хива гарнизони бўлган. Маридан Каспий денгизининг шарқий қирғоғи бўйлаб Эмба дарёсигача бўлган талай жойлар хонлик таъсирида бўлган. Бу ерларда яшовчи кўчманчи элат ва қабилаларнинг баъзилари Хива хони ҳукмронлиги остида бўлса, баъзилари унинг таъсирида эди.

Топографик маълумотлар

Хива хонлиги Амударё ҳавзасидаги водийга жойлашган бўлиб, умуман, пасттекисликдан иборат. Баъзи жойлари дарё саҳтидан 1—3 саржин² баланд; ўлканинг баъзи ерларини, дарё қирғоқларидаги унча баланд бўлмаган айрим қумлоқ тепаларни ҳисобга олмаганда, ер усти тузилиши қарийб бир хилда текис. Водийнинг ўзига хос шароити

¹ Ушбу қисмда келтириладиган маълумотлар Россия архивларида сақланаётган ва шу пайтгача эълон қилинмаган ҳужжатлар асосида тайёрланган булиб, Хива хонлигининг XIX аср 30—40-йилларидаги аҳволини акс эттирган.

² Саржин — уч газга тенг улчов бирлиги.

Амударёнинг хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, хонлик аҳолисининг турмуши, худди мисрликларникидек, фақат дарё хосиятига асосланган. Шунинг учун ҳам аҳоли орасида Амударё катта аҳамиятга эга.

Амударё таърифи

Амударё Хива хонлиги бўйлаб, аввал шимоли-ғарб томонга, сўнгра Хузий... шаҳри ёнидан шимолга бурилиб, Қўнғирот шаҳри биқинидан шимоли-шарққа қараб оқади. Дарё суви соатига 6 чақирим тезлик билан оқиб, тошқин пайтларида бу тезлик янада ошади. Дарё оқими бўйлаб елкансиз ва эшкаксиз сузиб кетаётган қайиқ билан баробар кетиш учун қирғоқ бўйлаб отда йўртиб бориш лозим бўлади.

Дарёнинг эни 200 дан 500 саржингача боради; тўлиб оққан вақтда эса 2—5 чақиримга етади. Дарё ҳар йили 3—4 марта тошиб туради. Тошқин аксар ҳолларда апрелнинг ўрталари ёки охирларида, майнинг бошларида юз бериб, бундай кезларда сув қирғоқдан 0,5—1 саржин, ҳатто ундан ҳам баланд кўтарилади. Сув бир ёки икки ҳафта шу қабилда туриб, сўнгра аслига қайтади. Ёз мобайнида ҳам дарё сатҳи шу хилда икки, уч марта ва ундан ҳам кўп кўтарилиб-пасайиб туради. Баъзан қишда ҳам дарё сатҳи кўтарилади. Лекин буларнинг ҳаммаси биринчи тошқинчалик бўлмайди. Дарёнинг тез оқишига қарамай, унда сузиш жуда қулай. Туямўйин деб аталадиган табиий тўсиқ Юмур ва Иланқир тоғлари рўпарасида баланд қирғоқларнинг емирилишидан ҳосил бўлган остоналар бўлиб, улар дарёда сузишга асло монелик қилмайди. Дарёда кечувлар йўқ; дарё туби қум, лой ва балчикдан иборат бўлиб, суви лойқароқ.

Бу чўкинди, лой тўқ кулранг бўлиб, жуда ёпишқоқ. Унда Нил дарёсидаги чўкинди каби ерни ҳосилдор қилиш хусусияти йўқ. Шунинг учун хиваликлар каналларни тозалаш вақтида бундай чўкиндиларни олиб ташлашади ёки ўз уйларини сув тошқинидан сақлаш учун уни ҳовлиларига ташиб келтиришади. Дарё суви бундай чўкинди лойни кўплаб оқизиб келиши натижасида каналнинг ичини бир газ ва ундан ҳам зиёд қалинликда лой босиб ётади.

Каналлар ва дарё шохобчалари таърифи

Амударё водийсида жуда кўп канал ва табиий шохобчалар бор. Дарёнинг чап соҳилида: Полвон, Ғазовот, Шовот, Ёрмиш, Қиличбой, Гурлан, Янги каби каналлар, Арна, Қораўзак, Лоузан, Шарқраук, Сува-

ли ва бошқа шохобчалар мавжуд. Ўнг соҳилда эса: Инак, Майхар ва Элтузархон каналлари бор (1-жадвал).

1-жадвал

Канал номи	Юқори оқимининг кенглиги (саржин ҳисобида)	Қуйи оқимининг кенглиги (саржин ҳисобида)
Полвон	20—25	
Ғазовот	20—25	10
Шовот	25—30	6
Ёрмиш	10—12	4
Қиличбой	20—25	15
Инак	8—10	2
Майхар	4—5	2
Элтузархон	6—8	2
Гурлан	15—20	Гурлан яқинида 4
Янги	12—15	Хитой яқинида 4

Каналларнинг чуқурлиги жойнинг ҳолатига боғлиқ; умуман, Амударёнинг ўнг соҳилидаги каналлар чуқурлиги, ер дарё сатҳидан анча баланд бўлганлиги сабабли, 3 саржингача боради. Бу каналлар сув тошқинини ҳисобга олган ҳолда, дарё сатҳидан 2 газ паст қилиб қазилган. Рус асирларнинг айтишига кўра, жадвалда санаб ўтилган канал ва шохобчалардан ташқари Амударёнинг чап соҳилидаги ерларнинг икки жойида: 1) Ғазовот ва Шовот каналлари оралиғида; 2) Ёрмиш, Қиличбой каналларининг ўрталарида шу дарёнинг эски ўзани кўриниб туради. Ерли аҳоли биринчи эски ўзанни Додан, иккинчисини эса Кўҳна дарёлик ёки тўғридан-тўғри «эски дарё ўзани» деб юритади. Уларнинг ҳар иккиси ҳам ғарб томонга — Каспий денгизига бориб, ботқоқ ва қумлоқ чуқурликлар билан тутшиб кетган. Эски ўзан анча чуқур бўлганлиги сабабли, сув кўпайиб кетган вақтларда, тошган сув шу ўзанларга оқизилади. Бундан ташқари, Парси деган қишлоқнинг қарши томонида, Лоузан шохобчасининг бошланиш жойига яқин, яъни тўғон қурилган жойда жуда кенг сойсимон пастлиги бўлиб, баъзан унга сув уриб кетган; бу пастлик ўрмонга туташган жойда бир қанча тармоқларга бўлиниб кетади. Тармоқлар Кўҳна Урганч шаҳри яқинида қайта бирлашиб, Шарқраук

номини олади. Сўнг Кўхна дарёлик узанига (иккинчи эски ўзан) келиб туташади. Эҳтимол, шунинг учун ҳам бу пастлик бир вақтлар Амударё эски ўзанининг бир тармоғи бўлгандир. Ҳозир яшаб турган кишиларнинг фикрича, бу тармоқнинг суви қуриб қолганлиги сабабли Кўхна Урганч шаҳри таназзулга учраган.

Кўллар

Бу ерда куллар, айниқса, Хива хонлигининг ғарбий чегараларида ва шимол томонда Кўхна Урганчдан Орол денгизигача чўзилган жойларда жуда кўп. Бу кўллар турли шохобчалар билан бир-бирига туташган бўлиб, каналлар ёки юқорида қайд этилган дарё шохобчалари орқали сувга тўлади. Дарёда сув кўпайиши билан кўлларнинг ҳам суви ортади. Кўллар соҳилини қамиш, кўға, қиёқ босган.

Ўрмонлар

Хивада ўрмонлар йўқ ҳисоб. Бу ерда қора терак, қайрағоч ва бошқа дарахтлар ўсади. Бу дарахтлар кўпроқ Парси қишлоғидан Айберур... ва Орол денгизигача бўлган ерларда учрайди. Ўнг соҳилда, Гурлан шаҳрига қарама-қарши томонлар эса Шиу-жели тоғлари этагида туташган; шаҳарнинг жанубий томонида ўрмон жуда кам. Хиваликлар ўзларининг хўжалик эҳтиёжлари учун канал ёқаларига ва боғларга дарахт кўчатлари ўтқазишади. Шунга қарамай, минтақадан ташқарида, ўтроқ аҳоли яшайдиган, масалан, Питнак шаҳрининг жанубий томонида ўрмонлар бор; дарёнинг иккала соҳили бўйлаб Уч-учака деган жойгача икки чақиримча ерда қора терак, қайрағоч ва бошқа хил дарахтлар ўсади; аҳоли яшайдиган жойлардан 50 чақирим нарида — шарқ ва ғарб томонларда эса саксовул ўсади. Лекин хиваликлар бу ўрмон ва дарахтзорларни иморат, ўтин ва кўмир ўрнида ишлатиш учун кўплаб қийратишган.

Ернинг сифати ва юзаси

Ҳамма жойда ер юзаси қизил ва сариқ тусда, 0,5 ва 1 саржин, ҳатто ундан ҳам зиёд қалинликда оқ ва сариқ қум билан қопланган ёпишқоқ, лойли заминдан иборат. Қора тупроқли ер жуда кам бўлиб, шўрхок ерлар кўп. Амударёдан сув ичадиган жойлар яхши ишланиб, жуда кўп дарахтлар экилган; аҳоли яшамайдиган ва экин экилмайдиган ерлар кам.

Амударёнинг чап соҳилидаги канал ва шохобчалар тезоқардир, айниқса, уларнинг юқори қисмларида сув тез оқади. Сув кўпайган чоғлари уларда сузадиган қайиқларнинг тезлиги соатига 4—4,5 қақиримга тўғри келади. Бу каналларнинг ҳаммаси ғарбга ва шимоли-ғарбга қараб оқади. Чунки дарёнинг чап соҳили табиатан Каспий денгизи томон нишаб бўлиб кетган ва каналлардаги сувнинг тез оқишига қараганда бу нишаблик анча изчил бўлиши керак. Хўжайли шаҳри билан Келласкап шохобчаси, Кўҳна Урганч ва Ойбурги оралиғидаги ерларнинг ғарбга томон нишаби унча билинмайди, шунинг учун ҳам Урганч бекатидан Ойбургигача бўлган, саксовулзорлар билан қопланиб ётган жойлар анча баланд. Бу ерлардан сув тошиб ўтолмаслиги сабабли қўл ва шохобчалар пайдо бўлган. Амударёда сув камайиши билан уларнинг бир қисми дарёга оқиб тушади, қолган қисми эса Орол денгизига қуйилади. Келласкап шохобчаси Амударёнинг чап қирғоғига Устюрт яйловининг яқинлиги сабабли дарёга нишаброқдир. У ерда бир қанча шохобчалар мавжуд бўлиб, улар ё бевосита дарёга, ёки Орол денгизига қуйилади.

Сув кўпайган тақдирда Амударёнинг ўнг соҳилидаги каналларда сув секин оқади. Бу каналлар анча чуқур, бу эса дарёнинг ўнг соҳили чап соҳилидан баланд эканлигидан далолат беради. Бу ҳол шуни кўрсатадики, Амударё этагидан Каспий денгизи томон ер табиий нишаб бўлиши керак. Бинобарин, дарё бир вақтлар ўша томонга оққан бўлиши мумкин.

Хива хонлиғида асир бўлган Козьма Шмелёвнинг берган маълумотига қараганда, 1834 йилдаги Амударё тошқинида Шарқраук ўзанига шунчалик кўп сув уриб кетганки, натижада, хоннинг буйруғи билан Амударё орқали Кўҳна Урганч шаҳрига кемалар келтирилиб, шаҳарни кўчиришга ҳаракат қилинган. Бу вақтда Шмелёв Гурлан шаҳрида бўлган ва хиваликларнинг тошқиндан жуда хавфланиб, сув қаерга босганини билмоқ учун чопарлар юборишганини ҳамда ўзаро «руслар бизнинг еримизда ўрнашиб олишади; энди худо уларга сув ҳам берди, дарё улар томон, Болқон бўғозига оқиб бормоқда», деб ташвишланиб гапиришганини эшитган. Бошқа асирлар ушбу маълумотни тасдиқлашмади. Козьма Шмелёвнинг ўзи эса Амударёдан тошган сув қайси томонга қараб оққанини батафсил айтиб беролмаган.

Ороллар

Орол денгизигача бир қанча ороллар бор. Уларнинг баъзилари шўрхок; рус асирларининг айтишича, Амударёнинг қуйилиш жойидан 20 қақирим нарида жойлашган Тўқмоқота ороли ана шу орол-

ларнинг энг каттаси ҳисобланади. Оролда утлоқ ва дарахтзорлар бор, чорвачилик ва деҳқончилик учун қулай шароит мавжуд. Туқмоқота деган ғоят машҳур авлиёнинг қабри булиб (оролнинг номи шунда бўлса керак), хоннинг ўзи ҳам куз мавсумида зиёратга боради. Чунки йилнинг ана шу фаслида оролни қитъадан ажратиб турадиган сув анча саёзланиб қолади. Шу туфайли саёзликдан кечиб, оролга бемалол ўтиш мумкин бўлади. Амударё оқизиб келган чўкиндилар сабабли бўғоз йилдан-йилга саёзлашиб борган. Қишда бу оролга қорақалпоқлар кўчиб келишади ва чорваларини ҳам олиб ўтишади.

Иқлим

Хиванинг ҳавоси мусаффо, бу ерда, айниқса, ёз вақтида иситма ва безгак касаллиги кўпроқ учраб туради, буни ҳаддан ташқари кўп қовун истеъмол қилинишининг оқибатидан, дейишади. Ўлат ёки шунга ўхшаш маҳаллий юқумли касалликлар бўлмайди. Бироқ 1829 йилда вабо пайдо бўлиб, узоқ давом этди¹.

Хива халқи, умуман, соғлом бўлади ва кўп яшайди; баъзилари 100 йил ва ундан ҳам кўп умр кўришади. Бу ерда қиш, одатда, ноябрь ойидан бошланиб, февраль ва ундан кейин ҳам давом этади; қиш баъзан жуда совуқ келиши туфайли Амударё юзаси чорак-чоракам бир газгача қалинликда музлайди. Лекин баъзан сира музламайди ҳам. Қор жуда кам ёғади, дарахтзор жойларни ҳисобга олмаганда, 3—4 кун ичида эриб кетади. Шунинг учун бу ерда чана расм бўлмаган. Ёмғир ва дўл ҳам кам ёғади, момақалдироқ аҳён-аҳёнда бўлиб туради. Шундай бўлсада, кўклам ва куз мавсумларида булутли кунлар кўп, ёзда кам бўлади; баъзан бехосият туман ва шамоллар бўлиб туради; айниқса, кўкламда шимол ва ғарб томонлардан кучли шамол келади; бундай кезларда куюқ шудринг тушади. Аҳён-аҳёнда ер қимирлайди. Кейинги вақтларда иқлимнинг қаттиқлашиб бораётганлиги кузатишган.

Табиат маҳсуллари

Ўсимликлар олами

Хиваликлар *бугдойни* фақат кузда, сентябрнинг охирларида сепадилар; уни, асосан, ўзбеклар кўпроқ сепишади; Питнак қишлоғи-

¹ Вабони Эрон юришида қатнашган Хива хонининг аскарлари юқтиришган. Анча аскарлар йулдаёқ вабога дучор булиб, ўлиб кетган. Вабо Хиванинг узига ҳам етиб келиб, бу ерга кенг кўламда ёйилиб кетди. Хива шаҳрида ёз мавсумида бошқа шаҳарларга қараганда, умуман, ўлим кўпроқ. Бунинг сабаби шаҳар ичига улик кўмилишида бўлса керак.

дан то Шовот шаҳригача булган жойлар бугдойга кон ерлардир. Бир таноб ерга 3—5 пуддан сепилади. Ҳосил яхши бўлган йили ҳар танобдан 60 пудгача галла олинади. Бугдой июннинг охирида ўриб олиниб, унинг ўрнига баъзан қовун, тарик, жўхори экилади.

Майнинг ўрталарида *жўхори* сепилади. Уни кўпроқ ўзбеклар Шовотдан Қунғиротгача чўзилган ерларда экишади. Жўхори мавсумда 4—6 марта суғорилади, шунга кўра у сувга сероб жойларга экилади. Жўхори дони жуда тўйимли бўлиб, одамлар уни овқат ва от емига ишлатишади; бўйи бир саржиндан зиёд, йўғонлиги бир дюймча бўлиб, ўсадиган поясини қорамол яхши ейди; бир таноб ерга сепилган 6—10 қадоқ уруғдан 100 пуддан ҳам кўпроқ ҳосил ва 250 дан 400 пудгача поя олинади. Жўхорини экишдан олдин ва экилгандан кейин ерга 2 бор гўнг солиниб, мола бостирилади.

Сўк серсувликни хоҳлаганлиги учун кўпроқ пасттекисликларга сепилади. Бир таноб ерга сепилган 3—4 пуд уруғдан 40—50 пуд ва ундан ҳам кўпроқ ҳосил олинади.

Кунжут етиштириш учун таноб бошига 5 қадоқдан уруғ сепишиб, 10 пудлаб ҳосил кўтаришади; кунжутдан мой олинади; бир пуд кунжут ярим пуд мой беради. Кунжарасини молларга беришади. Кунжут кўп сув талаб қилмайдиган экинدير; у кўпроқ Хўжайли, Қўнғирот, Тошовуз, Илалли, Ғазавот, Манғит, айниқса, Гурлан томонларида экилади.

Пахтанинг ҳар танобидан 15 дан 25 пудгача ҳосил олинади. Шунча ҳосил эса 4—5 пуд тола ва 7—10 пуд чигит беради. Чигитдан мой ва кунжара олишади, кейин бу ёғни оқлаб олиб истеъмол қилиш мумкин. Чигит, одатда, апрелнинг охири ва майнинг бошларида экилади. Чигит экиладиган ер, агар ориқлаб кетган бўлса, экин чоғида 3 марта, ғўза тўртқулоқ бўлганда ва ниҳолларнинг бўйи ярим газ бўлганда яхшилаб гўнгланади; семиз ерга фақат экиш бошланишида бир марта гўнг солинади. Августнинг охирларидан ёки сентябрнинг бошларидан бошлаб пахта пишиб етилади ва у шундайгина кўл билан териб олинади, ғўзапоялари ё жойида қолиб кетади, ёки йиғиб олиниб, ўтин ўрнида ёқилади. Пахта кўпроқ Гурлан, Янги Урганч, Хива, Хонқа ва Ғазоват атрофларига экилади.

Бундан ташқари, *мош*, *тариқ*, *арпа* каби дон экинлари ҳам экилади.

Зиғир. Унинг донидан мой олиниб, пояси ҳеч нарсага ярамайди. *Канопдан* ҳам мой олинади, поясидан эса арқон ишланади. *Кукноридан* фақат афюн тайёрланади. Шунга кўра кам экилади.

Беда жуда кўп жойларга экилиб, ундан мол учун пичан тайёрланади, бошқа дон ўсимликларига ўхшаш чалғи билан эмас, балки оддий ўроқ билан ўриб олинади. Бир марта сепилган уруғдан униб

чиққан утдан мавсумда 3—5 мартагача пичан олинаверади. У жуда қалин, тизза бўйи бўлиб ўсади. Таноб бошига сепилган 6—10 қалок уруғдан бир мавсумда 500 пудгача пичан ўриб олинади.

Чигин (майда тариқнинг бир тури). Унинг дони молларга ем бўлади. *Рўян* ўсимлигининг илдизидан олинадиган қизил бўёқ жун ва ип бўяшда ишлатилади. Уни йилнинг хоҳлаган вақтида, асосан, июнь ойида сепиш мумкин; уруғ устидан албатта гўнг сепилади, сўнгра кейинги йиллари ҳам ер гўнглаб турилади. Экин учинчи йилга борибгина етилади, шундан сўнг илдизлари қавлаб олиниб қуритилади, сўнг туйилиб, ғалвирдан ўтказилгач, сув кўшиб қозонда қайнатилади. Тегишли миқдорда ранг ташлаб аралаштирилган ана шу қозонга ип ёки жун бостирилади, натижада, бўёқдан чиққан нарсанинг ранги айнинамайди.

Полиз экинларидан *қовун*, *тарвуз*, *бодринг*, *қовоқ*, *гармдори*, *пиёз*, *саримсоқ*, *сабзи*, *лавлаги*, *тамаки*, *картошка* ва *карам* экилади.

Хивада ўтлоқ ерлар йўқ ҳисоб. Шунинг учун хиваликлар молларга *кўк қамиш* ва *қизилмия* деган ўт беришади. Бу ўт ариқ ва зовурларда, ҳамма пасттекисликларда, шудгор ўрталарида, уватларда жуда кўп учрайди. Куз кезлари ғалласи ўриб олинган далаларга ҳам мол кўйиб юборилади.

Мевали ва мевасиз дарахтлардан: *тут*, *олма*, *олча*, *олхури*, *хурмо*, *шафтоли*, *урик*, *ток*, *қоратерак*, *қайрағоч*, *сариқтол*, *қараман* (қайрағочга яқин турган қаттиқ ёғоч бўлганидан арава филдираги учун ишлатилади), *нарвон* (20 саржингача ўсадиган ўхшаш бир нав) каби ҳар хил дарахтлар ўстирилади. Булардан ташқари, ўрмонларда *ёввойи хурмо*, шунингдек, *саксовул* ва турли хил *буталар* ўсади.

Ҳайвонот олами

Қамишзорларда *тўнғиз*, *оққўйруқ*¹, *қоплон*, *чиябури*, *қуён*, *бури* ва бошқалар кўплаб учрайди.

Уй ҳайвонларидан *туя*, *йилқи*, *эшак*, *қорамол*, *қўй* ва *эчки* боқилади.

Паррандалардан *ғоз*, *турна*, *ўрдак*, *қур*², *қирғовул*, *бедана*, *лойхўрак*, *каклик*, *зағизғон*, *қарға*, *чумчуқ*, *булбул* (жуда кўп) ва *турғай* бор.

Пашиша ва *чивин* жуда кўп бўлади, *сўна* ва *чигиртка* ҳам учрайди.

Балиқларнинг тури ҳам жуда кўп; бу ердаги сувларда *лаққа*, *осётр*, *чуртан*, *сазан*, *судак*³, *леш* ва бошқа хил балиқлар бўлади. Асосан,

¹ Туёқлилар туркумининг кенжа оиласига кирадиган сут эмизувчи ҳайвон.

² Ўрмонда яшайдиган ёввойи товуқларнинг бир хили.

³ Олабуға балиқлар оиласига киради.

ўзбеклар ва қорақалпоқлар балиқ овлаш билан шуғулланишади; улар дарёларда, қулларда ва сув тошган жойларда ов қилишади, балиқ тўр билан, шунингдек, саёз жойлардаги балиқларни махсус таёқлар билан ҳайдаш орқали овланади.

Хонликда қазилма бойликлар ҳам бор: Хива шаҳридан 30 ёки 40 чақиримча жануби-ғарбда жойлашган тоғлардан олтингугурт ва оҳак қазиб олинади. Питнак юқорисидаги тоғлардан тош кўчириб тегирмон тошлари ясалади. Кўҳна Урганч атрофларидаги ерлардан селитра олинади. Питнакдан 35 чақирим узоқда жойлашган Устюртдаги Қораумбет ери остидан туз қазиб олинади. Металл рудалари йўқ; кўрғошин, мис, темир, чўян Россиядан; олтин ва кумуш Эрон, Россия, Кўқон ва Бухородан келтирилган.

Суғориш ишлари

Амударё сатҳидан унча баланд бўлмаган водийда жойлашган Хива хонлигининг ҳудуди тошқинлар вақтида сув остида қолиб кетиши ҳам мумкин. Шу хавфнинг олдини олиш учун хиваликлар дарёнинг ҳар икки қирғоғи бўйлаб сув уриб кетадиган жойларга кўтармалар ишланган. Далаларни суғориш учун дарёдан бир қанча каналлар чиқарилган. Амударёдан чиққан шохобчалар ва каналларнинг ҳар икки қирғоғи бўйлаб тегишли жойларда ҳамда экинзорларга яқин ерларда дала ва қишлоқларни сув тошқинидан ҳимоя қиладиган кўтарма ишланган. Бундай кўтармалар жойига қараб, баъзи ерларда оқим бўйи ва ундан ҳам баланд қилиб ишланган. Хон канали деб аталадиган энг асосий каналлар хусусида юқорида айтиб ўтилган эди.

Асосий каналлардан ташқари шу каналлардан ва шохобчалардан оқиб чиқадиган, эни 4 ёки 5 саржинча келадиган яна кўпгина майда, ёрдамчи каналлар ҳам мавжудки, улар айрим жамоаларга қарашли бўлган. Ана шу майда каналлардан ҳар бир ер эгаси ўз даласига қараб алоҳида ариқлар ўтказди. Канал қазишдан чиққан тупроқ каналнинг икки томонига олиб ташланиши натижасида далаларни тошқиндан асрайдиган кўтармалар ҳосил бўлган. Сув олиниши керак бўлган жойларда ана шу кўтармаларнинг бир четини озгина бузиб ёки кўтармаларга ўрнатилган махсус ёғоч тарновлар орқали экинзор ёки боғларга сув юборилади. Шу тариқа, ҳар бир боғбон ёки деҳқон ўз ерининг керакли қисмини суғорилади. Дарё қирғоқлари ва каналларда яратилган мазкур кўтармаларга қарамай, баъзан Амударё тошқини натижасида кўтарма остида қумлоқ тупроқдан сув уриб кетиб, далаларни, экинзорларни босган ва талай зарар келтирган вақтлар ҳам бўлади. Бундай кезларда одамлар ўз ерларини бутунлай ташлаб кетишга мажбур бўлишади.

Кўпинча сув хон каналларидаги, шохобчалардаги ёки Амударёнинг ўзидаги кўтармани шиддатли куч билан бузиб, бутун атрофни босиб кетади; бундай вақтларда ҳамма аҳоли бир жон-бир тан бўлиб, сув урган жойни дарҳол беркитишга киришишади. Бу машаққатли иш шундай бажарилади: сув уриб кетган жойга бир неча қатор қозиқ қоқилади; яқинроқ бир жойга каноп толасидан эшилган махсус арқонлар ёзиб қўйиб, унга қамиш ёки шох-шабба ташланади, сўнгра устига қалин қилиб тупроқ ёки чим босилади, кейин яна бир қават шох-шабба ёки қамиш тўшалади, унинг устидан эса яна тупроқ босилади, шу тариқа унинг қалинлиги 6 вершок¹ қилинади; кейин ҳосил бўлган қатламни маҳкамлаб ўраб, арқонлар билан пишиқ қилиб боғланади; узунлиги бир ярим ёки икки саржинча, қалинлиги бир-бир ярим саржин бўлган бир неча шундай қатламлар ясаб, сув урган жойга қоқиб қўйилган қозиқлар устига ташланади, қатламлар орасига ва уларнинг устига тупроқ ташлаб яхшилаб шибба урилади. Бу усул оддий бўлишига қарамай, жуда қулайдир, қатламлардаги шох-шабба ёки қамишлар орасига солинган чим ва тупроқларни сув осонликча ювиб ҳам, оқизиб ҳам кетолмайди, улар ўз оғирлиги билан қозиқлар орасига маҳкам ўрнашиб қолади. Қиш кунларида ёки бошқа зарурият туғилиб қолганда, асосий каналлар ҳам ана шу усул билан тўсиб қўйилади. Сув жуда кўпайиб кетган кезлари сув уриб кетишининг олдини олиш мақсадида хиваликлар фалокат рўй бериши эҳтимоли туғилган жойларга қоравуллар қўйишади, кетмон, бел ва бошқа асбоблар билан қуролланган одамларни олдиндан тайёрлаб туришади. Айни вақтда сув уриш жойларини камайтириш мақсадида якка хўжаликларга қарашли ҳамма ариқ ва зовурларни беркитиб ташлашга амр қилинади. Лекин сувнинг дамани қайтариш учун Амударё, Довудану ва Дервилик каби эски дарё ўзанларига Шовот, Ғазавот, Қиличбой, Ёрмиш каналларидан сув йўли очиб қўйилади. Хивадаги асосий каналлар ва шохобчаларнинг суви қиш кунлари чўкиндиларга тўлиб қолмаслиги учун ҳар йили кузда уларнинг суви ташлаб қўйилади. Қиш ичи умуман каналдан сув келишининг ҳожати ҳам йўқ. Бу тадбирнинг яна бир муҳим томони шуки, борди-ю, Амударё йилнинг ана шу вақтида тошгудек бўлса, фалокатни бартараф қилиш қийинроқ кўчади, чунки сув уриб кетган жойларни қиш кунларига қараганда кузда тузатиш осон, кўкламда сувсиз канал, ариқларни тозалаш кишини қийнайди.

¹ Вершок — 4,4 сантиметрға баробар узунлик ўлчови.

Аҳолининг жойлашиши

Хонликда дала ва экинзорлар қургонга яқин бўлади. Айниқса, боғларни ва экинзорларни суғориш иши бунга тақозо қилади. Шунга кўра, хиваликлар ҳовлиларда яшайдилар. Бу ерда катта ери ва кўп қули бўлган хўжаликлар кам. Кўпчилик хўжаликларда қул бўлмайди, ерни ўз оила аъзолари кучи билан, гоҳо бир ёки икки одам ёллаб, ишлайдилар. Ҳар бир хўжаликда 8—12 таноб ёки 4—6 ботмонгача ер бўлади. Шунинг учун ҳам Хива хонлигининг аҳолиси бир-бирига яқин турган жуда кўп қишлоқчаларда жойлашиб, уларда битта, иккита, учта хўжалик, шунда ҳам қариндош-уруғлар бирга туришди. Фақат Хива атрофларида, Нов, Урганч, Ҳазорасп, Шовот, Хўжайли шаҳарларида 20 ва 30 хонадонни ўз ичига олган бир қанча қишлоқлар бор. Шундай қилиб, Хива хонлигида халқнинг кўпчилик қисми қишлоқчаларга сочилган ҳолда канал бўйларида, сувли жойларда яшайди. Одам яшайдиган жойларнинг атрофи, шаҳар ва қишлоқлардагидек, сув тошқинидан сақланиш мақсадида баландлиги бир саржин бўлган гупроқ девор билан ўраб қўйилади. Янги жойга кўчишни истаган ҳар бир хонадон бундай девор қуриб олиш учун қўшнилардан ёрдам олади. Шунингдек, пахса ёки кесак девор ёхуд ярим саржин қалинликда, 1—2 саржин баланд кўтарма қуради. Ҳовли иккига ажратилган бўлади; йўл ёки каналга туташадиган ташқари қисмида меҳмонхона, отхона, сарой, молхоналар жойлашади. Ичкарида эса оила аъзолари учун уйлар, ошхона, омборхоналар¹ жойлашган бўлади. Уйлар пахса ёки гуваладан қурилади. Уйнинг баландлиги 2 саржинча бўлиб, томлари ясси қилиб қамиш, бордон билан ёпилади, қамиш устидан тупроқ солинади, сўнг лой билан сувалади; тутун чиқиши ва ёруғ тушиши учун мўри чиқарилади. Уй ичидаги буюм ва ашёлар қозоқлардагидек тартибда жойлаштирилади, яъни тўрда сандиқ туради, деворга кийим-кечак осиб қўйилади, уйнинг икки ёнида бошқа уй анжомлари туради, ўртада ўт ёқиладиган чуқурча бўлади. Уй ичига ё гилам, ёки намаз тўшаллади. Қўргон орқасида ёки уйнинг атрофида боғлар бўлади. Канал ва ариқларнинг ёқасига дарахтлар ўтқазилиб, уларни жуда авайлаб парвариш қилишади. Хиваликлар кўпинча шу дарахтларни кесиб, иморатга ҳам ишлатишади. Уларнинг далалари қўргондан узоқ бўлмайди.

¹ Дон сақланадиган бу омборларнинг тагига похол тўшаллади, четларига чий-қамиш терилиб, бугдой тўлдирилгач, қамишлар бугдой устига ёпиб қўйилади ва яна похол тўшалиб, унинг устидан тупроқ тортилади.

Хива шаҳарлари тартиб ва режасиз қуриб ташланган ҳовли ва бинолардан ташкил топган; кўчалар эгри-бугри ва ҳаддан ташқари тор бўлганлиги сабабли қарши келиб қолган икки арава ўтиб кетолмайди, баъзиларига эса арава мутлақо киролмайди. Шаҳарларда амалдорлар, савдогарлар, ҳунармандлар яшайди, деҳқонлар йўқ ҳисоб. Ҳар қайси шаҳарнинг теварак-атрофида боғлар мавжуд. Ҳар бир шаҳар ёки қишлоқда ҳафтада икки марта бозор бўлади.

Энг йирик шаҳарлардан Хивада хон қароргоҳи жойлашган бўлиб, у узунлиги 3 ёки 4 чақирим келадиган паҳса девор билан ўралган. Хон саройида ҳарбий анжомлар, қурол-аслаҳалар туради. Шаҳарда 10 та гиштли масжид, гиштан ишланган 2 та минора; шаҳар четида 2 та гиштин кўприк бор. Хива атрофида жуда катта ерларни қоплаган бир талай обод боғлар бор. Хива пойтахт шаҳар бўлганлиги сабабли, бу ерда турли уруғлардан ва бир-бирига дўст бўлмаган қабилалар вакиллардан иборат давлат бошқармалари тўпланган. Агар улар итоатдан бўйин товласалар, хон осонлик билан, ҳатто қурол ишлатмай, уларни итоаткор қилиб қўяди, яъни ўз қароргоҳини улардан ажратиб турган бош каналларга сув қуйдириб юборали.

Ҳазорасп Хивадан кичикроқ бўлса ҳам, давлатнинг энг мустаҳкам шаҳри ҳисобланади; бу шаҳарда хоннинг укаси туради. Шаҳар тупроқ кўтарма ёки паҳса девор билан ўралган бўлиб, унинг атрофида чуқурлиги салкам икки саржин, эни 20 саржинча келадиган сув тўла ҳандақ бор. Шаҳар атрофида, айниқса, олмалари билан донг чиқарган яшнаб турган жуда кўп боғ-роғлар мавжуд.

Янги Урганч Хивадан анча кичик. Шаҳарни ўраб гурган деворлар бутунлай ҳаробага айланган; бу шаҳар ўз саноати ва савдоси билан хонликда муҳим аҳамиятга эга.

Тошовузнинг майдони Хивага тенг келади, атрофи паҳса девор билан ўралган, аҳолиси камроқ бўлиб, унда асир тушган эронийлар яшайди.

Шовот, Гурлан, Хўжайли, Кўнғирот шаҳарлари ҳам катталиги жиҳатидан Ҳазорасп шаҳрига тенг бўлиб, уларни ўраб турган деворлари бузилиб кетган.

Тинтак, Уйгур, Качавот, Манғит, Қипчоқ, Қиличбой, Илалла, Хитой, Анбар ва бошқа кўпгина шаҳар ва қишлоқларда аҳоли кам. Бир вақтлар улар атрофига қурилган паҳса деворлар ҳозир нураб, бузилиб кетган.

Хива хонлигининг чеккаларида харобалар кўп; собиқ Кўҳна Урганч шаҳри харобалари улар ичида энг мўътабаридир. Бу ердаги эски масжид биносининг баландлиги ҳам 8 саржинга боради. Собиқ ша-

ҳарда яна бир обида — тагининг эни 6 саржин, баландлиги 20 саржин келадиган гиштин минора, унинг ичидан юқорига чиқиш учун ўзига хос нарвон бор¹. Хиваликларнинг айтишича, минора тепасига чиқиб, душманлардан бохабар бўлиш учун чор атрофни кузатиб туришган. Бу ерда бузила бошлаган яна бир минора бор. Бундан ташқари, тошдан бунёд қилинган бир неча мақбаралар қўзга ташланиб, улар ичида Друахон ёки Тохананинг² мақбараси хиваликлар назарида энг муқаддас ҳисобланади. Бу мақбараларнинг ичи ва ташқариси катта кошинлар ёки кошин-гиштлар билан қопланган.

Кўҳна Урганчда селитра чиқадиган мазор ҳам бор. Хиваликлар бу селитрадан милтиқ дори ишлайдилар. Яқинда ана шу харобалар ўрни бозор қилиниб, яна аҳоли яшайдиган жой бўлиб қолди.

Амударёнинг ўнг қирғоғида ҳам илгари аҳоли яшаган жойлар ва шаҳарларнинг кўпгина харобалари учрайди. Аёзқалъа (айтишларига қараганда, унинг бир қисми ер остида қолиб кетган), Душанқалъа, Гулдурсин, Шаббоз ва Сидмарой харобалари шулар жумласидандир. Бу харобаларнинг баъзиларида Кўҳна Урганчдагидек гиштдан барпо қилинган миноралар ҳам бор. Бундан 25 йил муқаддам даренинг ўнг қирғоғидаги ерларга канал қазиб сув чиқарилиши билан бу ерларга кўплаб хиваликлар кўчиб келиб, тегжойлик бўлиб қолишди. Инак, Шаббосвали, Овли ва бошқа қишлоқлар ана шундай барпо бўлган. Бу ерда қадимий сув йўллариининг изи ҳозир ҳам сақланиб қолган.

Хонликда яшайдиган қабиалар

Хива хонлигининг аҳолиси ўзаро ноаҳил бўлган ва хонга зўр-базўр итоат этган турли-туман қабиалардан ташкил топган. Шаҳарларда ва шаҳар агрофларида, асосан, Хўжайлидан Тошовуз ва Гурлангача чўзилган ерлардаги қишлоқчаларда ўзбеклар яшайди. Ўзбеклар, асосан, балиқ ови, боғдорчилик, деҳқончилик ва ипакчилик билан шуғулланишди.

Хива, Янги Урганч, Кеш ва Шовот шаҳарлари атрофларида ва кўпроқ шаҳарларнинг ўзида ўзбеклар яшайди, чунки улар ғаллакорликдан ташқари, асосан, савдо, ҳунармандчилик ва ипакчилик билан шуғулланишди.

¹ Ҳар икки қатор гиштдан сунг кундалангига ташланган, узунлиги минора диаметрига тенг бўлган тут ётоқидан ишланган тусинчалар минора деворини қулфкалит қилиб туриш билан бирга, аини вақтда нарвон вазифасини ҳам бажарган.

² Ушбу номлар манбада бузиб кўрсатилган.

Кўнғирот ва унинг атрофларида оролликлар яшайди. Улар ғаллакорлик, чорвачилик ва балиқ ови билан шуғулланишади.

Амударё этакларида, Хўжайлидан Орол денгизи томон чўзилган ерларда ва Орол денгизидagi оролларда қорақалпоқ хонадонлари жойлашган. Улар, асосан, чорвачилик ва қисман ғаллакорлик билан шуғулланишади. Қорақалпоқларнинг қарийб ҳаммаси кўчманчилик билан ҳаёт кечиришади. Уларнинг жойлари волост ёки округларга бўлинган бўлиб, ҳар қайси элат ўз округлари доирасидагина кўчиб юришга ҳақли.

Тамагур ва Илалли шаҳарларидан Кўҳна Урганчгача чўзилган ерларда туркманлар яшайди. Буларнинг машғулоти ғаллакорлик ва чорвачилиқдир.

Хонликнинг Толгузи, Илалли ва бошқа жойларида қизилбошлар деб юритиладиган собиқ эроний асирлар яшайди. Улар деҳқончилик билан шуғулланишади. Ҳали озодликка чиқмаганлари ўз хўжайинларининг ерида ишлаб, ўша ерда яшайдилар.

Илалли ва Тошовуз оралигида деҳқончилик ҳамда ипакчилик билан шуғулланувчи бухоролик асирлар та жойлик бўлиб кетишган.

Хонликнинг турли жойларида озод қилинган рус асирлари яшайди. Уларнинг сони жуда оз бўлиб, деҳқончилик, ҳунармандчилик билан шуғулланишади. Ҳали озод бўлмаганлари ўз хўжаларига қарашли жойда яшашади. Руслар кўпинча ёлланиб иш қилишади, баъзилари бойлар қўлида гумашта сифатида хизмат қилади.

Аҳолининг асосий машғулотлари ва маҳсулот ишлаб чиқариш усуллари

Хива хонлигида аҳолининг асосий машғулотлари озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш; бойиш деҳқончилик, чорвачилик, савдогарчилик, ҳунармандчилик ва боғдорчилик орқали бўлади.

Канал қазиш

Хива хонлигининг замини иқлим шароитига ва бошқа хусусиятларга кўра, кўпроқ ҳосил бериши учун етарли равишда сув бўлишини талаб қилади. Шунинг учун ҳам Амударёдан чиқарилган каналларни ўз вақтида тозалаш, қазиш каби ишлар деҳқончилик қиладиган аҳолининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Бу ишга жуда кўп меҳнат сарфланади. Хон каналлари ёки асосий каналларни чуқурлаштириш ёки кенгайтириш учун, шунингдек, янги каналлар

қазиш учун ҳар йили бутун хонлик миқёсида ўлпон тўлайдиган ва ери бўлган хонадонлардан қозон бошига бир кишидан ишловчи олинади. Бу одамлар иш кўламига қараб бир неча қисмларга бўлиниб, навбатма-навбат ишлашади. Ҳар қайси навбатда киши 15 кундан ишлаб беришга мажбур. Ишни тўла ғайрат билан қилиш талаб этилади. Ишбошилар ёки ясовуллар дангаса ёки секин ишлаётганларни шафқатсиз жазолашади. Ҳатто чала ўлик қилиб калтаклаш ҳоллари ҳам бўлган. Бу оғир меҳнат азобидан қутулиш мақсадида баъзи бирлар ўз ўрнига кунига 2—3, ҳатто 15 сўмгача бўлса ҳам одам ёллашган. Қазиш ишлари шитоб билан бажарилган. Бир хивалик бир кунда лойкумли заминда 2 куб саржинга яқин жойни қазий олади. Ёшликдан бошлаб ишнинг ҳадисини олиш, бу ишнинг ўрганиш бўлиб қолганлиги ҳамда яхши ишланган Хива белкураклари бу укубатли меҳнатни энгиллатишга ёрдам берувчи омиллардандир. Бу хил белкураклар темир ёки темир билан чўян қотишмасидан ишланади, бўйи ярим, чорак кам бир газ, оғирлиги 5 қадоқ, ўрта жойнинг эни 6—10 вершок бўлади, чети бироз букилган бўлиб, учи ўткир, тилсимон чўзиқ доира шаклида ясалади.

Жамоа каналларини ёки майда каналчаларни тозалаш учун ҳар бир округда ҳар 8—10 таноб ерга битта одам ҳисобидан ишловчи олинади, ишлар бир ой ва ундан ҳам кўпга чўзилади. Ҳар бир ер эгасининг жойидан ўтган ариқ ва кичик каналчаларни тозалаш эса унинг ўзига юклатилади.

Деҳқончилик

Деҳқончилик аслида сермеҳнат ишдир. Хива хонлигида сепиладиган доннинг асосий хиллари юқорида санаб ўтилди. Бу экинларнинг парвариши учун тўхтовсиз меҳнат қилиш керак бўлади. Тошқин олиб келган чўкинди лой бу ерда ерни асло семиртирмайди. Ундан ташқари, қора тупроқли ер ҳам йўқ, шунинг учун кузда ва қишда ерга солинадиган ўғит тайёрлаб қўйилади. Чунончи, даланинг маълум бир жойига даставвал кум ташиб келтирилиб, 2 вершок қалинликда ерга ёйилади. Унинг устига шу қалинликда гўнг ташланади, ундан сўнг бир қатлам шўрхоқ тупроқ солиниб, ҳаммаси қориштирилади; сўнгра унинг устига яна шу уч қатлам қайта-қайта солиниб аралаштирилади. Шу тариқа 2000 ва ундан ҳам ортиқ арава гўнг тайёрланади. Баҳор бошланиши билан март ойининг боши ёки ўрталаридан канал, ариқ ва зовурларни тозалаш ва тузатишга киришилади, сўнгра тайёрлаб қўйилган ҳалиги ўғит далага ташланади. Бунда,

масалан, қовун ва жўхори экиладиган жойлар ҳам танобига 250—300 арава, бугдой учун 200 арава ҳисобидан уғитланади. Пахта, кунжутга уғит солинмайди, чунки улар илгари бугдой ва жўхори экилган ерларга экилиб, агар мавриди бўлса, 10—12 марта шудгор қилиниб, устидан сув берилади. Нам ерга уруғ сепилгач, яна икки марта шудгорланади ва устидан мола бостирилади. Пахта, кунжут, мош, тариқ сепиладиган ерга эса аввал сув берилади, сўнг уруғ сочиб, икки-уч марта шудгор қилинади, кейин мола бостирилади. Экинлар ичида энг эрта экиладигани қовундир; май бошларида пахта, жўхори, майнинг ўрталарида кунжут, мош, сўк ва тариқ, августнинг охирида, кузда бугдой сепилади. Мола бостириш икки усулда: биринчи бор сих мола, кейинги сафар тахта мола билан амалга оширилади. Қовун, жўхори уруғлари ва чигит ердан униб чиққач, кетмон билан ниҳоллар остига тупроқ тортиб, бегона ўтлар ўлдирилади. Бошқа дон экинлари эса бу хил парваришсиз ҳам ўсаверали.

Июнь ойида бугдой пиша бошлайди. Июль ўрталаридан ўримга тушилади. Ана шу вақтда қовун ҳам пишади, октябрь бошларида ёки ўрталарида жўхори ҳосили йигиб олинади, бордию бундан бурунроқ ўрилгудек бўлса, фарамланганда бўрсиб, чириши мумкин. Шундан кейин ғаллани янчиш бошланади. Бу иш от-улов ёрдамида бажарилади. Ғалла янчиладиган жойлар қишга шай қилиб қўйилган бўлади. Шунинг учун ҳам бу ерда йил бўйи иш тўхтамайди. Хиванинг ери қаттиқ бўлиб, бир жуфт ҳўкизи ва бир жуфт оти бор одам, агар канал тозалаш ва бошқа ишларга сафарбар этишдан озод қилинса, 6 ёки 7 таноб ерни аранг эплайди. Агар сувни чиғириқ билан чиқариб деҳқончилик қилинадиган бўлса, 5 танобдан зиёдига куч етмайди. Бу ерда ер асосан омов билан шудгор қилинади.

Омовга чўяндан ишланган тиш ўрнатилган бўлади. Хивада тошлоқ ва шағалли замин қарийб йўқлиги сабабли бундай чўян тишлар темирдан қилинганига қараганда яхшироқ бўлади, улар букилиш ва ўтмасланиш ўрнига ишлатилган сари ўткирлашаверали ҳамда эҳтиётсизлик оқибатида баъзан қўшга қўшилган ҳўкизларнинг оёғини қирқиб ҳам кетиши мумкин.

Омовнинг узун шотиси бўлади, шотига бўйинтуруқ ўрнатилган ва унга бир жуфт ҳўкиз қўшилади. Бўйинтуруқда мих кириб турадиган бир неча тешикчалар бўлади. Агар майда шудгор қилиш керак бўлса, михларни яқинроқдаги тешикчаларга киритилади, бордию, шудгорни чуқурроқ қилиш лозим бўладиган бўлса, михлар узокроқдаги тешикчаларга суқиб қўйилади. Бу қурилмала, ҳўкизларнинг

юқори бўйни, ён томонларига кўпроқ куч ва оғирлик тушадиган бўлгани учун бўйинтуруқнинг пастки, бўйинности томони фақат арқон билан маҳкамланади. Хиваликлар ерни даставвал 1—1,5 вершок чуқурликда майда шудгор қилишади, сўнгра омовчи аста-секин чуқурроқ тушириб, чорак газгача етказиб шудгорлашади. Бир жуфт яхши хўкиз ва бир омов билан бир кунда бир таноб ерни 2 марта ҳайдаб, уруғ сепиб, икки марта молалаш мумкин.

Хиваликларнинг ўроғи тўғри бўлиб, уч томонига бир оз эгик қилиб ишланган. Чални мутлақ ишлатилмайди. Хивада шўрхоқ ерлар кўп, бироқ уларга буғдой сепилаверилади; бунинг учун ернинг шўри ювилади, ерга уруғ сепилгач, тез-тез суғориб турилади. Агар ер тепалик бўлиб, сув чиқиши қийин бўлса, шўрхоқ ерлардаги оқариб турган доғ жойлар қиртишлаб ташланади, сўнг иложи борича кўпроқ ўғит солиниб, турли хил дон уруғлари сепилади.

Ҳосилнинг кўп-озлиги дарёдан оқиб ўтадиган сувнинг миқдорига боғлиқ бўлса-да, сув танқис келган йиллар учун сув захира қилинадиган жамоа сув омборлари йўқ. Лекин хонликнинг ғарб томонига, Хива яқинида жойлашган кўпгина кўллар ана шундай сув омборлари қуришни енгиллаштириши ҳам мумкин эди. Чиғириқ воситасида ёки каналларни бўғиб баланд жойларга сув чиқариш мумкин. Умуман, Хиванинг жануб қисмида, дарёнинг чап соҳилидаги жойларга қарийб ҳамма вақт чиғириқ орқали сув чиқарилади, чунки бу ерлар анча баланд. Агар сув камчил бўлса, чиғириқнинг ҳам нафи тегмайди, бундай вақтларда каналларнинг ўзида сув қурийдими, натижада, ҳалокатли ҳосилсизлик бошланиб, бир пуд буғдойнинг нархи 5, ҳатто 15 сўмгача чиқиб кетади. Лекин бундай қийинчиликлар ва етишмовчиликларга қарамай, деҳқончилик хонликнинг ривожланиб бораётган соҳаси бўлиб, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг асосий усули ҳам ташқи савдонинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Боғдорчилик ва ўрмончилик

Хонликда боғдорчилик ва ўрмончилик ҳам яхши аҳволда, дейиш мумкин. Улар билан кўпроқ шаҳар атрофида яшовчи аҳоли шуғулланади. Бу ерда тут, олма, нок, олхўри, ўрик, шафтоли, хурмо ва бошқа мевали дарахтлар уруғдан экиб кўкартирилади. Шунингдек, қоратерак, қайрағоч, сариқтол, ёввойи хурмо, тоғтерақ, терак сингари ўрмон дарахтлари ўстирилади. Улар эрта баҳорда қозик қилиб ёки бўйи ярим газ, йўғонлиги жимжилоқдек бўлган кўчатларни ўтказиш йўли билан кўпайтирилади. Дарахтлар бир-биридан ярим газ

чамаси ораликда канал бўйларида ўтқазилиб, уларга сув қуйилади ёки ариқ очилади. Мевали дарахтларга етарли миқдорда гўнг солинади. Дарахтлар бу ерда яхши усади. Мевали дарахтлар тўртинчи йили ҳосилга киради; боғларда капалак қурти бўлмайти, лекин кўпинча қиш совуғи меваларни уриб кетади.

Чорвачилик

Хива хонлигида чорвачилик билан асосан кўчманчи қабилалар шуғулланишади, ўтроқ аҳоли эса ем-хашакнинг камлиги сабабли фақат деҳқончиликда, юк ташиш, миниб юришда иш берадиган зарур ҳайвонларни ва эчки, қўйларнигина сақлайди.

Савдо

Хиваликлар учун савдо тирикчиликнинг муҳим омилларидан бирини ташкил қилади. Ўзига тўқ кишиларнинг қарийб ҳаммаси савдо билан шуғулланишади. Хивадан Россияга, Эронга туя қарвонлари қатнайди. Бухорога эса моллар, туялардан ташқари, сув орқали кемаларда ҳам жўнатилган. Ички савдо қуруқлик йўллари билан туя, икки гилдиракли аравалар орқали; Амударё ва каналлар бўйлаб сув орқали олиб борилади. Аҳоли яшайдиган ҳар қайси қишлоқ ва шаҳарда бозорлар мавжуд бўлиб, уларда қорамол, туя, от ва қўй (уларни кўпроқ қозоқлар ҳайдаб келишади) каби чорва моллари, ғалла, кийим-кечак, чопон, ипак ва ип газламалар, порох, қурол-аслаҳа, белкурак, деҳқончилик қуроллари, икки гилдиракли аравалар, эгар ва бошқа жабдуқлар; ёғоч, ўмир, ишқор, туз ва бошқа жуда кўп моллар олди-сотди қилинади. Бу моллар айирбош ҳам қилинади, пулга ҳам сотилади. Хива хонлигида пул қиммати тилла ҳисобида юритилади: 1 тилла 28—35 танга ўрнида: танга кумуш бўлиб, икки танга 1 аббосга баравар, 1 танга эса 35—50 пул ёки қора чақа ўрнида юритилади; кўрилаётган давр рус пулида танга ярим сўмликка, 1 аббос — сўмга, тилла — 15 сўмга баравар келади. Пул қиймати доим ўзгариб туради. 1837—1838 йилларда олтин ва жезнинг қадри ошган, кумушнинг қадри эса паст тушган, кумуш рупия ҳисобида Эрондан олинади. Шу йилларда бир тилла 18 кумуш сўмгача чиққан; бир танганинг қиймати эса 37 пулдан ошмайди. Ишлатганлик учун ҳақ ва молларнинг нархи ҳосилга, баршчинага ва бошқа омилларга қараб ўзгариб туради. Кўрсатилган йилларда амалда юриб турган нарх-наволар қуйидагича бўлган:

бир одамни от-араваси билан дарёдан ўтказиб қўйиш бир танга, отлиқ кишини ўтказиб қўйиш ярим танга, 25—30 пуд юкни Гурландан Хивагача от-аравада олиб бориш 5 сўм гуради. Бир кишининг бир ойлик иш ҳақи 7 сўм бўлади. Ариқлар учун бир танга, хон ариқлари учун 5—6 танга ва ундан ҳам ортиқ тўланади. Судхўрлар ой сари фоиз олади. Қарздорлар бир тиллага ҳар ойда 1 сўмдан тўлашга мажбур. Рус асирлари ёши ва куч-қувватига қараб 60—90 тилладан сотилади. Лекин ўша пайтда бу нарх 30—35 тилладан ошмаган, чунки улар рус ҳукумати томонидан олиб кетилмоқда эди. Эроний асирларнинг баҳоси бу нархдан 15—30 тилла паст юради. Туя баҳоси 4 тилладан 12 тиллагача, қўй Россиядагидан қиммат, хўкиз ва отлар эса арзон бўлади; эшакнинг баҳоси 5 сўмдан 30 сўмгача боради, араванинг баҳоси 4—8 тилла, ҳозир эса 10 тиллагача сотилади. Уларнинг оғирлиги тахминан 20 пудгача боради, филдиракларига темир қопланмайди¹. Бир ботмон буғдой 60 тийиндан 1 сўмгача сотилади. Бошқа моллар ҳам ботмон ҳисобида қўйидагича бўлади: жўхори 40—80 тийин; арпа 40—60 тийин; гуруч 2—3 сўм; кунжут 2—4 сўм; кунжут мойи 6—8 сўм; тариқ 40—60 тийин; туршак 3—4 сўм; чигити олинмаган пахта 3—4 сўм; (1837—1838 йилларда 2—3 сўм); чигитдан тозаланган пахта 8—10 сўм (1837—1838 йилларда 7—8 сўм); пахта толаси 14—16 сўм (1837—1838 йилларда 12—14 сўм); пахта толасини хиваликлар рус савдогарларига 30 сўм ва ундан ҳам қимматга сотишади. Лекин Оренбургга олиб бориш учун йўл харажати хиваликлар учун ҳаммаси бўлиб 3—4 сўмдан ошмайди.

Бир ботмон темирнинг баҳоси 8—10 сўм (1837—1838 йилларда 18—20 сўм) туради; чўян 2,5—3 сўм (1837—1838 йилларда 6—8 сўм); оддий плуг тиши 1—1,5 сўм, қўнғиротники 2 сўмгача; ўроқ 50—75 пул; унча катта бўлмаган рус оддий болталарига қараганда икки баравар энсиз бўлган болталар 2—3 сўм (1837—1838 йилларда 5 сўм); мотиғалар 3 сўм (1837—1838 йилларда 4—5 сўм); оддий белкураклар 2 сўм (1837—1838 йилларда 3 сўм); чўян темирлиси 3—4 сўм (1837—1838 йилларда 6—6,5 сўм), узунлиги 4 саржинча, йўғонлиги 6 вершок бўлган қоратерак ходалари 12—15 сўм; бошқа хил ёғочлар бундан қимматроқ; арава ўқи ясаладиган гўлалар 11,5 сўм; этиклар 4—5

¹ Филдирак туғинларига балиқ елими сурилади, сўнг ёриқ ва четноқларни майдаланган кўмир аралаштирилган пахта мойи билан мойланади. Бу тадбир филдиракни чиришдан сақлайди. Филдиракнинг баландлиги бир саржин, тегарчакнинг эни 1—1,5 вершок бўлади. Филдирак кесгайлари, одатда, 18 дона қилиниб, йўғонлиги бир вершок қилиб ишланади, гупчакнинг узунлиги ярим газ.

сум (1837—1838 йилларда 14 сўм); булғори чарм 10—12 сўм (1837—1838 йилларда 30—40 сўм); порох 1—2,5 сўм; ернинг бир таноби, сифатига ва жойига қараб, 15—500 сўмгача баради; Хива ва Янги Урганчга яқинлашган сари ернинг нархи ошиб боради.

Касб ва ҳунармандчилик

Хива хонлигининг мануфактураси ва фабрика саноатида йирик корхоналар йўқ. Хиваликлар пахта ва ипакни фақат ўз оила эҳтиёжлари ёки чакана сотиш учун ўз уйларида оддий усул билан ишлайдилар. Пахта савдоси, асосан, Янги Урганч ва Хивала бўлади, у ерлардан эса Россияга чиқарилган.

Пахта куйидагича қайта ишланади: далада териб олинган пахтани аёллар қўлда пўчоқлардан тозалаб олиб, офтобда 3—4 ҳафта қуритишгач (агар пахта етилиб пишган бўлса, бир ҳафта ва ундан ҳам оз вақтда қурилади), чигитдан тозаланади, бу иш икки валикли дастгоҳ ёрдамида бажарилади. Бу икки валик соп ва валиклар учига ўрнатилган тишли ғилдирак воситасида айлантирилади. Ђилдираклар бири-бирига қарама-қарши айлангани сабабли улар орасига туширилган пахта тишларнинг ҳаракати билан чигитдан тозаланиб чиқади. Шундан сўнг тозаланган пахта чархда йигирилади, бунда бир қўл билан чарх қулоғи айлантирилса, иккинчиси билан чархда айланиб турган дукка ўралаётган пахта ип тутиб турилади. Пахтани тозалаш, йигириш ва ундан оддий бўз тўқиб чиқариш аёлларнинг уйда ўтириб бажарадиган юмушлари жумласига киради.

Жуда кўплар, айниқса, шаҳарликлар косибчилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланишади. Бу ердаги асосий касб ва ҳунарлар тубандагилардир: биринчидан, қурол-аслаҳа ясаш, темирчилик, куймачилик ҳунарлари бор; хиваликлар ўзлари милтиқ, найза ва бошқа қурол-аслаҳалар ясай олишади. Қурол ясашда донг чиқарган икки уста бор, уларнинг бири Янги Урганчда, иккинчиси Ҳазораспда яшайди. Хивалик темирчилар устара, қайчи, пичоқ, ўроқ, ғилдираклар учун втулка¹, арра, болта, мотиға ва шу сингари турли-туман темир ва пўлат буюмлар ясашади. Рус асирлари, айниқса, хиваликларнинг белкуракларини жуда мақташган. Бу ерда темирдан ва темир-чўян аралашмаси қотишмасидан ишланган белкураклар бўлади. Булардан биринчи хили русларникидек ясалади, аммо иккинчиси бошқачароқ, яъни тубандагича ясалади: қум аралаштирилган лойдан

¹ Втулка — сербар, ҳалқасимон темир.

кўра ясалиб, ичи ўра қилиб қавланади. Ўранинг чуқурлиги ва эни 0,5 газ бўлади. Ўранинг бир ёнида тешиқ қолдирилиб, унга иккита босқон ўрнатилади. Қўрага кўмир, сўнгра темир ва чўян ташланиб, кўмир ўт олдирилади. Босқонларга берилган дамнинг таъсирида кўмир аланга олиб, темир билан чўян эрий бошлайди, керак бўлса, яна кўмир ташланиб, олов кучайтирилади. Қўрадаги металл бутунлай эриб, суюқ ҳолга келгач ва ранги оқаргач, темир чўмич ботириб олиниб, қолип ўрнида тайёрлаб қўйилган қум ичига керакли миқдорда қўйилади: шундан кейин тегишли шаклда қотиб қолган металлни тоблаш йўли билан ҳақиқий белкурак шаклига келтирилади. Қўрада ёқиш учун саксовул кўмири ишлатилади; бу кўмир ёнганда жуда зўр иссиқлик ҳосил қилади. Плуг тишлари ҳам худди шу усул билан ясалади. Қўнгиротда эса тайёр маҳсулотнинг мўртлигини камайтириш ва ёпишқоқлигини орттириш мақсадида қоришмага бир оз мис қўшиб эритишади. Бу тишларнинг орқа учи қалин шаклда қўйилиб, унинг ичида кавак қолдирилган бўлади. Тиш ана шу кавак орқали сўқага кийгизилади. Тайёр бўлган тишнинг учи айланиб турган тегирмон тошида чархланиб, ўткир қилинади ёки сўқага кийдириб, қаттиқ ерда ишга солиниб тобиға келтирилади.

Иккинчидан, олтин ва кумуш буюмлар ясаيدиган заргарлар бўлади. Учунчидан, тувак ва гишт қуювчи ҳунармандлар сопол идиш ва гиштарни янтоқ ёқиб пиширишади. Идишлар ҳар хил ҳажм ва шаклда, жуда пухта ва чиройли қилиб ясалади. Уларнинг сифати русларниқидан яхшироқ бўлиб, ҳар хил нақш-гуллар солиб ишланади. Кулолчилик лойига қамиш момиги ва шунга ўхшаш нарсалар қўшилади, нагижада лой жуда ёпишқоқ ҳолга келиб, ундан катта ҳажмдаги идишлар ясаш осон бўлади. Хивада, айниқса, бу ердаги руслар орасида дурадгорлар ҳамда тўқувчилар, косиблар кўп, татарлар орасида эса кийим тикувчилар, шунингдек, кўнчилар, кигиз босувчилар, токарлар ва бошқа касб эгалари ҳам жуда кўп.

Кемачилик

Хонликда кемачилик яқиндагина¹ ривожлана бошлади. Кемалар фақат Шовот ва Полвон каналларидангина қатнамасдан, Амударё бўйлаб Бухорога ва Орол денгизи бўйлаб Сирдарёнинг қуйилиш жойигача боради.

Кўпчилик юк ташувчи кемалар Хивадан чиқиб, Амударёнинг қуйилиш жойидан Орол денгизига тушади ва денгизнинг шарқий

¹ Яъни, вақт 1837—1838 йилларга нисбатан назарда тутилмоқда.

соҳили бўйлаб сузиб, Сирдарёнинг қуйилиш жойига боради. Хиваликлар бу узоқ сув йўлидан сузиб ўтаётганда, айниқса, Орол денгизининг ўрталарида бўладиган гирдобларга тушиб қолишдан қўрқиб, мумкин қадар қирғоққа яқинроқ жойлардан ўтишади. У ерларга ғалла ва бошқа ҳар турли моллар олиб боришади; хиваликлар каналлар бўйлаб туз, кўмир, ғалла, қамиш ташишади, ёғочни сол қилиб оқизишади. Кемаларнинг гаги ясси бўлади, кеманинг икки томони узунасига солинган 2 ёки 3 та тўсиндан, таги эса қора терак ёки бошқа хил ёғочдан ишланади. Кеманинг ён томонлари тирноқ ва ўйиқ чиқариб бир-бирига маҳкамланган қалта тахталар билан бекитилади. Бу тахталар ёғоч миҳлар воситасида узунасига қўйилган тўсинларга қоқилади. Миҳлар чиримайдиган тут ёғочидан ясалади, тахталарнинг учи темир скобалар билан маҳкамланади, шунингдек, кеманинг учи ва қуйруқлари ҳам темирлар билан бириктирилади. Кемалар боғларда ҳамда ариқ бўйларида хиваликлар ўзлари экиб қўқартирган қора терак, терак, сариқтол каби дарахт ёғочларидан ишланади. Қуриб битказилган кеманинг чок ва тирқишлари қамиш момиги билан яхшилаб беркитилади.

Кеманинг рули ва елкани бўлмайти, уни узун ходалар ва қўпол ишланган эшаклар ёрдамида юргизилади, баъзан у ходаларга тахтачалар ҳам қоқишади. Кеманинг катталиги ҳар хил бўлади. Узунлиги 10 саржинга борадиган кеманинг эни 2,5, баландлиги 1,5 газ бўлади. Лекин узунлиги 12 саржин ва ундан ортиқ бўлган, 700 пудгача юк кўтара оладиган кемалар ҳам бўлади. Бундай кемаларда устига юк ортилган 10 та туя ёки 100 кишини бир йўла ташиш мумкин; кема бир газ чамасида сувга ботиб туради. Аҳолининг жуда кўпчилигида, айниқса, ўз шахсий қайиқларига эга бойларда бир ва иккитадан росмана кема бўлади. Ҳар бир шаҳарда ана шундай кемадан 20 гача бўлиб, улар мол, ғалла, ёғоч, туз ташишдан ташқари, карвонларни Амударёдан ўтказишда ҳам ишлатилади. Карвонларнинг дарё бўйлаб Бухорога боришида Хонқа орқали йўл асосий ҳисобланади. Янги Урганч, Гурлан шаҳарларининг қаршисида, Юмур шаҳрининг пастроғидаги Қипчоқ, Хўжайли, Қўнғирот шаҳарлари яқинида ҳам кемалар нариги соҳилга юк олиб ўтади. Бундай ўтиш жойларини ясси кемалар танлаб беради. Сувнинг чуқур жойларидан ўтиш қийинроқ бўлиб, бунда юқорида тилга олинган ходалар (эшаклар)нинг ҳам нафи тегмайди. Кемани бир оз буриб дарё оқими бўйлаб солинади. Бу вақтда кема эшакка ўхшатиб ишланган узун ходалар ёрдамида бошқариб борилади. Шу йўсинда кема сузиб бориб, саёз дуч келиб қолса, яна ходалар билан бошқаришга ўтилади. Дарёнинг нариги қирғоғига ўтиш учун кемани сув оқимига қарши, юқорига томон 4

чақирим ва ундан ҳам куп ҳайдаб бориш лозим бўлади, лекин баъзан оқим уни аксинча, орқага оқизиб кетади. Шу сабабларга кўра, дарёдан ўтиш жуда машаққатли иш ҳисобланади. Шунинг учун дарё суви кўпайган вақтларда кема бир кунда бир марта дарёдан ўтиши мумкин, сув камайган кезларда эса кунда икки марта ўтса бўлади.

Йўллар ҳақида

Хива хонлигининг кўчалари, умуман, тор бўлиб, дала томонга кетганлари шудгор ўрталаридан кесиб ўтади. Эни 3—10 саржин келадиган кўчалар ҳам бор, бунақа кўчаларни сув тошқинидан сақлаш мақсадида уларнинг икки чети кўпинча кўтармалар билан ихота қилинган бўлади. Куз ва баҳор чоғлари, ёмғирли ёз кунларида ҳам кўчаларнинг кўпи лой ва ботқоқ бўлиб ётади, бунга сабаб бу ерларда, умуман, шўрхок ва лойли жойларнинг кўп бўлишидир. Айниқса, Амударё ёқалаб кетган йўл дарё тошқини вақтида кўпинча сув остида қолиб кетади. Бунақа кезларда бу кўчадан аравалар мутлақо юрмайди, фақат отларга ёки туяларга миниб аранг ўтиш мумкин. Кўҳна Урганчдан Хўжайлига ва ундан Қўнғиротга олиб борадиган кўча ҳам шу аҳволда. Шунинг учун сув тошқини вақтида, аравада Қўнғирот ёки Қорагумбат шаҳарларига бориш учун Кўҳна Урганч орқали Ойбурги шаҳрига ўтиб, сўнг ундан Устюрт бўйлаб Қўнғиротга боришга тўғри келади.

Хива хонлигида Кўҳна Урганчга қадар бўлган йўлнинг ҳар икки томонида кўчманчиларнинг қишлоқлари ва экинзорлари бор. Кўҳна Урганчдан Ойбургига ва ундан нари — Устюрт томондаги ерларда ҳам экинзорлар, кўллар ва қамишзорлар бор. Бу ерларда йилқичилик учун бой манбалар кўп, айниқса, баҳор ва ёзда қамишлар отлар учун яхши озуқа бўлади. Устюртнинг пастлик ва баландликлари Ойбурги, Качак Суат ва Карагўшбет деган жойларга қараганда жуда қулай, ҳатто аравалар ҳам ўтиши мумкин. Ҳазораспдан Хивага ва ундан Шовот, Тошҳовуз ва Булдумсаз шаҳарларига олиб борадиган йўл Хива хонлигида энг яхши ва қулай йўл ҳисобланади.

Хонликда ҳамма асосий каналларнинг йўлларни кесиб ўтадиган жойларига ёғоч кўприклар солинган. Бу кўприклар шунчалик торки, ундан битта арава зўрға ўтади. Унча катта бўлмаган ариқларда эса кўприкнинг ўзи бўлмайди. Ариқнинг йўлни кесиб ўтган жойларида унинг икки томони қиялатиб, ясси ҳолда нишаб қилиб қўйилади, натижада, бундай нишабликлардан аравалар ҳам ўтиб кетаверади.

Умуман, ёғоч камлиги сабабли хонликнинг жуда куп ариқлари устига кўприклар қурилмаслиги айрим гур қўшинларнинг, масалан, тўплар ва обозларнинг¹ ҳаракатини қийинлаштириши мумкин, чунки битта йўл бўйлаб битта колоннада келаётган қўшин учун йўлнинг тор бўлиши олға силжишни сусайтиради. Бундан ташқари, йўлларнинг ҳар икки томони (бироз қумлоқлигини ва экин экилмайдиган жойларни ҳисобга олмаганда) тилим-тилим ариқлар чўзилиб кетган дала-лардан иборатлиги ва ариқ ёқаларига дарахтлар экиб ташланганлиги ҳам қўшиннинг ҳаракатига ғов бўлади.

Халқнинг мол-мулк ва ҳуқуқ масалаларига қараб табақаланиши

Хива хонлигида, Россияда бўлгани каби, мол-мулкка қараб кескин айирмачилик йўқ. Ҳар қандай хивалик ёки умуман Муҳаммад уммати бўлган мусулмон киши ҳам савдогар, ҳам навкар, ҳам деҳқон, ҳам хунарманд бўлиши ва қул ишлатиб, ерга ёки бошқа мулкка эга бўлиши мумкин. Лекин ҳамма мажбуриятларни ўз вақтида адо этиши, чунончи, жон бошига солиқлар тўлаши, канал ва ариқларни тозалашга одам бериши лозим. Қул хожанинг шахсий мулки ҳисобланганлиги, инсонлик ҳуқуқидан маҳрум бўлганлиги учун хожалар қул учун солиқ тўлашмайди. Кўпчиликда 10 нафар ва ундан ортиқ қул бўлади. Ўрта ҳол хиваликларнинг ҳам бир ёки икки қули бўлади.

Қорақалпоқлар ҳам айна шу ҳуқуқларга эга бўлишади. Қорақалпоқлар тўлайдиган солиқлар бошқача бўлади, улар хон талабига мувофиқ, урушга, шикорга чиқишга мажбурдирлар (хон ҳар йили кузда Амударёнинг қуйи оқимидаги жойларга шикорга чиқади). Бу ерларга кўчиб келган туркманлар жон бошига солиқни хиваликлар билан бир хилда тўлашади, лекин хон талаби билан ҳар 10 хонадондан битта навкар беришлари лозим, бунинг эвазига хон оила бошига 10 танобдан ер беради.

Хива хонлигида халқнинг фақат бир гуруҳи, яъни хожалар деб аталадиган саййидзода руҳонийлар (Муҳаммад авлоди) алоҳида ҳуқуқларга эгадир. Улар ҳеч қандай солиқ тўлашмайди, ишлашмайди, хон каналлари ва ариқларни тозалашга чақирилмайди. Хожаларнинг ҳаммаси 1500 оиладан иборат бўлиб, асосан Хўжайли

¹ Обоз — аравалар қарвони.

яқинида истиқомат қиладилар. Уларнинг асосий касби савдогарчилик, деҳқончилик ва хунармандчиликдир. Халқ хожаларни жуда хурмат қилади, хожалар хон назарида ҳам муътабар ҳисобланиб, баъзи ишлар хусусида хон улар билан кенгашади.

Хонлиқнинг нуфуси

Баъзи маълумотларга асосланиб, Хива хонлигидаги аҳолининг сонини тахминан аниқлаш мумкин. Юқорида хон каналларини қазिश ва тозалаш учун ҳамма хиваликлар жон бошига солиқ тўлаши ва одам бериши туғрисида гапирилган эди. Шу ишлар бажарилаётган вақтда ишлаётган ҳамма ишчиларнинг сонини аниқлаш натижасида солиқ тўлаган аҳоли сонини билиб олиш мумкин.

Чунончи, Шовот каналини қазишда ҳар 200 ишловчига 50 саржиндан канал қазиш тақсимланган, қазилаётган канал эса Шовотдан Омбор деган жойгача бўлган 20 чақиримлик масофага чўзилган эди. Ана шу ҳисобга қараганда, каналда 40000 киши ишлаган булиб чиқади. 15 кундан кейин уларнинг ўрнига ишловчиларнинг бошқа навбати келган. Уларнинг ҳам сони худди шунча бўлган. Айни шу вақтда Полвон каналида ҳам 40000 киши ишлаган. Шундай қилиб, Полвон каналини қазишга келганлар 120 минг кишини ташкил қилган. Ҳар бир хонадон ёки қозонбошидан бир ишловчи чиққанлиги сабабли хонадонларнинг сони ҳам 120 мингга тўғри келади. Ҳар қайси хонадон, ўрта ҳисоб билан 4 жондан деб ҳисобласак, 480000 рақами келиб чиқади. Бунда солиқ тўлайдиган асл хиваликларнинг нуфуси келиб чиқади.

Хива қўшинидаги 40000 навкарни назарга олсак, уларни юборган хонадон ёки оиланинг сони ҳам шунча бўлади: туркманлар ҳам тахминан 1000 хонадондан иборат, қорақалпоқлар 10000 уйлик. Шундай қилиб, бояги 120.000 оила билан ҳаммаси бўлиб, 171.000 оила келиб чиқади. Ҳар бир оила ўрта ҳисоб билан 4 кишидан иборат деб ҳисобласак, хонлиқда яшаб турган бутун аҳолининг нуфуси 684000 киши эканлиги келиб чиқади. Бу XIX асрнинг 20-йилларидаги ҳисоб-китоблиги эътиборга олиниб, кейинги вақтларда қўшилган асирлар ва қуллар билан бирга ҳисоблаганда, 1837—1838 йилларда хонлиқда яшаб турган аҳоли сони 800000 кишидан иборат бўлган, дейиш мумкин. Хонга тобеъ бўлган кўчманчи қозоқлар ва туркманлар бу ҳисобга кирмайди.

Хоннинг даромади ҳақида

Хон қуйидаги даромад манбаларига эга бўлган:

1. Хожалар, навкарлар ва кўчиб келган туркманлардан ташқари барча ўтроқ озод хиваликлардан жон бошига солиқ ундириб олиниб, 3 даражага бўлинган: энг бадавлат кишилар хонадон ёки қозон бошига 3 тилладан (салкам 45 сўмга тўғри келади), ўртача давлат-мандлар 2 тилладан, камбағаллар эса 1 тилладан тўлаган. Бу солиқни хонлик амалдори қушбеги йиғади. Халқни шу даражаларга бўлиш, рўйхатга олиш ҳам ана шу қушбеги қўлида бўлади. Солиқ солиш учун ҳар 6—7 йилда бир марта рўйхат қилинади. Чунончи, қушбеги хонликни айланиб чиқар экан, округ оқсоқолларидан ва имомлардан маълумот олади. Имомлар қасамёд қилишиб, ўз қўл остиларида бўлган хонадонлар сони ва уларнинг аҳволи ҳақида хабар берадилар. Қушбеги улар берган маълумотларга ишониб рўйхат тузади ва шунга асосан солиқ йиғилади. Агар оила бошлиғи вафот этса, у хонадон солиқдан озод қилинади. 3 тилладан солиқ тўловчи хонадонлар аҳолининг ярмини, 2 тилладан тўловчилар учдан бирини, қолган хонадонлар 1 тилладан солиқ тўловчиларни ташкил қилади. Шу ҳисобга кўра, 120 000 сўм солиқ ундириб олинган бўлади. Бу солиқ хиваликларнинг тинқасини қуритади, айниқса, солиқ йиғишга мутасадди бўлган амалдорлар фирибгарлик ва алдамчилик қилишади.

Қорақалпоқлар ва Хива атрофидаги кўчманчи аҳоли кўй бошига 25 тийин ва қорамол бошига 74 тийин ҳисобидан чорва солиғи тўлашади, йилқи ва туялар учун солиқ олинмайди. Пули йўқлар баҳосига қараб чорва билан тўлайверади. Кўчманчи туркманлардан эса ҳар қирқ бошга бир ҳисобидан чорва солиғи олинади.

2. Хива хонлигидаги экин экиладиган ернинг қарийб ярмиси хоннинг ўзига қарашлидир. Хон бу ерларнинг бир қисмини маош ўрнида амалдорларга улашиб берган, бир қисмига ўзининг шахсий қуллари орқали экин эктиради, бир қисмини эса ижарага берали, ижара ҳақи хоннинг жўмардлигига боғлиқ: талай даромад йиғиб олинади.

3. Бождан келадиган даромадлар. Хива хонлиги орқали Россияга, Эронга ва Бухорога борадиган ёки Хиванинг ўзидан чиқиб кетадиган савдо қарвонларидан ҳар бир юкли туя бошига 1 тилладан бож олинади. Хивага кириб келган моллардан эса қирқдан бир улуш олинади. Бундан ташқари, бозорларда сотиладиган жами моллардан ҳам бож олинади. Битта туя сотганлиги учун — 3 сўм, от, ҳўкиз, сигир учун — 1 сўм, қўй учун — 50 тийин, қўл сотгани учун — 15 сўм ҳисобида хонлик хазинасига бож тўланади; шунингдек, келтирилган асирларнинг ўндан бири, баъзан эса бешдан бири хонга тегишли ҳисобланади.

4. Хон дарахтзорларидан кесиб олинган ҳар арава ёғоч учун 1 сўмдан жарима олинади.

5. Хива ерлари атрофидаги кўчиб юрадиган кўчманчи қозоқ ва гуркманлардан улар босиб олган молларнинг ўндан бир улуши ҳисобида ўлпон олинади. Хонлик ерида жойлашиб қолган туркманлар, қорақалпоқлар ва озод этилган қуллар дастлабки икки ёки уч йилда ҳамма жарималардан озод қилинади.

6. Хонга қарши жиноят қилган кишиларнинг бутун мулки хон тасаруфига ўтади.

7. Меҳмонхоналардан келадиган даромадлар, совғалар ва яна бошқа хил даромадлар ҳам хоннинг хазинасига тушади.

Кўшин

Хива хонининг кўшини қуйидагича ташкил топган: 1) маош олиб хизмат қилаётган ўзбеклардан. Навкарликка кўпинча солиқларни тўлашга қурби етмаган камбағаллар ёзилади. Навкарликка ёзилган ҳар бир кишининг яхши оти бўлиши керак, меҳтарнинг буйруғи билан отга тамға босилади ва шу кундан бошлаб бу от лашқарга қарашли ҳисобланади. Навкарликка ёзилган киши ҳарбий юришларга ўз отини миниб чиқади. Хонлик лашқарининг сони 40000 навардан иборат бўлган. Лашқарга ёзилган кишининг оиласи солиқлардан, хон каналларини қазишга чақиришдан озод этилган. Ҳар қайси юришдан сўнг наварлар 5 тилладан, ҳарбий амалдорлар эса кўрсатган хизматлари ва хоннинг жўмардлигига қараб 10, 20, 50, 100 тилладан ва ундан ҳам кўпроқ инъом олишади. Бийлар 50—100 тилла, юзбошилар 10—20 тилладан олишади. Шуни ҳам айтиш кераки, фақат амалдорларгина пул маош олишади, оддий наварларга эса хон тайин қилган баҳода ғалла берилади. Хон лашқарини яхши деб бўлмайди. Лашқарга яхши отлар танлаб олинса-да, юришларда ем-хашакнинг етишмаслиги сабабли кўп отлар ўлади. Юришда ўлган от учун эгасига фақат беш тилла тўланади, холос. Шунинг учун кўплар юришга ночор от билан чиқишга ҳаракат қилади, баъзилар ўз ўрнига одам ёллаб юборади, порахўр амалдорлар бундай найранглардан кўп фонда кўришади.

Тинчлик вақтида наварлар ҳеч қандай маош олишмайди. Улар ўз мулкида яшаб, хўжалик ишлари билан шуғулланишади. Агар хон бирор-бир юришга чиқишни ихтиёр қиладиган бўлса, одатда, бир неча ҳафта ёки ой илгари бозорларда жар солдиради, бундан хабар

топган навкарлар белгиланган кунга тайёр бўлишлари ва отларини боқишлари лозим. Бунда йиғилиш вақти ва жойи белгиланади. Белгиланган вақтда хоннинг ўзи ёки биродари тўплар билан қуролланган, кўпчилиги ўзбеклардан тузилган Хива атрофидаги лашкар билан юришга чиқади. Лашкарнинг йиғилиб улгурмаган қисми ҳам жам бўлиб, хон буйруғига биноан унинг кетидан йўлга чиқади. Йўлга чиққан хон, одатда, қолган лашкарларни кутиб бирон чўлда 10—15 кун кўниб туради. Юриш вақтида хон лашкарни озиқ-овқат билан таъминламайди. Ҳар бир навкар ўз ризқини ўзи топиб ейиши керак. Одатда, 2 ёки 3 навкар шерик бўлишиб, 1—1,5 ойга етадиган ўз озиқ-овқатини туяга юклаб олишади, камбағаллар эса овқатни ўзлари минган отда олиб юришади. Озиқлари тугаса, ўғирлик, босқинчилик, талончилик қилишади, йўлларда учраган қорамол ва йилқиларни сўйиб гўштини олишади. Хон алоҳида ўрнак кўрсатган навкарларга ўз аслаҳонасидан милтиқ, ўқ ва порох инъом қилади. Бундай навкарлар юришда ҳам, жангда ҳам хонга яқин жойда юради, уни муҳофаза қилади. Бундай навкарлар энг мушкул дамларда хавфли жойларда жанг қилишади. Улар 1000 нафар бўлишади. Қолган навкарлар дуч келган нарсалар билан қуролланган бўлади. Умуман, лашкарларнинг жуда озчилигида милтиқ бўлиб, уларнинг асосий қуроли найза, қилич, ўқ-ёй ва шу кабилардир. Уларнинг милтиқлари оғир, бунинг устига тепкисиз бўлиб, пилик ёқиб отилади. Отилма секин бўлса ҳам, кўпчилик ўқ хато кетмайди ва 100 саржин масофадаги одамга тегади. Ўқларни қўрғошиндан ўзлари қуйишади. Отлиқ лашкар ортидан тўплар олиб юрилади. Хоннинг тўплари унчалик кучли эмас. Хон саройида энг каттасининг оғзига муштум аранг сиғадиган кичик калибри 20 тача тўп бор холос; уларнинг 6 тасигина лафетга ўрнатилган бўлиб, юришларга олиб чиқилади. Бу тўплар яхши ўрнатилмаган бўлиб, уларнинг чуқурча бўлиб қолган жойлари бор, бу тўплардан нишонга тўғри отиб бўлмайди. Илгари темирни тоблаб ясаларди, лекин ўқларнинг ўлчови тўпнинг калибрига мутлақ тўғри бўлиши кераклиги ҳақидаги қоидага амал қилинмайди. Ўқлар, одатда, кигиз ва латтага ўралиб тўп оғзига солиб отилади. Порохни хиваликлар ўзлари тайёрлаб, бозорларда сотишади, лекин улар жуда сифатсиз бўлади; Хивада рус порохи ҳам бўлади. Тўп хизмати учта тўпдан иборат бўлиб, ҳар бирида 4 тадан рус асири, 2 ёки 3 тадан эроний қуллар туради. Бундай тўп хизмати эпчил ҳаракат қилмайди, 100 саржиндан ҳам нишонга теккизолмайди. Хон томоша учун баъзан машқ ўтказарди, бунда у тўпнинг фақат тез ва қаттиқ овоз чиқариб отишига қизиқарди, ўқнинг нишонга теккан-тегмаганлиги билан иши бўлмайди. Юришларда тўпларни 4 та ёки 5 та, ҳатто ундан ҳам кўп от

тортиб юради. Порох, ўқлар эса отларга ортилади. Умуман, бу туғлар мунтазам лашкар учун қўрқинчи эмас ва хиваликларнинг ўзлари ҳам уни ёвни қўрқитиш мақсадида ишлатишади.

2. Хива хонлиги ерида ўрнашиб қолган туркманлар ҳар 10 хонадонга биттадан навкар беришади. Буларга ҳам хонликдан маош ва озиқ-овқат берилмайди, туркманлар ўз истаклари билан юришларга чиқаверишади.

3. Хива хонлиги яқинидаги кучманчи туркман ва қозоқ ҳамда қорақалпоқлардан солиқ тўлашга қодир бўлмаганлари юришларга чиқишга мажбурдирлар. Улар ҳам маош ва озиқ-овқат билан таъминланмайди, юришга чиққанда эса босқинчилик қилишади. Шунинг учун ҳам уларнинг кўпи юришларга кўнгилли бўлиб чиқади.

Хон навкарлари орасида туркманлар энг довюрак ҳисобланади. Лекин улардаги бу довюраклик қизиққонлик ва тезоблик бўлиб, бир-икки ҳужумдан сўнг сўниб қолади. Шундан кейин агар душман уларга ташланиб қолгудек бўлса, туркманлар қочишга чоғланадилар. Қорақалпоқлар аксинча бўлиб, яхши навкар ҳисобланишади, мудофаада туришганда кўпдан-кўп душман ҳужумларини мардларча қайтаришади. Ўзбеклардан ҳам ботир навкарлар кўп чиқади.

Давлатни идора қилиш усули ва илм даражаси

Хива хонлигини идора қилиш усули яккаҳокимлик асосига қурилган бўлиб, ўлим жазосидек оғир ҳукмларни ҳам хоннинг ёлғиз ўзи чиқаради, қоғозга ёзилган ва аниқ бўлган қонунлар йўқ; кишиларнинг ҳуқуқи аниқ белгиланмаган. Халқ ривоят, урф-одат, қуръон ва удум маслаҳати билан идора қилинади. Шунинг учун ҳам зўравонлик, адолатсизлик ҳодисалари кўплаб содир бўлиб туради. Порахўрлик катта-кичик барча амалдорлар ўртасида одат тусига кириб қолган, ҳатто хоннинг ўзини ҳам ҳар қандай иш учун маълум совға бериш билан қўлга олиш мумкин.

Хон агар ўз қўл остидаги фуқароларга тегишли яхши аргумоқларни ва шунга ўхшаш шахсий мулкни ёқтириб қолгудек бўлса, зўрлик қилиб тортиб олган вақтлари кўп бўлган; унинг амалдорлари ҳам бу ишда хондан қолишмасди. Халқ хондан норози, бироқ бунга сабр қилиш одат бўлиб қолган. Халқ наздида ҳокимият ва зўравонлик бир-бирдан ажралмас тушунчалардир.

Хон йўқ вақтларда унинг ўрнига укаси ўтиради.

Хива хонлигидаги асосий амалдорлар: 1) вазир ёки қушбеги биринчи амалдор ҳисобланиб, у каналларни қазитиш учун ишловчилар

рўйхатини туздиради ва хонликнинг Қўнғиротдан Хивагача ва ундан Янги Урганчгача бўлган шимолий қисмида солиқларни йигади, жанубда, Питнаккача бўлган ерларда эса хоннинг укаси учун маҳсус амалдорлар солиқ йигади; 2) меҳтар навкарларга маош тўлаш, уларга хизмат вазифасини тузиш билан шуғулланади; 3) меча маҳрам ва унга ёрдамчи Хожа маҳрам карвонлардан, Хивага келтирилган қорамолдан ва бозорларда сотиладиган моллардан закот йигади; 4) бийлар тинч вақтларда ўз зиммаларига топшириб қўйилган шаҳар ва округларни идора қилади; кушбегининг фармониغا биноан солиқ йигади; 5) қозилар бийлар билан биргаликда суд қилишади, кишилар ўртасидаги жанжалларни ҳал қилишади; бий бўлмаган вақтларда унинг ўрнига иш кўришади; 6) раислар шаҳарларда бўлиб, у ерларда тартиб сақланиши, бозорлардаги тош-тарозу, ўлчаш ва диний маросимларнинг бажарилиши устидан назорат қилиб юришади; 7) бачманлар меча маҳрам қўл остидаги хизматчилар бўлиб, шаҳарларда ва бозорларда сотилаётган чорва молларидан закот йиғишади; 8) юзбоши уруш вақтида хизмат қилувчи кичик амалдор; 9) ясовуллар хон каналларини қазिश устидан назорат қилади.

Хива мусулмонлари суннийлар мазҳабига мансубдир. Шунинг учун ҳам уларга эронийларни кул қилиш ҳуқуқи берилган. Охун руҳонийларнинг бошлиғи ҳисобланиб, у Хивада истиқомат қилади. Хожалар, қозилар, раислар, муллалар, имомлар унинг қўл остида ҳисобланади. Имомлар худога ибодат қилиш маросимларини амалга оширади. Давлат қарамоғида бўлган, болалар ўқитиладиган билим юртлари йўқ. Лекин хусусий кишилар қўлида мактаблар бўлади, унда муллалар болаларга савод ва қонунларни ўргатишади. Саводли кишилар анчагина бор. Ерни таноблаб ўлчашларига қараганда, хиваликлар геометриядан бошланғич тушунчаларга эга. Халқ жуда ишчан ва меҳнаткаш.

Хива хонлиги илм-фан соҳасида паст даражада туради, лекин бу ерда деҳқончилик, боғдорчилик ва гидротехника ишларининг аҳволи яхши. Хонлик аста-секин кучайиб бормоқда; аҳоли кўпаймоқда, каналлар кенгайтирилмоқда, уларнинг умумий узунлиги ошмоқда, яна янгилари қазилмоқда; кўчманчи халқлар хон томонидан қилинаётган имтиёзлар туфайли ўз куч ва имкониятларини ривожлантиришга бажону дил киришмоқдалар.

Хиваликлар Россиядан темир ва чўян келтиришади ва ундан белкурак, ўроқ, мотиға, болта, омоч тиши, милтиқ, қилич, пичоқ, искана, найза ва бошқа энг зарур қуроқлар ясашади. Белкурак имо-

рат солиш, девор қуриш, канал қозиш ва боғдорчилик ишларида керак бўлади. Белкураклар бу ердаги оғир ва тинимсиз ишларда фақат 2 ёки 3 йилгача чидаш беради. Ҳар бир хонадонда биттадан булса, унинг вазнини 5 қадоқдан деб ҳисобласак, у ҳолда жами хонадонлардаги белкуракларнинг умумий вазни (уларнинг сони 160000) 20000 пудни ташкил қилади. Демак, ҳар икки, уч йилда биргина белкурак ясаш учун ана шунча металл керак бўлади, йилига эса бу эҳтиёж учун 6—10 минг пуд металл кетади. Омоч тиши ҳам шунча вақтга етади. Агар битта тишнинг ўртача вазнини 5 қадоқ деб олсак, ҳамма хонадонлар учун омоч тишлари қуйишга ҳар йили 6 минг пуд чўян кетади. Бундан ташқари, ҳар хил уй-рўзғор буюмлари, сих, мола, арра, кемаларни бириктирадиган темир қисм, қурол-аслаҳа ва турли-туман асбоблар ясаш учун ҳам анча миқдорда темир ва чўян зарур. Яна Россиядан олинadиган бошқа зарур нарсалар, чунончи, аччиқтош, тўтиё ҳамда пойабзал, юган ва бошқа анжомларни ясаш учун булғори чарм ҳам борки, аҳолининг кўпайиб бориши билан уларга бўлган эҳтиёж йилдан-йилга ошаверади.

Хива савдогарларининг чор ҳукумати томонидан Россияда ушлаб қолиниши Хивада рус молларининг нархи фавқулодда кўтарилиб кетишига бевосита туртки бўлди. Буни 1837 йил январда Хивага юборилган Бухоро вакили тузган тубандаги жадвалдан кўриш мумкин:

2-жадвал

Моллар	Оренбургдаги баҳоси	Хивадаги баҳоси	
		1836 йилдан аввал	1836 йилдан кейин
Кунғир чарм, 10 тери	120 сум	130 сум	270 сўм
Арзимас чарм, 10 тери	140 сум	135 сўм	300 сўм
Аччиқтош, 1 пуди	8 сум	12 сум	40 сўм
Симоб, 1 пуди	200 сўм	240 сум	600 сўм
Бўёқлар, 1 пуди	140 сум	155 сўм	600 сўм
Кашинини ¹ , 1 пуди	460 сум	500 сўм	675 сўм
Чит, 50 гази	30 сўм	35 сўм	40 сўм

¹ Манбада шундай ёзилган, афгидан бўёқнинг турларидан бири булса керак.

Қанд, 1 пуди	45 сўм	50 сум	68 сўм
Митқол ип газлама, 50 гази	18 сўм	22 сўм	30 сўм
Коленкор, 10 дона 16 газдан	200 сўм	240 сўм	300 сўм
Чўян, 16 пуди	72 сўм	112 сўм	150 сўм
Тахта тунука, 1 пуди	4 сўм	9 сўм	15 сўм
Пўлат, 1 пуди	7 сўм	12 сўм	20 сўм
Рангли сукно, 1 пуди	125 сўм	150 сўм	240 сўм
Пахта толаси, 1 пуди	24 сўм	12 сўм	6 сўм

Бу нархлар бир жойда туриб қолмай, балки чарм, тахта тунука каби молларнинг нархи борган сари ошиб кетмоқда. Бу уринда Янги Урганч аҳолисининг Амударё бўйлаб сув йўли орқали Бухоро билан алоқа қилаётганликлари ҳам, хоннинг буйруғи билан Бухоро карвонларининг Хиванинг ҳар икки томонидан шаҳарга мажбуран киритилиб, Россиядан олиб келишаётган молларининг бир қисми сотирилиши ҳам бунга ёрдам бермаётир.

Хива хонлиги Туркистондан Россияга олиб борадиган йўл устида жойлашганлиги, Бухоро ва Балхга олиб борадиган Амударё сув йўли ҳамда Тошкент ва Қўқонга кетадиган Сирдарё сув йўли бошларида туриши Россиянинг Туркистондаги барча савдо корхоналари учун алоҳида диққатга сазовор даражадаги жой ҳисобланган. Туркистон билан бўладиган савдонинг русларга фойдаси шубҳасиз катта, бунга қуйидаги мисол далил бўла олади. Читнинг бир гази Нижегород ярмаркасида 48—54 тийин туради. У ердан Оренбурггача бўлган йўл харажати 0,5 тийин, яна олинадиган хирож 0,5 тийин, Бухорогача йўл харажатлари 3 тийин туради; шундай қилиб, бир газ читга қилинадиган жами харажатлар 5 тийиндан иборат. Лекин Бухорода шу читнинг бир гази 61—71 тийиндан сотилади. Ёки ҳар түпи 32 сўм туради (бир түп чит 45—52 газ бўлади). Бинобарин, бир газ чит 10 тийин ёки 20 фоиз фойда келтиради. Шу ҳисобдан келиб чиқсак, турли товарларнинг фойда фоизлари тубандагича бўлмоқда: нанка 30, коленкор 18, ип рўмол 33, рўмол 37, қизил сукно 46, бошқа рангдагилари 41, зарбоф кимхоб 18, чарм 29, мум 44, қанд 44,

хивичсимон сим 6, тахта тунука 9, чўян қозон 35, мис 2, қалайи 15, симоб 42, зангори тўтиё 75, хомсурп 5 фоиз.

Осиё товарларидан келадиган фойдалар: пахтадан йигирилган ипнинг бир пуди Бухорода 48 сўм бўлади. Хивада ипнинг ҳар пудидан 1 сўм 20 тийиндан бож олишади. Оренбургда ундан 4 сўм бож олинади. Нижний Новгород шаҳригача йўл харажати 2 сўм бўлади. Ҳаммаси бўлиб, ҳар пудига 12 сўм 20 тийиндан тўғри келади. Бу ерда унинг пуди салкам 80 сўмдан сотилади ва фойдаси 33 фоизни ташкил этади. Шу ҳисобдан, йигирилган мункал пахта ипи 56 фоиз, йигирилган Бухоро ва Хива ипи 53 фоиз, бир той пахта 15 фоиз фойда келтиради. Осиёга юбориладиган рус товарлари ўрта ҳисобда 24 фоиз, Осиё товарларидан келадиган фойда 33 фоизни ташкил қилади. Бинобарин, ҳар бир савдо оборотидан келадиган даромад 100 сўмнинг ҳозирги 65 сўми ҳисобига тўғри келади.

Архив ҳужжатларида кўрсатилишича, Туркистон билан савдо қилиш Россияга анча фойда келтириши мумкин бўлган. Зеро, биринчидан, бу бозор жуда кенг бўлиб, Хитой, Тошкент, Қўқон, Бадахшон, Балх, Бухорони ўз ичига олади ҳамда бу ерда Афғон ва Лоҳурга транзит савдо йўли ўтган. Иккинчидан, у ерда саноат ишлаб чиқариш мавжуд. Ҳар йили савдо карвонлари қатнаб туради, улар Фулжадан Кашмирга 20 кунда, Қашқарга (Хўтан, Ёркент, Оқсув орқали) 30 кунда, Қашқардан Қўқонгача 23 кунда, Қўқондан Туркистонга (Тошкент орқали) 13 кунда, Бухорога 21 кунда боради. Шунингдек, Бухородан Афғонистонга, Самарқанд, Тошкент, Туркистон, Балх, Файзобод шаҳарларига ва бу шаҳарларнинг биридан иккинчисига ҳам карвонлар қатнаб турган. Учунчидан, йўлларни яхшилаш, Амударё ва Сирдарёда сув йўлларини тартибга солиш орқали савдо алоқасини яна ҳам кучайтириш мумкин. Тўртинчидан, Туркистон Россиянинг баъзи маҳсулотларига жуда эҳтиёжманд, рус савдогарларида эса керак бўлган ҳамма маҳсулотларни у ерга бошқа европаликларга нисбатан арзонроқ баҳоларда чиқариш имконияти бор. Бешинчидан, у ердан баъзи моллар (пахта, ипак, чой, кўк ранг, нил бўёғи, заъфар, қалампир, равоч, феруза, шоли ва бошқалар)ни Россияга келтиришнинг қулайлиги бор. Олтинчидан, Россиянинг Бухоро билан олиб бораётган савдоси хиваликларнинг душманлиги ва Афғонистондаги исёнлар туфайли юзага келаётган ноқулай шароитларда ҳам узлуксиз ўсиб бормоқда. Еттинчидан, савдо ишларида тажрибакор бўлган инглизлар Ҳиндистон ва Эрон орқали бу ерга суқилиб киришга интиломоқда. 1830 йилдаёқ Фулжа, Хитой орқали Чоржўй ва бошқа жойларга

уларнинг оз миқдордаги товари, Банорас орқали Бухорога кўпроқ миқдордаги товари келтирилиб, ақл бовар қилмайдиган арзон баҳо-ларда сотилган эди. Масалан, 16 газли коленкор тўпи Россияда 25 сўмдан бўлса, инглизлар 3 сўмдан, 12 газли икки энли читни 2 сўмдан сотишди. Бу, гарчи, уларнинг ўзларига зарар келтирса-да, русларнинг савдосига путур етказишга қаратилган тадбирдир.

Ушбу таҳлил асосида чор ҳукумати мутасаддилари қуйидаги хулосага келганлар: биз нима қилиб бўлса ҳам осийликларга ён беришимиз лозим; Туркистоннинг шарқий қисмида Чоржўй ва Қашқар билан бевосита алоқалар ўрнатиш, гарбий қисмида энг асосий бозор ҳисобланган Бухорога олиб борадиган йўллارни Хивага ижобий таъсир кўрсатиш орқали бехатар қилиш ва Каспийда кемалар қатнови-ни кенгайтириш шартдир.

ХОНЛИКЛАР ДАВРИДАГИ ИНҚИРОЗ ВА ҚОЛОҚЛИК САБАБЛАРИ

Нега жаҳонга Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Имом Бухорий, Амир Темур, Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур каби буюк сиймоларни берган бу миллат XVII—XIX асрларга келиб, то шу чоққача эришган юксалиш даражаларидан тушиб кетди? Нега сўнги уч аср мобайнида бошимиз қолоқликдан чиқмай қолди? Аждодларимизнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, чор Россиясининг ўлкамизни нисбатан осон забт этишида ана шу қолоқликнинг ҳам ўрни бўлмаганмикан?

Ислом Каримов

XVI—XIX асрларни ўз ичига олган хонликлар даври ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу вақтларда ҳукмдорларнинг ўзаро чиқишмовчиликлари ва тахт учун курашлари авжига миниб, фожиали оқибатларга олиб келди. Давлатнинг куч-қудрати синди, салоҳияти ва самарадорлиги пасайиб кетди. Бутун мамлакатда парокандалик ва нотинчлик ҳукм сурди. Шу ўринда нега шундай бўлди, бунинг сабаблари нималардан иборат бўлган, деган савол туғилиши табиийдир.

Сиёсий муҳит

XVI асрда Бухоро хонлигида ҳокимият тепасида турган Шайбонийлар сулоласи, авваламбор, Амир Темур ва Темурийлар давридаги салтанат ва тараққиётни қадрламай, барбод қилдилар. Марказлашган ва такомиллашган давлат бошқаруви тизими тугатилиб, мамлакат Бухоро, Хива, Қўқон хонликларидан иборат уч қисмга парчаланиб кетди. Тахт жанг майдонига айланди. XVI асрнинг иккинчи ярмида Абдуллахон (1558—1598) Хива хонлиги, Бадахшон, Балх, Ҳирот, Хуросон, Машҳад ва бошқа жойларни Бухоро хонлигига қўшиб олди.

Сиртдан қараганда у анча салоҳиятли давлат бунёд қилганга ухшарди. Бироқ мамлакат ичкараси ўзаро зиддиятлар ва курашлар билан тўлиб-тошиб ётарди. Воқеаларнинг жонли гувоҳи бўлган Ҳофиз Таниш Бухорийнинг ёзишича, Тошкент, Туркистон, Хўжанд, Самарқанд, Ахсикент, Насаф, Термиз, Андижон ва бошқа жойларда исёнчиларга қарши қаттиқ жанглар олиб борилган. Кўпдан-кўп одамлар ўлдирилди ва жароҳатланди. Ҳофиз Таниш Бухорий бундай фожиалардан бирини шундай тасвирлайди:

*Ти ва ўқдан ўлганлар устида,
Совутдан бошқа ҳеч ким ачиниб йиғламади.
Кина найидан бошқа йиғловчи булмади.
Қаргадан ўзга қора кийувчи булмади.
Қондан ер уқубат моюсига¹ айланиб,
Бало даштидан фитна гули бош чиқарди.
У чўлда ҳар бир ноумид қони кетидан,
Қизил толдан бошқа ҳеч бир гиёҳ кукармади².*

Муаллифнинг сўзича, тахт учун курашларда талафотлар шу даражада катта бўлганки, одамларнинг қонлари бамисоли дарё суви каби оққан.

Абдуллахоннинг кўп вақти ички душманларга қарши курашлар билан ўтди. Бироқ у давлатни ички томондан мустақкамлашга эришолмади. Бунинг оқибатида 1598 йилда унинг вафотидан кейин тахтга ўтирган ўғли Абдулмўмин ўлдирилди. Хива хонлиги мустақилликни тиклади, Хуросон ва бошқа жойлар хонликдан ажралиб кетди. Қозоқ хони Тавваккал фурсатдан фойдаланиб, вақтинча бўлса-да, Туркистон, Тошкент, Андижон ва Самарқандни босиб олди.

1601 йили олий тахт 1556 йилда Россия Астраханни босиб олгандан кейин у ердан қочиб келган Аштархонийлар сулоласи қўлига ўтди. Аштархонийларнинг ҳукмронлиги вақтида ҳам ўзаро урушлар давом этaveraди. Қозоқ, қорақалпоқ ва қалмоқ сингари кўчманчиларнинг ҳужумлари аҳволни янада ёмонлаштирди. Гарчанд, Имомқулихон (1611—1642) уларга зарба бериб, нисбатан осойишталикни таъминлаган бўлса-да, лекин унинг укаси Надр Муҳаммадхон (1642—1645) вақтида яна кўчманчиларнинг тажовузи бошланди. Кўп ўтмай унинг ўғли Абдулазиз отасидан тахтни тортиб олди. Надр Муҳаммадхон қочиб жонини сақлади.

Абдулазизхон (1645—1680) ва Субҳонқулихон (1680—1702) вақтида ҳам маҳаллий исёнларга қарши кураш олиб борилди. Шунингдек, Убайдуллахонга ҳам (1702—1711) бундай курашларни узлуксиз

¹ Моя — моҳият, бир нарсанинг асл моддаси; уғит ачитқи.

² Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий. Абдулланом. II жилд., Т., 1969, 69-бет.

давом эттиришга тўғри келди. Хусусан, у Термиз, Шаҳрисабз, Балх ва бошқа жойларга ҳарбий юришлар уюштириб, бўйин товловчиларга қарши жанг қилди. У ҳокимиятни бошқаришда амир ва бошқа нуфузли кишиларнинг таъсирини кўпоришга ва руҳонийларнинг вақф ерларини қисқартиришга ҳаракат қилди. Шунинг учун 1711 йилда фитна уюштирилиб, у ўлдирилди. Ўзаро урушлар шу даражада талафот келтирдик, 1735 йилда аҳоли хавфсиз жойларга қочиши оқибатида Самарқанд хувиллаб қолган. Бухорода эса иккитагина маҳаллада одамлар жон сақлаган.

1747 йилда Аштархонийлар сулоласининг охирги вакили Абулфайзхон ўлдирилгач, Бухоро хонлигининг тахти манғитлар сулоласи қўлига ўтди. 1920 йилгача ҳукмронлиги давом этган бу сулола даврида ҳам ички зиддият ва курашлар тинмади.

1511 йилда олтинўрдалик Элбарсхон Хоразмда тахтни эгаллаб, Хива хонлигига асос солган. Бу сулола 200 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилди. Элбарсхон 1558 йилда ўлгандан кейин, тахт учун ўзаро курашлар қизиб, ҳокимият бир қўлдан иккинчи қўлга ўтиб турди. Масалан, Араб Муҳаммадхонга (1602—1623) қарши ўғиллари жанг қилиб, унинг ўрнини эгалладилар. Оталари кўзига мил тортиб ва кўр қилиб қамадилар. У шу аҳволда вафот этди.

Ўзаро курашлар кейинги хонлар вақтида ҳам давом этаверди. Хонлар тез-тез алмашилиб туришидан «хонлар ўйини» деган ибора юзага келади. Иш шу даражага бордики, хонликнинг юқори табақалари XVIII асрнинг 40-йилларидан бошлаб кўчманчилар вакиллари тахтга номига ўтказиб, улардан шахсий манфаатлари йўлида фойдаландилар. Бундан ташқари, туркманлар ҳукмдори Хивага ҳужум қилиб, бойликларни талаб, аҳолини ғоят оғир аҳволга солди. Натижада аҳоли Бухоро ва бошқа жойларга қочишга мажбур бўлиб, Хивада 40 оилагина қолади. Шаҳарда қаҳатчилик ва азоб-уқубатлар ҳукм сурди. 1687—1716 йилларда Хивада ўнта хон алмашди. XIX аср бошларида эса ҳокимият кўнғиротлар сулоласи қўлига ўтди.

XVIII аср бошларида Фарғона водийсида ташкил топган Кўқон хонлигида ҳам тахт учун курашлар кўзга ташланади. Ҳокимият тепасида турган минг сулоласи ҳукмдорлари ички ва ташқи душманларга қарши тинимсиз курашишига тўғри келди. Ҳокимият даъвогарлари ўртасидаги курашлар оқибатида уларнинг орасида ўлдирилганларни ҳам кўриш мумкин эди. Масалан, Олимхон, Шерали, Муродхон ва Маллахонлар қатл этилди. Тахт учун курашлар жараёнида Худоёрхонга ҳокимиятни уч маротаба қўлга олишга тўғри келган эди.

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида тахт учун ички курашлар билан бир қаторда улар ўртасида олиб борилган урушлар ҳам жуда фожиали кечди. Чунончи, Хива хонлари Абулғози (1644—1664) ва Ануша (1664—1687) Бухоро атрофларига ҳужум қилиб, талон-торож ва зўравонлик билан шуғулландилар. 1804 йилда Бухоро кўшини Хива хонлигига ҳужум қилиб, катта талафот келтирди. Бундай ўзаро урушлар XIX асрнинг биринчи ярмида ҳам давом этди.

Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги ўртасида узоқ йиллар мобайнида даҳшатли жанглар бўлди. Айниқса, 1842 йилда Бухоро амири Насруллонинг Қўқонга ҳужуми жуда даҳшатли оқибатларга олиб келди. Мадалихон, Нодирабегим ва бошқа нуфузли кишилар ўлдирилди. Сарой хазинаси ва халқнинг бойликлари таланди. Шаҳар ҳаробага айлантирилди. Насрулло Мадалихоннинг ёш ўғлини одамларнинг кўз ўнгида ўлдираётганида унинг онаси келиб шундай деган: «Эй золим, санга осий бўлган атоси, бу мурқихи беғуноҳ нима гуноҳ қилди?! Эй бераҳм золим, қизил қонга бўядинг, худонинг олдида сенинг ила мурофаа қиламан, сен ҳам нури чашмингдан ажраб, хонавайрон бўлиб, қизил қонингга бўял, хонадонингдан ажраб хароб бўл». Шаҳзоданинг онаси Насруллонинг шаънига ҳақорат сўзларини ёғдириб, жасорат ва мардликни кўрсатади. Амир фармонига мувофиқ жигар-бағри тилка-пора бўлган она ҳам сўйилди. Насруллонинг Қўқонда амалга оширган ваҳшиёна қирғин-бароти ва талон-торожи кишилар қалбида нафрат ва қаҳр-ғазаб уйғотиб, шоирлар марсиялар ёздилар. Уларнинг бирида қуйидаги сатрлар битилган эди:

*Сўйдурмоққа хонни амр этуб қолди,
Ушал дамда жаллод қиличин олди,
Раҳм айламай хоннинг буйнига солди,
Қаро соқол қизил қонга бўёлди,
Аҳли ҳарамлари фиғон айлади¹.*

Хонликларда узлуксиз давом этаётган ўзаро урушлардан ва уларнинг заифланишидан фойдаланиб, чор Россияси ҳарбий юришларни уюштиришга киришди. Бу хавф-хатарни яхши англаган айрим ақлидрокли кишилар амир Насруллони Қўқон хонлиги билан муроса қилиш ва биргаликда душманга қарши туришга даъват этдилар. Жумладан, амирнинг вазирларидан бири Абдусамад ноиб унга, энди Қўқон забт қилинди, Фарғона катта мамлакатдир, қанча аскар ва сипоҳу хазина олинди, ҳозирда Русиянинг келиш хавфи бор, агар Мада-

¹ Ибрат. Фарғона тарихи. «Мерос» туркуми. Т., 1991, 294-бет.

лихонни онт ичтириб, тавба қилдириб, Қўқонга қўйиб, Бухорога тобе қилиб қўйилса, бизларга келган душманларга қарши қалқон бўлур эрди, деганда амирга маъқул булмай, унинг оғзига кавуш билан урдирган¹.

Демак, вазир амирлик ва хонликнинг кучларини бирлаштириш ва мамлакат мудофаа қобилиятини мустақкамлаш истагини уринли изҳор қилган, лекин жазоланган. Бу амирнинг калтафаҳмлиги ва нодонлигидан далолат беради, албатта. Қўқонликлар кўп ўтмай бош кўтариб, бухороликлар қушини ва амалдорларини қириб ташлашди. Тахтга Шералихон ўтқазилиб, Қўқон хонлиги тикланди. Шундан кейин ҳам тахт учун курашлар давом этаверди.

Фожиа яна шундан иборат эдики, хонлар ҳокимиятни белгилаб қўйилган қонун ва тартиб (дастур, тузук) асосида бошқармай, шахсан ўзлари нимани хоҳласалар, шуни қилаверганлар. Пайти келганда шариат билан ҳам ҳисоблашмаганлар. Уларнинг орасида хотинбозлик, ичкилик-бозлик, зулм ва адолатсизлик ва бошқа нохуш ишлар билан шуғулланган кимсалар оз эмас эди. Бухоро ҳукмдорлари Абулфайзхон, Насрулло, Музаффар, Қўқон ҳукмдори Олимхон (лақаби золимхон)², Худоёрхон ва бошқалар шулар жумласидандир. Амир Насрулло қонхўр бўлганлиги учун халқ орасида «Қассоб амир» деб юритилган. Ўзининг қадрини билган айрим хонлар бундан мустасно, албатта. Юқорида кўрсатилган омишлар инқироз ва қолоқликнинг сиёсий қиёфасини шакллантирди.

Иқтисодий муносабатлар

Маълумки, давлатнинг аҳволи қандай бўлса, иқтисодий ҳаёт ҳам унга монанд равишда шаклланади. Авваламбор, узоқ давом этган уруш харажатлари, кўрилган талафот ва вайроналиклар деҳқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдога салбий таъсир кўрсатди. Ҳозирги тил билан айтганда, миллий даромад жуда камайди, солиқ ва мажбуриятлар эса ошди. Масалан, Худоёрхон «ҳаводан бошқа» барча нарсаларга солиқ жорий этганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Ҳукумат иқтисодиётни ривожлантириш чораларини деярли кўрмай, солиқ йиғиш орқали давлат даромадини ошириш билан шуғулланди. Тўғри, сунъий суғориш ва маълум даражада янги ерларни ўзлаштиришга ҳаракат қилиниб, айрим ютуқларга эришилди. Бироқ улар изчил ва кенг кўламда олиб борилмай, қилинган фойдали ишлар ўлда-жўлда бўлиб қолаверган. Иқтисодий масалаларда халқ ўз ёғига

¹ Ўша жойда, 293-бет.

² Ўша жойда, 287-бет.

узи қовурилиб, ўз ҳолига ташланган ҳолда яшади. Бу борада давлат томонидан онда-сонда кўрсатилган марҳамат ва ёрдам денгиздан бир томчи эди, холос. Айниқса, ер (аграр) сиёсати катта зиён келтирди. Унумдор ва сувли ер майдонларининг катта қисми ҳукмрон табақалар қўлида бўлиши, вақф ерларнинг меъёрдан ошиб кетиши ва қатор қишлоқларнинг одамлари билан уларга бириктирилиши, зулм ва адолатсизлик ишлаб чиқариш кучларининг ўсишига тўсқинлик қилди. **Натурал хўжаликнинг ҳукмронлиги оқибатида пул муносабатлари ривожланмай қолди. Тўғри, тангалар зарб этилди, лекин муомалада салмоқли ўринни эгаллай олмади. Молни молга алмашиш юз йиллар мобайнида давом этиб, иқтисодий ҳаётнинг юқори даражага кўтарилишига йўл бермади. Савдо соҳалари узлуксиз ва кенг кўламда қанот ёза олмади. Карвон йўлларидаги хавф-хатар ва талон-торожлар, бож ундиришдаги адолатсизлик ва бошқа турли тўсиқлар етарли даражада бартараф қилинмади. Айниқса, ишлаб чиқариш техникасини такомиллаштиришга аҳамият берилмагани натижасида хунармандчилик маҳсулотлари рақобатга бардош беролмай қолди. Бу уларнинг ташқи бозордан аста-секин сиқиб чиқарилишига олиб келди. Бундай ўта зарарли ҳолат XIX асрнинг 40—60-йилларида кўзга ташланди. Бу — Туркистон замини хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланишидаги дастлабки қадам эди. Бу ҳол иқтисодий жиҳатдан инқироз ва қолоқликни юзага келтирди. Бунга ўлка аҳолисининг ўтроқ ва кўчманчилардан иборат икки қисмга бўлиниши ҳам сабаб бўлган эди. Маълумки, ўлка аҳолисининг маълум қисмини кўчманчилар ташкил қилиб, уларни газлама, кийим-кечак, уй-рўзғор буюмлари ва бошқа моллар билан таъминлаш ўтроқ аҳоли зиммасида эди. Кўчманчилар молларининг сифати паст эди. Шу боис ўтроқ аҳоли уларнинг «қолоқ» талабига мос тушадиган маҳсулотларни тайёрлашга мослашиб қолганди. Ҳатто ўтроқ аҳолининг ўзи ҳам кўп ҳолларда асрлар давомида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни улар қандай бўлса, шундай ишлатишга одатланиб қолганди. Рус саноат моллари кириб келгандан кейингина ички маҳсулотнинг сифати орқада қолаётганлиги маълум бўлган, лекин фурсат бой берилиб, ғафлатда қолинган эди.**

Ўтроқ ва кўчманчи ҳаёт бутун Туркистон замини учун яхлит бир сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузумни яратиш имконини бермади. Бундай бир-бирига зид икки ҳолат қудратли давлат барпо этишга тўсқинлик қилди. Шунга монанд равишда ўтроқ аҳоли билан кўчманчилар ўртасидаги иқтисодий ҳамда маданий алоқалар узлуксиз ва бир текис ривожланмай, шароит тақозосига кўра, гоҳ маълум даражада ўсиб, гоҳ пасайиб турди.

Маданий ҳаёт

Хонлар даврини фақат қонли урушлар ва талафотлар доирасида таърифланса хато бўлади, албатта. Чунки халқ оммаси ҳар қандай азоб-уқубат ва қийинчиликларни мардонавор енгиб, ота-боболарининг деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо, маънавий ҳаётдаги бой меросини кўз қорачиғидек сақлаб, тарихий анъаналарини асраб келди. Аммо ҳукмдор доираларнинг айби билан маданият соҳаларини кенг қўламда ва самарали ривожлантириш имкони бўлмади. Тўғри, янги мадрасалар, масжидлар, бозорлар ва бошқа ҳашаматли бинолар қурилиб, юксак меъморчилик маҳорати намойиш қилинди. Адабиёт, тарих ва санъат соҳаларидаги ютуқлар ҳам диққатни жалб этади. Бироқ мактаб ва мадрасаларда асосан савод чиқариш, ўзбек, араб, форс тилларида ўқиш ва ёзиш, диний таълимотларни такомиллаштириш билан шуғулланилиб, аниқ ва техника фанлари эътибордан четда қолдирилди. Бу соҳада Амир Темур ва Темурийлар давридаги катта ўзгариш ва тараққиётдан деярли ҳеч нарса қолмади. Бутун ўлкада биронта махсус мактаб биноси қурилмаганлиги кишини таажжублантирмасдан қўймайди. Таълим асосан масжид ва бошқа дуч келган жойларда ташкил этилган. Мактаб ва мадрасаларда айрим тартиб ва қоидалар қўлланилган бўлса-да, лекин амалда таълим олиш муддати аниқ белгиланмай, муллаваччалар (талабалар) ўн-ўн беш ва ундан ортиқ йиллар мобайнида шуғулланганлар. Масалан, менинг отам Аҳмад ўғли мулла Зиё ҳар йили эрта баҳорда боғга кўчиб бориб, кеч кузда шаҳарга қайтганидан кейин, яъни қиш фаслида мадрасада ўқишни давом эттирган. Бундай узилиш билан ўқиш 15 йилга чўзилган экан. Шу сабабли мадрасаларда ёши катта талабалар ҳам бўлган. Бундай ҳолат хонликлар давридан қолган мерос ҳисобланган, албатта.

Умуман, мактаб ва мадрасалар замон талабига мослаштирилмай, асрлар мобайнида бир қолиғида ушлаб турилган. Мадрасаларда асосан, диний таълимотларга урғу берилиши фанатизмнинг кучайишига олиб келди. Бунга диннинг сиёсийлаштирилиши ҳам замин ҳозирлади. Чунончи, хон саройида шайхулислом лавозими таъсис қилинди. Таниқли руҳонийлар қўл остидаги минглаб дарвишлар шаҳар ва қишлоқларни кезиб, тарғибот ишлари билан қаттиқ шуғулландилар. Улар оила қуришдан воз кечиб, «бу дунё фоний, нариги дунё боқий» деган ғояни кишилар онгига сингдирдилар. Жамиятда йирик руҳонийлар ва дарвишларнинг куч-қудрати шу даражада ошиб кетдики, улар ҳатто хонлар ва шаҳзодаларнинг тақдирини ҳал этадиган бўлишди.

Том маънода сиёсий кучга айланган диннинг таъсир доираси кенгайиб, йирик дин пешволари мамлакат тақдирини ўз қўлларига олдилар. Убайдуллахон Бухорода ҳокимият бошқарувида дин пешволарининг таъсирини йўқотиш мақсадида вақф ерларини қисқартиришга ҳаракат қилганида, фитна уюштирилиб ўлдирилди. Бу фитнада ундан норози бўлган амирлар ҳам қатнашдилар. Донёлбий (1758—1785) муҳим давлат ишларини руҳонийлар билан маслаҳатлашган ҳолда юришиб, уларсиз бир қадам ҳам қўймаган. Шундай қилиб, хонликларда олиб борилган ички ва ташқи урушлар, диннинг сиёсийлаштирилиши ҳамда фанатизм, тараққиётни таъминловчи аниқ ва техника фанларига аҳамият бермаслик, мадрасалар фаолияти такомиллаштирилмаганлиги илм, маориф ва маданият соҳаларини қолюқликка мубтало қилди.

Паранжи ва гиёҳвандлик фожиаси

Ўзбек аёллари юзлаб йиллар мобайнида паранжи ва чачвон ичида юришга мажбур қилинди. Паранжи ва чачвон қачон ва қайси тарзда жорий бўлгани ҳақида маълумотлар ҳозирча топилгани йўқ. Афтидан, паранжи хонликлар даврида, фанатизмнинг ўта кучайиши оқибатида жорий қилинган бўлса керак. Негаки, испан элчиси Клавихонинг гувоҳлигига қараганда, Амир Темури даврида аёллар ҳукумат зиёфатларида «юзларини беркитмасдан» ўтирганлар. Тўғри, бу ерда кўпроқ сарой маликалари ҳақида сўз кетган, оддий аёллар ҳам очиқ юрган-юрмагани ҳақида элчи ҳеч қандай маълумот бермаган. Менинг фикримча, ўша даврларда аёллар паранжи ёпинмаганлар. Негаки, Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Амир Темури оддий аёллардан ҳарбий қисмлар тузган, улар душманларга қарши жангларда мардонавор қатнашганлар. «Темури аскарлари ичида, — деб ёзганди тарихчи, — аёллар ҳам кўп бўлиб, улар жанг тўс-тўполонлари ва шиддатли туқнашуларда матонат кўрсатардилар. Улар (душман) эркакларига қарши туриб, мардонавор уруш қилардилар, жангда найза санчишда, қилич билан зарба беришда ва камондан отишда моҳир эркаклардан кўра ҳам ортиқроқ иш қилардилар»¹. Кўриниб турибдики, аёллар нафақат ёпинмай юришган, балки жангларда кишини ҳайратга соладиган даражада қаҳрамонлик намуналарини намойиш қилганлар.

Хонликлар даврида аҳвол тамомила ўзгариб, аёллар очиқ ва эркин юришлардан маҳрум бўлдилар. Тарихий манбаларда аёлларнинг жамиятда тутган ўрни ва фаолияти ҳақида маълумотларни учратиш

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темури тарихи. 2-китоб. 99-бет.

қийин. Бироқ шу нарса аёнки, улар хонадонларида деҳқончилик, хунармандчилик, уй-рўзғор ишлари, фарзандларни тарбиялаш сингари машаққатли меҳнат билан мунтазам шуғулланганлар. Отинлар қўлида савод чиқарган айрим аёлларни ва шоираларни ҳисобга олмаганда, аёлларнинг деярли ҳаммаси саводсиз бўлган. Бидамизки, саводсизлик зулматда яшашдир. Бу ҳам камдек, аёлларнинг паранжига ўралиб юриши саломатлик ва маънавий жиҳатдан ҳам салбий оқибатларга олиб келган. Бечора аёллар ташқи дунё билан танишиш ва мулоқотдан четлаштирилиб, ўзларини эркин ва озод тутишларига имконият берилмаган.

Аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқлари белгиланмай, улар уй ишлари билан тамомила ўралашиб қолган эдилар. Уларнинг орасида кундош азоби-ни тортаётганлар ҳам бор эди. Бироқ шуни унутмаслик лозимки, аёллар «бир бурчакка» сиқиб қўйилган бўлса-да, эркалар томонидан уларга ҳурмат-иззат кўрсатилиб, қадр-қиммати ўрнига қўйилган. Айниқса, фарзандлар оналарини бошга кўтариб юришган. Умуман айтганда, паранжи ва чачвон аёлларни жамиятнинг сиёсий ва маданий ҳаётида фаол қатнашишига йўл бермаган. Шунга қарамай, озодлик, эркинлик ва жамoa ишларида эркалар билан ёнма-ён қатнашиш истаги ҳеч қачон сўнмади.

Хонликлар даврида қорадори ва наша сингари гиёҳванд моддаларни истеъмол қилиш тақиқланмаганлиги сабабли жамият ҳаётига доғ туширилди. Кексалар ва ёшларнинг маълум қисмининг гиёҳвандликка ошқора берилиши қанчадан-қанча оилаларнинг қашшоқлашишига олиб келди. Уларнинг фарзандлари қаровсиз қолиб, ҳатто тиламчилик қилганликларини кекса одамлардан эшитганман. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда қорадорига берилган бир киши билан суҳбатлашганман. Менинг, қандай қилиб қорадорига ўргангансиз, деган саволимга бундай жавоб берган: мендан сўраб куйдирманг, чойхонада ўтирганимда бир дўстим озгина қорадори бериб, истеъмол қилгин, маза қиласан, деди; бир-икки марта ичганимдан кейин, қарасам, осмон билан ерни ўртасида юрибман; шу тариқа унга одатланиб, устачилик касбим ва бойлигимдан, хотиним ва фарзандларимдан, қариндошларим ва дўстларимдан айрилдим; шу орада дардга чалинадиган бўлдим; пировардида, кўриб турибсиз, ахлатни титиб, эски-тускиларни олиб утилга топшириб, пулига қорадори сотиб оламан; ишончим комилки, мен ахлатхонада жон бераман ва жасадимни итлар ғажигаши.

Дарҳақиқат, унинг улиги ахлатхонадан топилди.

Хонликлар даврида шаклланган гиёҳвандлик ва бангилик асрлар давомида жамиятни орқага суриб келган омиллардан бири эди. Аёлларнинг ёпинтириб қўйилиши ҳам яхшиликка олиб келмади. Паранжи ва чачвон тутилиши натижасида онги ва дунёқарашни торайтган, жамиятдан ажратилган аёлларнинг маданий ҳаётда эркаклар билан бир қаторда фаол қатнашишининг ҳеч иложи йуқ эди. Бу хонликлар даврида фан ва маданиятнинг кенг қўламда ривожланишига катта тўсиқ бўлган эди.

Демак, Бухоро, Хива ва Қўқон хонлари аслида кўчманчилар вакиллари бўлганлиги учун юксак фан ва маданият ўчоғи — Туркистонни юқори даражада бошқаришга ожизлик қилдилар. Уларнинг орасидан ақл-идрокли, жасоратли, дунёқарашни ва бағри кенг, ватан келажигини ўйлайдиган, халқ ҳаёти ва бахти учун жонини тиккан чинакам давлат арбоби чиқмади. Тахт учун олиб борилган қонли урушлар давлатни ич-ичидан емириб, инқироз ва қолоқликни юзага келтирди. Бунга фанатизмнинг авж олиши ҳам сабаб бўлди. Хонлар сиёсат бобида заиф ва ночор бўлганликлари учун руҳонийларнинг йирик вакиллари ва дарвишларга таяниб иш юритдилар. Уларни ўзига оғдириш учун ҳокимият ишига жалб қилиб, катта имтиёзлар бердилар. Натижада руҳонийлар орасидан ўз даврининг бой-бадавлат кишилари етишиб чиқди. Улар, хонлар сингари, шахсий манфаатларини ўйлаб, ўз мавқеини сақлаш учун мутаассибликни авжигача миндирдилар. Диний фанатизм аёлларни паранжи-чачвонга киритишга ва гиёҳвандлик ривожланишига ҳам олиб келди. Бу миллий тараққиётга тўсиқ бўлган омиллардан биридир. Ташқи дунё билан иқтисодий ва маданий алоқалар изчил йўлга қўйилмаганлиги ҳам катта зиён келтирди. Чунки мамлакатнинг «ўз ёғига ўзи қовурилиб ётиши» орқасида жаҳон янгиликлари ва тараққиётдан четда қолинди. Шуни ҳам ҳисобга олиш лозимки, ўзбек халқи хонликлар давридаги мисли кўрилмаган оғир шароит асирини айланмай, моддий ва маънавий бойликларни барбод бўлишдан сақлаб қолди. Уларни имкони борича такомиллаштириш ва авлоддан-авлодга ўтказиш учун тинимсиз курашди. Бироқ хонлар ҳокимияти бу курашга илҳомбахш таянч бўлолмади. Аксинча, хонлар давлатга шахсий мулк сифатида қараб, ватан ва халқ олдидаги бурч ва масъулияларини англай олмадилар. Давлат томонидан меҳрибонлик, ғамхўрлик ва оқибат кўрмаган, қонли урушлардан тинкаси қуриган халқнинг хонлардан кўнгли совиши турган гап эди.

XVI—XIX асрлардаги ўзаро урушлар, қўшиннинг замонавий қурол-аслаҳалар билан таъминланмаганлиги ва жанговарлик қудрати оширилмаганлиги, инқироз ва қолоқлик мамлакатнинг чор Россияси томонидан босиб олинишига қулай замин ҳозирлади. Босқинчиларнинг ўлкага ҳарбий юришлари вақтида ҳам хонлар ўзларининг қобилият-сизликлари ва нодонликларини кўрсатдилар. Фақат қалбида озодлик, эркинлик ва Ватанга садоқатни, сақлаган халқ душманга қарши қаҳрамонларча курашди. Аммо бу курашни катта маҳорат ва билимдонлик билан бошқарадиган етук шахснинг йўқлиги оқибатида мустақиллик барбод бўлди. Хонлар подшо Россияси ҳукумати олдида хизматкор сингари бош эгиб, тиз чўкиб жонларини сақладилар.

ҲАҚИҚАТ САРИ ТАШЛАНГАН ДАСТЛАБКИ ҚАДАМ

Жадидлар ҳаракатини юзага келтирган сабабларни, бу ҳаракатнинг моҳияти ва йўналишларини ўрганиш бугун тарихчиларимиз олдида турган энг долзарб вазифалардан бири эканлиги шубҳасиздир. Шу маънода совет даврида жадидчилик тарихини ўрганиш услублари, ёндашувларини белгилаб берган бир илмий кенгаш ҳақида батафсил фикр юритиш фойдадан холи бўлмайди.

Илмий кенгаш 1966 йилда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти қошида ўтказилган эди. Совет давлати жадидлар вакиллари ашаддий душман сифатида отиб ташлаган ёки умрларини қамоқларда, сургунларда чиритганлиги, уларнинг яқин қариндош-уруғларини ҳибсга олганлиги ёки таъқиб қилганлиги инobatга олинса, ушбу кенгашни ташкил этишнинг ўзи бўлмаганлиги аёнлашади.

Жадидлар совет даври илмий ишлари ва оммавий ахборот воситаларида «халқ душманлари», «империализм ва Туркия айғоқчилари» сифатида қораланиб, уларнинг озодлик ғояларига ҳамоҳанг бўлмиш 1873—1876 ва 1898 йиллардаги қўзғолонлар ҳам қора бўёққа бўйб кўрсатилганидан бугунги ёш авлоднинг хабари йўқ, албатта.

XX асрнинг 60-йиллари иккинчи ярмида тўрт жилдлик «Ўзбекистон ССР тарихи»нинг учинчи жилдини нашрга тайёрлаш муносабати билан жадидчилик, 1873—1876, 1898 йиллардаги халқ қўзғолонлари масалаларини ҳам қайта кўриб чиқиш зарурияти туғилди. Бу ўта қалтис ва нозик тадбирга Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг ўша вақтдаги вице-президенти И.Мўминов ва таниқли олим Я.Ғуломовлар бошчилик қилдилар. Уларнинг ташаббуслари билан илмий кенгаш ўтказиладиган бўлиб, уни ташкил этиш менинг зиммамга юклатилди. Чунки жадидлар ҳаракати ва қўзғолонлар тарихини ўрганиш мен раҳбарлик қилаётган бўлимга тааллуқли эди. Айни пайтда Тарих институтида илмий ишлар бўйича директор ўринбосари эдим.

Илмий кенгаш кун тартибига киритилган «Туркистон ўлкасида жадидлар ҳаракати» номли мавзу бўйича умумлаштирилган маърузани тайёрлаш К.Е.Житов, Ҳ.Турсунов, О.Эшонов ва бошқаларга топ-

ширилди. Уларга жадидлар ҳаракатининг замини, моҳияти ва йўналишини чуқур ва атрофлича таҳлил қилиш вазифаси юклатилди. 1873—1876, 1898 йиллардаги халқ кўзғолонларини ўз ичига олган иккинчи мавзу бўйича Ҳ.Иноятов ва Ҳ.Турсунов маърузачи қилиб тайинланди.

Илмий кенгашни уюштириш жараёни анча мураккаб ва оғир кечди. Хусусан, Ҳ.Турсунов ва Ҳ.Иноятовларни кўндириш қийин бўлди. Улар менга шундай дейишди: «Биласизки, биз иккимиз Ўзбекистон коммунистик партияси марказий комитети пленумининг махсус қарори асосида 1873—1876 ва 1898 йиллардаги халқ кўзғолонларини роса қоралаб ёзганмиз. Бунинг учун одамлардан кўп таъналар эшитдик. Илмий кенгашда хатоларимизни бўйнимизга олиб, кўзғолонларни «оқлаб» чиқдик ҳам дейлик. Бироқ кейин компартия марказий комитетига чақириб, нотўғри иш қилибсизлар, деб яна қоралашга даъват этишса, нима деган одам бўламиз. Бундай бўлмаслигига ким кафолат беради?»

Уларнинг гапларида жон бор эди, албатта. Мен уларни бошлаб И.Мўминов ҳузурига кириб, вазиятни тушунтирдим. Хотиржам бўлинглар, деди у, ҳеч қандай тазийқ ва хавф-хатар бўлмайди, бу хусусда «юқоридагилар» билан келишганмиз. Улар чиқиб кетгач, у менга шундай деди: «юқоридагилар» халқ кўзғолонлари ҳақида олимлар нима дейишса, шуни эътиборга олинглар, жадидлар масаласига жуда эҳтиёткорлик билан ёндошинглар, дейишди. Шунинг учун маърузачилар ишончли матълумот асосида пухта тайёргарлик кўрсинлар ва янги фикрлар билан чиқсинлар. Одатдагидек, одамларни илмий кенгашга мажбурий суръатда жалб қилманглар, негаки ғаламис кишилар «сввни лойқалатиб» юборишлари мумкин.

Бунга жавобан, 200—250 нафар кишига мўлжалланган таклифнома тайёрламоқчимиз, имкони борича кенгашни юқори савияда ўтказамиз, деганимда, И.Мўминов, яхши, кенгашда 100—150 атрофида одам қатнашса ва тинчлик билан ўтказилса, айти муддао бўларди, деб уқтирди.

Илмий кенгаш яқинлашган сари ишончсизлик ва хавфсизлик кўзгочувчи ҳар хил миш-мишлар қизиб борди. Булар пировардида ўз таъсирини кўрсатди. Чунончи, 1966 йил 22 сентябрда — Я.Фуломов раислигида кенгаш очилган кунда бор-йўғи 25 нафар киши келди. Бунинг устига К.Е.Житов ва Ҳ.Турсуновлар маърузани тайёрламаганликларини билдирдилар. Бундай нохуш ва ачинарли ҳолат И.Мўминов, Я.Фуломов ва бошқаларни қаттиқ ранжитди. Улар мени чақириб, нима учун бундай ҳолат юз берганлигини сўрашди.

Кенгаш хусусида, дедим мен, олимлар билан гаплашганимда хавотирланиш аломатларини сезган эдим, лекин кўпчилик қатнашди деб ўйлаган эдим. Таклифномалар ўз вақтида тарқатилди. Маърузачилар эса тайёрмиз, дейишганди. Я. Фуломов, кўнгилсиз ҳодисалар олдинроқ хаёлига келганлигини, лекин иш шу даражага бормас, деб ўзини юпатганини айтди.

Бугун тегишли ташкилотлар зимдан иш юритиб, илмий кенгашни тор доирада ўтказиш чораларини кўрганликлари сир эмас. Кенгашнинг биринчи куни Ҳ.Турсунов ва Ҳ. Иноятовнинг чиқишлари тингланди ва муҳокама қилинди¹. Улар 1873—1876 ва 1898 йиллардаги кўзғолонларни қоралашга барҳам берилиши ва бу кўзғолонларни озодлик ҳаракати сифатида таърифлашга барча асослар борлигини уқтириб ўтдилар. Аммо улар масалани охиригача ҳал этишга журъат этмай, кўзғолонлар умумроссия революцион ҳаракатининг таркибий қисми сифатида чоризмга қарши кураш бўлганлигини кўрсатдилар. Шунингдек, кўзғолонларга қўшилган маҳаллий юқори табақаларнинг илғор вакиллари фаолияти қаттиқ қораланди. Умуман, маърузачилар ва музокарага чиққанлар кўзғолонларнинг, асосан, Ватан мустақиллиги ва озодлиги учун қаратилганлигини очиб бера олмадилар.

Кенгашнинг иккинчи кунига қолдирилган жадидлар масаласи, асосий маъруза тайёрланмаганлиги сабабли, барбод бўлиши хавфи туғилган эди. Бироқ О.Эшоновга топширилган масала тайёр бўлганлиги туфайли кенгаш ўз ишини бошлади. Афсуски, унда 23 киши қатнашди, холос. Улардан 7—8 нафари маърузачи ва музокарачилар эканлиги ҳисобга олинса, тингловчиларнинг сони жуда кам эди. Ваҳоланки, биз камида 100—150 нафар кишини жалб қилиш чораларини кўрган эдик. Бироқ, бунга зимдан йўл берилмади. Илмий кенгаш Я.Фуломов раислигида, деярли бўм-бўш залда О.Эшоновнинг Бухоро ва Хива жадидларига бағишланган маърузаси билан бошланди. У, авваламбор, илмий ишларда Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги жадидларнинг фаолиятини ялписига реакцион ҳаракат сифатида таърифлашни нотўғри деб ҳисоблади. Олим, улар икки хил шароитда шаклланган ва ривожланган, деган фикр билдирди. Зеро, Туркистон генерал-губернаторлигида завод, фабрикалар, банклар, фирмалар ва умуман капиталистик алоқаларга хос шунга ўхшаш ўзгаришлар содир бўлаётган эди. Амирлик ва хонликда эса ўрта аср қоқоқлиги, хон деспотияси ҳукм

¹ Ҳ. Турсунов маърузани тайёрлагани учун масалани қисқа ва умумий тарзда оғзаки шарҳлаб берди.

суриб, турғунлик кўзга ташланмоқда эди. Жадидларнинг мана шундай шароитда юзага келган, ислохотлар воситасида феодал тузум ва хон ҳокимиятига қарши кураши О.Эшонов томонидан прогрессив ҳаракат сифатида баҳоланди. Маърузачи Бухоро ва Хива жадидлари фаолиятини Туркистон жадидлари билан бир чизиққа қўймай, алоҳида ўрганишни таклиф қилди. У масалани худди шу тарзда ёритиб, Бухоро ва Хива жадидлари ҳаракатининг моҳияти ва йўналиши маданий, маърифатпарварлик ва революцион-демократик курашдан иборатлигини кўрсатди. Музокарада қатнашган К.Е.Житов ва Ҳ.Турсунов сўзларидан ҳақиқатан ҳам улар жадидчилик ҳаракатини чуқур ва атрофлича ўрганиш ва янги фикрлар билан бойитишни назарда тутмаганликлари маълум бўлди. Улар гарчи жадидларнинг маърифатпарварлик фаолиятини тан олган бўлсалар-да, уларни табақаларга бўлиш ва фаолиятини уч йўналишда таърифлашни таклиф қилдилар. Бу олимлар кўпроқ умумий сўзлар билан чегараланиб, иштирокчиларда яхши таассурот қолдирмадилар. Уларнинг кўрсатишича, жадидлар орасида феодал-клерикал, буржуа-демократик ва революцион-демократик ғоялар билан суғорилган уч гуруҳ фаолият кўрсатган. Буларнинг ҳар бири бир-биридан фарқ қилувчи мақсадлар бўйича мустақил равишда иш юритишган. Музокарага чиққанлар ҳам жадидлар фаолиятида уч йўналиш бўлганлигини қувватладилар ва шу фикрлар руҳида қуйидаги мазмунда тавсиянома қабул қилинди:

1. Ҳақиқатан ҳам, жадидларнинг таркиби бир хил бўлмаган. Туркистон генерал-губернаторлигидаги жадидлар билан Бухоро ва Хива жадидлари бир-бирларидан фарқини ҳисобга олиш лозим. Бухоро ва Хива жадидлари, яъни ёш бухороликлар ва ёш хиваликлар Октябрь революцияси таъсирида Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги феодал тузум ва хон ҳокимиятига қарши курашиб, революцион демократик йўлга ўтди. Туркистон ва хонликлардаги жадидларнинг орасида турли оқимлар шаклланиб, сўл қанот ажралиб чиқди.

Жадидларнинг баъзи илғор вакиллари рус маданиятига мойиллик билдириб, китоблар ва дарсликларни чоп эттирдилар. Уларни оммалаштирдилар ва янги усулдаги мактаблар очдилар. Ҳатто мусулмон ўқитувчилар семинариясини ташкил этишни ўйладилар. Жадидлар орасидан Фиграт, Ажзий, Сиддиқий, Тавалло, Абдулла Қодирий ва бошқа ёзувчилар етишиб чиқди. Улар наср, драматургия ва театрнинг янги жанрларини ярагдилар. Жадидларнинг илғор вакилларида С.Айний, Ҳамза, Файзулла Хўжаев, А.Муҳиддинов, Қори Йўлдошев сингари кишилар Октябрь революциясини қизгин табрикладилар ва ўзларининг бугун умрини совет ҳокимияти учун хизмат қилишга бағишладилар.

2. Жадидлар вакилларининг маълум қисми миллий буржуазия ва савдо-саноат доираларининг манфаатларини назарда тутиб, дунёвий фанларнинг тарафдорлари сифатида иш юритдилар. Аммо жадидлар орасида шундай кишилар ҳам бўлганки, улар маданий ва маърифий ўзгаришларнинг тарафдорлари бўлсалар-да, лекин ўзларининг синфий манфаатларини уйлаб ва меҳнаткаш омманинг бош кўтаришидан чўчиб, чоризмини қувватлаб турдилар. Улар, айниқса, 1905—1907 йиллардаги революцион ҳаракатлардан кейин газета ва журналларда императорга ўз содиқликларини изҳор этиб, революцион социал-демократларнинг фаолиятини қораладилар.

3. Жадидларнинг унг қанотини Абдулаҳат Роҳатбоев ва бошқа кишилар ташкил этиб, улар дин ва шариат асосларини қаттиқ ушлаб, феодал ва мусулмон Туркияси олдида тиз чуқдилар. Улар Туркия бошчилигида Туркистонни Россиядан ажратиб олиш ва буржуа-помешчик давлатини тузишни мақсад қилиб қўйдилар. Улар панисломчилар ва пантуркчилар ғояси билан суғорилган бўлиб, илғор рус маданиятига қарши нафрат уйғотдилар. Шунингдек, чет эл айғоқчилари билан биргаликда Туркистон халқлари орасида миллий низоларни уйғотиб, халқни руслардан ажратишга ва бу билан революцион курашдан четлатишга ҳаракат қилдилар. Жадидларнинг ўша вакиллари халқ оммасининг норозилигидан ўзларининг тор манфаатлари учун фойдаланмоқчи бўлдилар».

Кўриниб турибдики, тавсияноманинг биринчи қисмида совет давлати томонига ўтган жадидларнинг фаолияти революцион-демократик, яъни прогрессив ҳаракат, деб баҳоланди. Шу равишда совет давлатига бўлган муносабатдан келиб чиққан ҳолда жадидларнинг бир гуруҳи «оқланди». Гарчанд масалага бундай бир томонлама ёндашиш нотўғри бўлса-да, лекин бир баҳона топиб жадидларни «оқлашга» уриниш ижобий воқеа ҳисобланарди.

Тавсияноманинг иккинчи қисмида жадидларнинг кураши буржуа-демократик ҳаракат деб таърифланди. Унинг учинчи қисмида эса жадидларнинг Туркистон заминининг мустақиллигини тиклашга қаратилган ҳаракати энг реакцион йўналиш сифатида қаттиқ қораланди. Илмий кенгашда жадидларни ёппасига эмас, балки бир гуруҳ вакилларини «оқлаш»нинг ўзи ҳам ашаддий коммунист олимларда умуман жадидларга хайрихоҳлик билдириш, деган тушунча ҳосил қилди. Улар ташвишланиб, норозиликларини билдирдилар.

Шунинг учун И.Мўминов менга: «Сиз кенгаш стенограммасини Москвага олиб бориб, у ердаги олимларнинг розилигини олсангиз яхши бўларди. Бўлмаса, тинчимайдиганга ўхшаймиз», деди.

Мен стенограммани Москвада СССР Фанлар академияси ижтимоий фанлар бўлимнинг муdiri, академик Е.М.Жуковга гопширдим. Бир неча кундан кейин у шундай деди: «Умуман олганда, илмий кенгаш ўтказишнинг кераги йўқ эди. Чунки жадидлар масаласи аллақачон ҳал этилган. Аммо кенгашда жадидларнинг бир гуруҳи «оқланибди». Биз бунга розимиз». Москванинг «фотиҳаси» олингандан кейингина вазият ўзгариб, тавсиянома кучга кирди.

Илмий кенгашда жадидчиликнинг сиёсий ва ижтимоий, иқтисодий заминлари нотўғри таҳлил қилинган эди. Унда маърузачи ва музокарага чиққанлар минтақадаги жадидлар бир-бирига зид икки хил шароитда шаклланганлигини таъкидладилар. Тарихий ҳақиқат эса ўзгача эди...

Туркистон генерал-губернаторлигида ҳам, хонликларда ҳам моҳияти бир мустамлакачилик сиёсати ҳукм суриб, бутун минтақа Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилганди. Тўғри, Туркистон генерал-губернаторлигида капиталистик ўзгаришлар содир бўлмоқда эди. Бироқ улардан асосан Россия ва ўлкага жойлашиб олган руслар фойдаланиб, туб аҳоли қашшоқлашди, адолатсизлик ва зулм остида яшади. Ҳар икки тарафда феодал тузум сақланиб, ўрта аср қолақлиги ҳамон давом этаверди. Аҳоли орасида кўзга ташланган айрим ижобий ўзгаришлар бамисоли денгиздан томчи эди, холос. Хуллас, минтақада жадидлар икки хил шароитда юзага келганлиги ҳақидаги фикрга қўшилмайман. Буни қуйидагича тушунтиришга ҳаракат қиламан.

Биринчидан, подшо Россияси ўлкани қонга белаб, вайронага айлантириб эгаллагандан кейин миллий давлатни йўқ қилди. У рус генераллари ва офицерларини олий ва ўрта, туб аҳоли вакилларини қуйи маъмурий лавозимларга тайинлади. Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув ва Каспийорти вилоятларидан иборат Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилди. Бу ерда сиёсий-маъмурий тизим мустамлакачилик ва миллий зулм асосида тузилиб, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни ҳаётга татбиқ этишни хаёлга ҳам келтирмади. Рус тили давлат тили сифатида юритилди, миллий тил эса бир бурчакка сиқиб қўйилди.

Иккинчидан, чор ҳукумати туб аҳолининг бирдамлиги ва кучқудратини синдириш учун минтақани Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидан иборат уч қисмга бўлиб бошқарди. Гарчанд, амирлик ва хонликдаги маҳаллий сиёсий-маъмурий тизим сақланган бўлса-да, лекин у амалда чоризмнинг

манфаатларини таъминлашга қаратилди. Бошқача айтганда, у шаклан миллий, мазмунан мустамлакачилик бошқарувининг кўринишидан бири эди. Чунки хонлар рус ҳукумати томонидан «қўғирчоққа» айлантирилган қарам ҳукмдорлар эди, холос. Тўғри, хонликларда қўшин сақланган, лекин унинг вазифаси фақат ички тартиб ва тинчликни таъминлашдан иборат бўлиб, ҳарбий маҳорат ва техника ниҳоятда паст даражада эди. Рус давлати Бухорода «рус сиёсий ваколатхонасини» очиб, хонликни қаттиқ назорат остида ушлаб турди. Хива хонлиги эса Сирдарё вилоятига қарашли «Амударё бўлими» орқали бошқарилди. Туркистон генерал-губернатори лавозимидаги шахслар ҳуқуқи чегараланмаган ҳолда бутун минтақада бошчилик қилганликлари учун «ярим подшо» деб юритилганлар. Улар мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмни изчиллик билан амалга оширдилар. Мустақилликни барбод этган бундай ғайритабиий тизим жадидларнинг сиёсий курашига замин ҳозирлади. Вақт ўтиши билан озодлик ғоялари юзага қалқиб чиқаверди. Бу ҳақда Фитратнинг «Темур сағанаси» пьесаси қаҳрамони номидан изҳор этилган куйидаги сўзлар далолат беради: «Ҳоқоним, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яраланган турк элининг бир боласи сендан кўмак истарга келди. Боғлари бузулган, гуллари сўлган, булбуллари учирилган Туроннинг қоровули сенга арз этарга келди. Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнглим синиқ, бўйим букук, сенинг зиёратингга келдим, султоним! Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, ўртаган жоним учун бу сағанангдан даво излаб келдим, ҳоқоним! Юз йиллардан бери жафо кўриб, ғам чекиб келган туркнинг қонли кўз ёшларини этакларингга тўкарга келдим. Қоронғулар ичра қолган ўзбек кўзлари учун тупроғингдан сурма олгани келдим. Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони золимларнинг оёқлари остида қолди. Туркнинг юрти, улоғи, ўчоғи, турони ёт қўлларга тушди. Туркнинг белгуси, онги, ўйлови, зийраклиги жаҳолат ўлкасига кетди. Сенинг қиличинг билан дунё эгаси бўлган турк тинчгина бир ётоқ тополмай қолди».

Мазкур сатрларда мустамлака даврининг даҳшатли ва фожиали манзараси ҳаққоний тасвирланиб, Туркистон замини мисли кўрилмаган даражада харобага айлантирилганлиги ифодаланган; буюк Амир Темур мустақиллик рамзи, мазлум халқни озодликка ва тараққиётга чорловчи қудратли куч сифатида тасвирланган. Фитрат «Темур сағанаси» асари орқали жадидлар ҳаракатининг сиёсий қиёфасини ёритиб берди, дейилса, асло хато бўлмайди.

Учинчидан, чоризм Туркистон заминини Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантиришни асосий вазифа қилиб қуйган эди. Бунга эришмоқ учун у биринчи навбатда пахтачиликни ривожлантиришга эътибор бериб, Америка пахта навларини иқлимлаштирди. Натижада, ўлкада пахтачилик йил сайин ривожланиб борди. Айни пайтда Бухоро ва Хива хонликларида ҳам пахтачилик кенг қулоч ёйди. Бироқ пахтачиликни ривожлантиришдан туб аҳолининг ҳаёти яхшиланмади. Аксинча, қашшоқлашди, чунки пахтанинг деярли ҳаммаси арзон нарҳда Россияга узлуксиз юбориб турилди. Фақат пахта эмас, балки бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳам ташиб кетилди. Мустамлакачилар ўлканинг табиий бойликларини ҳам таладилар. Россиядан минтақага турли саноат моллари келтирилиши туб аҳолининг аҳволини янада ёмонлаштирди. Ўлканинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиши, халқнинг қашшоқланиши жадидларнинг эътиборини жалб қилиши турган гап эди. Зеро, улар ўз халқи бошига тушган кулфатларнинг, азоб-уқубатларнинг, бойликлари таланаётганлигининг жонли гувоҳи эдилар. Шунинг учун ҳам Фитрат: «Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик. Қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди. Оғзимиз қопланди. Еримиз босилди, молимиз галанди, шарафимиз емирулди, номусимиз ғасб қилинди. Инсонийлигимиз оёқлар остига олинди. Тўзимли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруғга бўйунсундик. Бутун борлигимизни қўлдан бердик», деб ёзган эди. Шундай қилиб, мустамлакачилик сиёсати жадидларнинг иқтисодий мустақилликка қаратилган ғоясини шакллантирди.

Тўртинчидан, рус давлатининг мустамлакачилик сиёсати маънавийтни қашшоқлаштиришга олиб келди. Чунончи, миллий тил ва маданиятни ривожлантиришга йўл берилмади. Мактабларни, мадрасаларни таъминлашга маблағ ажратилмади. Чунки маҳаллий аҳолининг билимли бўлиши чор ҳукуматининг улуғ миллатчилик сиёсати тига зид эди. У ўлкада фан ва маданиятнинг кенг қулоч ёйишига имкони борица тўсқинлик қилиб, халқни қоронғиликда ва тушқунликда ушлаб туриш чораларини кўрди. Маъмурият ва зиёлилар орасида, агар мактаб ва мадрасаларнинг фаолиятига имкон яратилса, «ғафлатда ётган мусулмонларнинг уйғониши» ва «нонимиз яримга бўлиши» мумкин, деган фикрлар йўқ эмас эди. Чор ҳукумати ўлкада матбуотнинг кенг қўламда ва самарали қулоч ёйишига тўсқинлик қилди. Бу соҳада кўзга ташланган айрим ўзгаришлар умуман старли эмас эди. Маънавий ҳаётнинг негизи бўлмиш ислом динининг жами-

ятдаги мавқеига анча зарба берилиб, руҳонийлар вакиллари қаттиқ назорат остига олинди. Вақф ерларининг қисқартирилиши ва уларнинг рус маъмурияти назорати остига олиниши ҳам диннинг иқтисодий асосларини қаттиқ шикастлантирди. Мустамлакачилар тарихий ёдгорликларни харобага айлантириш йули билан ҳам халқнинг маънавий ҳаётини қашшоқлаштирди. Босқинчилар маҳаллий аҳолини ўрта аср қолоқлигида, саводсизлик ва қоронғилик гирдобида ҳаёт кечиришга мажбур қилдилар. Миллатнинг бу кунини эмас, келажagini ҳам барбод этувчи миллий зулм жадидларнинг маънавий курашига замин ҳозирлади. Улар XX аср бошларида ёшларни билим олиш учун Германия, Франция, Миср, Туркия ва бошқа мамлакатлардаги шахарларга ўқишга юборишни талаб қилдилар. Масалан, бундай ўта фойдали таклифлар М.Беҳбудийнинг «Эҳтиёжи миллат» (1909), Ҳамзанинг «Муаллиф афандиларга улуғ рижомиз» (1914) ва Чўлпоннинг «Дўхтир Муҳаммадиёр» (1915) мақолаларида баён этилди.

Умуман айтганда, жадидлар ҳаракати мустамлакачиликка ва миллий зулмга асосланган сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг маҳсули сифатида юзага келди. Унинг асл моҳияти ва йўналиши пировардида Туркистон мустақиллигини тиклашга қаратилган эди. Бу олий мақсадга эришиш учун биринчи навбатда мазлум ва хўрланган халқнинг саводини чиқариш ва билимини ошириш, миллий ҳис-туйғуларини ва сиёсий онгини ўстириш лозим эди. Шунинг учун ҳам жадидлар фаолиятида даставвал маърифатпарварлик салмоқли ўринни эгаллади. Аммо бу уларда сиёсий ғоялар ва мақсадлар йўқ эди, дегани эмас. Аксинча, улар жадидлар қалбини чулғанган, лекин уни дарҳол амалга ошириш учун шароит етилмаган эди. 1917 йилда қулай вазият юзага келиши билан жадидлар қалбидан сиёсий ғоялар вулқон каби отилиб чиқиб, «Туркистон мухторияти» ташкил топди. Бироқ бу олий мақсад большевиклар томонидан ваҳшийларча барбод этилди.

Шундай қилиб, 1966 йилдаги илмий кенгашда миллий-озодлик кураши ва жадидлар ҳаракатини маълум даражада «оқлаш»га уриниш кўзга ташланди, дейилса хато бўлмайди. Шукрлар бўлсинки, халқнинг озодлиги учун жонини тиккан жадидларнинг эзгу ниятлари шу кунларда рўёбга чиқиб, уларнинг авлодлари мустақилликнинг гаштини сурмоқдалар.

МИЛЛИЙ НУҚСОНЛАР ВА УЛАРНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

Ўзбек халқининг тарихан шаклланган олий фазилатлари, моддий ва маънавий бойликлари ҳақида қанча кўп ёзилса, шунча кам. Ҳақиқатан ҳам, ўзбек халқи ўзининг кўп асрлик тарихи давомида сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳаларда улкан ютуқларга эришиб, умуминсоният тараққиётига муносиб ҳисса қўшди. Миллуддан аввалги асрлардаёқ Туркистон заминида қудратли давлатлар ва маданият ўчоқлари юзага келди. Аммо мустақиллик ва тараққиёт занжир ҳалқалари сингари бир-бирига уланмай, орада узилиш ва ўпирилишлар содир бўлиб турди. Зеро, уч минг йиллик тарихимизни умумлаштириганда, 700—800 йили чет эл зулми остида кечгани маълум бўлади. Бу нима дегани? Ўзбеклар шунчалик жасоратсиз ва она юртига вафосиз халқ бўлганми? Асло! Аксинча, ўзбеклар, ўта жанговар ва ватанпарвар кишилар ҳисобланган. Буни Ахоманийлар, македониялик Александр, халифалик, мўғуллар, чор ҳукумати ва совет давлатига қарши олиб борилган қаҳрамонона курашлар яққол исботлайди. Шундай экан, нима сабабдан ўтмиш замонларда ота-боболаримиз юз йиллаб босқинчиларнинг қўли остида яшаганлар? Бундай фожиаларнинг рўй беришида кундалик ҳаётда ҳукм сурган миллий нуқсонлар ҳам сабаб бўлган.

Сиёсий соҳадаги нуқсонлар

Туркистон заминида ҳам, бошқа мамлакатлар ва халқлар тарихида бўлгани каби, ҳокимият учун курашлар ва қобилиятсиз шахслар тахтни бошқарган ҳоллар бўлган. Бундай шароитларда жамоа аҳли билан ҳокимият ўртасидаги алоқа узоклашиб, ички сиёсат инқирозга учрагани ҳам яхши маълум. Зеро, фуқаролар ҳукмдорларнинг ўзаро қонли жанглирига қарши бош кўтармай, бир четда тураверган. Ўз ҳолига ташлаб қўйилган тахт даъвогарлари ҳеч қандай қаршиликсиз курашни давом эттиришлари оқибатида давлатнинг куч-қудрати заифлашиб бораверган. Мана шундай вақтда халқнинг бетараф туриши миллий нуқсон намуналаридан бири эди. Айрим мисолларни келтираман. Хо-

размшоҳлар даврида ҳаёт анча яхшиланиб, фан ва маданият усди. Туркистоннинг жаҳон миқёсидаги мавқеи кўтарилди. Аммо мўғулларнинг тажовузи бошланиб, мамлакатнинг тақдири қил устида турганда тахт учун кураш авжига минди. Довдираб қолган Муҳаммад Хоразмшоҳ қочгандан кейин тахт учун кураш янада кучайди. Ҳатто, ҳар жиҳатдан етилган саркарда ва ватанпарвар бўлган Жалололдинни тахтга йўлатмай, ўлдириш режаси тузилди. Жалололдин жамоа орасида таянч тополмай, Хоразмни тарк этишга мажбур бўлди. Агар халқ ёппасига кўтарилиб, уни қувватлаганда, босқинчилар тор-мор этилиши турган гап эди. Бироқ бундай қилинмаслиги мамлакатнинг шу даражада яксон қилинишига олиб келдики, уни таърифлашга қалам ожизлик қилади. Миллий нуқсонлар жамоа аҳлининг ватан хоинларига муносабатида ҳам кўринади. Чингизхон бошлиқ мўғулларнинг галабасини таъминлашда хоразмлик Маҳмуд Ялавоч бошлиқ бир гуруҳ савдогарлар «катта хизмат қилдилар». Уларнинг хоинлиги халқнинг кўз ўнгиде содир бўлиб, мисли кўрилмаган талафотларга ва вайронагарчиликларга олиб келди. Мустақиллик ва озодлик барбод этилиб, ўн минглаб кишиларнинг ёстиғи қуриди. Ватанфурӯш Маҳмуд Ялавоч ва ўғли Масъудбек Туркистонда мўғулларнинг ноиби сифатида умумлаштирганда саксон йил ҳокимлик қилишди. Мана шу вақт ичида халқ уни жазолаш у ёқда турсин, ҳатто, «мушугини пишт» демай, итоатда бўлди. Амир Темур билан боғлиқ воқеани олайлик. У ўлим тўшагида ётганида набираси Пирмуҳаммадни валиаҳд деб эълон қилди. Аммо ўлимидан кейин унинг васиятини даставвал фарзандларининг ўзлари буздилар ва ўзаро урушларни бошлаб юбордилар. Шу тариқа кечагина олам узра шухрат қозонган, мустақиллик ва тараққиётни таъминлаган соҳибқироннинг васияти инкор этилди. Амир Темур саъй-ҳаракати билан озодлик ва фаровон ҳаётга эришган халқ ўзининг халоскори ва сардорининг васиятини бузганларга қарши бош кўтармай, томошабин бўлиб тураверди.

Буюк давлат арбоби ва машҳур олим Улуғбекнинг қисмати ҳам фожиали кечди. У ўзининг фарзанди томонидан ўлдирилди, жамоа аҳли бу гал ҳам ҳеч нарса бўлмагандек яшайверди. Ахир халқпарварлик, ватанпарварлик ва тараққийпарварликда тенги йўқ Амир Темурнинг сиёсати ва васиятини сақлаш, Улуғбекнинг душманларига қарши курашиш ҳар бир фуқаронинг муқаддас бурчи эди-ку. XVI аср бошларида мамлакатга Муҳаммад Шайбонийхон бостириб кирганида, мустақиллик ва тараққиётнинг рамзи бўлмиш Темурийлар ҳокимияти халқ томонидан етарли даражада ҳимоя қилинмади. Натижада не машаққатлар ва катта ҳаракатлар эвазига эришилган та-

раққиёт барбод булиб, кўчманчилар ҳукмронлиги урнатилди. Шуниси ачинарлики, жамоа аҳли босқинчилар ва уларнинг тарафига ўтган кимсалар билан ҳам муроса қилди. Унинг фожиали оқибатини ҳам кўрди. Зеро, мамлакат даставвал иккига, сўнгра уч қисмга парчаланиб, тахт учун курашлар давом этаверди. Ҳокимият тепасига биринкетин қобилятсиз хонлар келиб, маишат ва ҳузур-ҳаловат билан шуғулландилар. Шунда ҳам жамоа аҳли оғир шароитга қарши бош кўтармади. Натижада мамлакат инқироз ва қолоқлик гирдобига қолиб, давлатнинг куч-қудрати ва салоҳияти жуда пасайиб кетди. Халқ билан ҳукумат ўртасидаги масофа анча узоқлашиб, бирдамлик ва ҳамдардлик жуда заифлашди. Чор ҳукумати бундай қулай вазиятдан фойдаланиб, ўлкани босиб олди. Савдогарлар, дин пешволари ва амалдорларнинг айрим вакиллари она юртига хоинлик қилиб, душмандан хизматларини аямадилар, бунинг эвазига мукофотлар ва имтиёзларга эга бўлдилар. Аммо халқ, уларнинг «жазосини худо берсин», деган руҳда иш юритиб, тегишли чораларни кўрмади. Ваҳоланки, ватанфурӯшлар минглаб одамларнинг умрига зомин бўлиб, мустақиллик ва озодликка қаттиқ зарба берган эдилар. Улар чор ҳукуматининг паноҳида гердайиб, ҳеч нарсадан гортинмай ва жабр кўрмай ҳаёт кечирдилар. Тошкент шаҳрида хоин Абдураҳмонбек генерал Черняев тарафига қочиб ўтиб, ҳозир Ўрдадан оқадиган Анҳор сувини бошидан, яъни Чирчиқдан тўхтатишни маслаҳат берди, шунда тошкентликларни сувсизликдан енгиш мумкинлигини душманга маълум қилди. Генерал Черняев дарҳол Анҳор сувини тўхтатиб, шаҳарни сувсиз қолдирди. Бу тадбир Тошкентнинг босиб олиншини жуда осонлаштирди. Генерал Черняев Абдураҳмонбекнинг ҳурматини ўрнига қўйиб, уруш вақтида шаҳарда бузилган жойларни гузатиш вазифасини топширди. Бу иш учун унга маблағ берилди. Шундан кейин Абдураҳмонбек шаҳарда бемалол юраверди, лекин ҳеч ким уни жазолашни ўйламади.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида фуқароларимизнинг маълум қисми «босмачи»ларни, Хива хонлиги ва Бухоро амирлигини тор-мор этишда қатнашиб, ватан ҳимоячиларини ўлдиришда ва бойликларни талашда жонбозлик қилди. Бизлар эса, шу жумладан ушбу сатрлар муаллифи ҳам уларнинг қилмишларини била туриб, уларни фуқаролар уруши қаҳрамонлари ва ватанпарварлар, деб мақтаб юрганмиз. Шунингдек, қатагон йилларида қамалган ва отилган шоирлар, ёзувчилар, олимлар ва бошқа атоқли кишиларни «халқ душманлари», «Америка ва Германия айғоқчилари» деб қоралагани-

мизни ким билмайди, дейсиз. Жамоа аҳли қатағонларга қарши норозилик билдиришга журъат этолмади. Бир гуруҳ хоинларнинг кучи қаёққа ҳам борарди? Уларга урғу бериш шартми, деган савол туғилиши мумкин.

Сиртдан қараганда шундай туюлсин ҳам, дейлик. Аслида эса, бир гуруҳ хоинларнинг қилмишлари даҳшатли оқибатларни юзага келтирган. Маълумки, чаён, қорақурт ёки илон ўзидан бир неча минг маротаба катга ва қудратли одамни чақса, ўлдиради. Оддий ва ожиз ари кишининг нозик томирига нишини санчса, ҳалок қилади. Шунга ўхшаш, хоинлар шундай захарли кучга эгаларки, қудратли давлатларнинг гагига сув қуйганлар. Бунга тарихда мисоллар оз эмас. 1999 йилда Ўзбекистондаги февраль воқеасининг ўзини олайлик. Бу вақтда бир гуруҳ ватан хоинлари кўп кишиларнинг ҳалок бўлишига ва жароҳатланишига сабабчи бўлдилар. Демак, айрим тарихий даврларда жамоа аҳлининг сиёсий фаолиятининг сусайиши ва ватан хоинлари билан муроса қилиши «миллий нуқсонларнинг» сиёсий негизини гавдалантирди.

Турмуш чорраҳаларида

Миллий нуқсонлар турли урф-одатлар ва маросимларни ўтказишда ҳам намоён бўлган. Бу ерда, улар тарихан шаклланган миллий анъаналарнинг таркибий қисми ҳисобланиб, инкор этиш ёки қоралаш мумкин эмас, деган ёндашув ҳам бўлиши эҳтимол. Аммо уларнинг орасида «ошини ошаб, ёшини яшаб» бўлганлари бор. Бундан ташқари, тўй ва маросимларни ўтказишда дабдаба, манманлик ва исрофгарчиликларга йўл қўйиш оммавий тус олди. Бундай ҳолатларнинг ташаббускори ва илҳомчиси бадавлат кишилар бўлган. Улар хатти-ҳаракатларининг акс садоси оддий кишиларни ҳам қамраб олди. Зеро, кундалик қозонини зўрға қайнатиб келаётган ота-оналар тўй ва маъракаларни юқори даражада ўтказиш орзуси билан яшадилар. Улар бунга эришмоқ учун еб-ичиш ва кийинишни тежаш ҳисобига маблағ тўплашга қаттиқ ҳаракат қилганлар. Айниқса, қизларни узатишда кўп қийинчилик ва азоб-уқубатлар юзага келган. «Чақалоқни бешикка, сепини сандиққа сол» деган нақл бежиз айтилмаган. Ота-оналар қиз туғилиши биланок сепини тайёрлаш дарди билан яшаганлар. Никоҳдан кейинги чаллар, куда чақирӣқ, бешиктўйи ва йўқлаб туришларнинг оғирлиги асосан, қизнинг ота-онаси зиммасида эди. Ўз навбатида, куёв томонга ҳам оғирлик тушган. «Уйланганга 40 йил яқинлашма» нақли шундан келиб чиққан. Чунки кўп ҳолларда оддий кишилар тўй ва маъракаларни қарз ҳисоби-

га утказганлар. Айниқса, муҳтарам оналар қизларининг сепини тайёрлашга алоҳида эътибор бериб, маблағ тўплаш ниятида ўзларини «сувга ҳам, ўтга ҳам урган»лар. Иккинчи жаҳон уруши вақтида, одамлар бир бурда нонга зор бўлиб, бутун мамлакат бўйича қаҳатчилик ва очарчилик ҳукм сурган ўта оғир шароитга қарамай, онам раҳматли синглимга палак сотиб олгандилар. Шунда отам, шунинг ўрнига озиқ-овқатни олсанг яхши бўларди, деганда онам, қизни палаксиз узатиш номус, очдан ўлишга розиман, лекин палақдан воз кечмайман, деб жавоб берган эдилар. Тўғри, қизларнинг сепини тайёрлаш отонанинг бурчи. Бироқ маросимларни «кўрпага қараб оёқ узатмай» ўтказиш ва қарзга ботишнинг оммавий тус олиши жамият тараққиётига қаттиқ зиён келтирди. Кўп йиллар мобайнида «нина билан қудуқ қазилгандек» топилган маблағлар фарзандларнинг саломатлиги, саводи ва билимини таъминлашга эмас, кўпроқ тўй ва маъракаларга сарфланди. Шу тариқа азоб-уқубатлар билан қўлга киритилган даромадлар икки-уч кунда совурилган. Қарздорлар эса, мол-мулки ва бир парча еридан махрум бўлганлар. Тўй ва бошқа маросимларни ўтказиш мусобақага айланиб, ҳар бир оила бир-биридан ўзишга ҳаракат қилган. Жамоа аҳлининг тўй ва турли маросимлар билан ўралашиб, даромаднинг талай қисмини уларга сарфлаши саводсизлик ва қолоқлик ҳукм суришига олиб келди. Дабдабали маросимларни ўтказишга маблағни аямаган ман-ман деган катта бойларнинг кўпчилиги, фан ва маданиятни ривожлантиришга келганда, ўзларини четга тортдилар. Ўша бойларнинг орасида саводсиз кишилар ҳам бор эди.

Жамиятни орқага сураётган дабдабали маросимлар ўта зарар келтираётганлиги ҳақида биринчи бўлиб жадидлар танқидий мақолалар билан чиқдилар. Масалан, Беҳбудий «Бизни кемирувчи иллатлар» мақоласида бундай ёзган: «Бизни кемирувчи иллатлар дейилганда захму-маразни гумон қилишингиз мумкин? Ёйинки сил касали ёки моховликни тушунарсиз? Йўқ, ундан ҳам ёмонроқ хонавайрон ва қашшоқлаштирувчи бир дард борки, у ҳам бўлса тўй ва маъракалардир. Улар бутун Туркистон шаҳарлари ва қишлоқларини қамраб, бизларни инқирозга, таҳликага ва жаҳаннамга йўналтирмоқда.

Қуръони Каримда, деб сўзини давом эттиради Беҳбудий, ўз қўлларингиз ила ўзингизни таҳликага отманглар, дейилган. Биз бўлсак худонинг амрига бўйин эгмай, тўй ва бошқа маросимларга бор-йўғимизни сарфламоқдамиз. Ўн-йигирма чақирим узоқликдаги жойда тўй бўлса, ҳар ким деҳқончилиги ва бошқа ишларини ташлаб у ерга боради. Деҳқон учун олтиндан қиммат вақт бекорга кетади. Уруғ бир кун кеч сепилгани учун кўкармай ёки етилмай қолади. Бир кун кечикиб йиғилган ҳосил барбод бўлади».

Куриниб турибдики, Беҳбудий катта кўламда ўтказилган маросимларнинг ғоят зарарлигини тўғри баён этган. Унинг кўрсатишича, у ёки бу одам тўйни «ўз қаторидаги кишиларнинг тўйидан зиёдроқ» қилиш учун курашган. Бунинг орқасида қулоғигача қарзга ботиб, бор-йўғидан айрилган кишилар кўп бўлган. Борди-ю қарздор вафот этса, фарзандлари уни тўлашга мажбур бўлганлар. Акс ҳолда суд ҳукми билан мол-мулки тортиб олинган.

Яна Беҳбудийга мурожаат қиламиз: бечора косибнинг мақсади тўй ўтказишдан иборатдир. У роҳат юзини кўрмайди. Бир кеча-кундузда 18—20 соат ишлайдирган косиблар бор. Улар тинимсиз меҳнат қиладилар-ку, лекин ейиш ва кийинишдан ўзларини сириб, топган-тутганларини бир зумда, яъни туй кунларида совурадилар. Катта тўй қилиб уйланганларнинг ҳолига йиғлайсан, киши. Уч кунлик тўйнинг ташвиши ва азоби айрим оилаларда ўн йил, ҳатто умр бўйи давом этади.

Қарз ҳисобига уйланиш шу даражада кўпайганки, «қарз узилар, хотин ёнга қолар», деган нақл келиб чиққан. Беҳбудийнинг қарздорлар қисмати ҳақидаги сўзлари ҳам диққатга сазовордир: Табиийки, қарз пулларини бермоқ лозим. Боғни ҳамда уй жиҳозларини сотишга тўғри келади. Бечора келин ва куёвнинг кўрпа ва ёстиқлари ҳам сотилади. Оила дарбадар бўлади. «Бу нима? Тўғриси, бир нав девоналик эмасми? Субҳаноллоҳ, қарз олиб халққа ош бермоқ ақлсизлик эмасми? Иллоти бедавосидир. Ҳар киши бир уйланса ва сўнгра оиласидан бир ўлик кўмса, Аллоҳи акбар, у хона аҳли косиб (хунарманд) бўлса, у дунёга ўзига келмасдан кетади. ... Бир дўкончи, бир гулкор, бир косиб тўйи ва таъзиялари ўлимдан қаттиғдир-ки, бунинг учун бечора ҳар кун ўлур, ҳар кун ўлгани билан қутулмас. Ўзидан кейин бу йўқсуллик ва бу мусибат мерос кўяр. Хўб, яхши, ўз молини тўй ва таъзияга исроф этсун, барбод этсун, кўзи чиқсун. Ҳай банқа ақчасини, биров пулини начун барбод этар¹. Бу девоналикни у тарафи эмасми? Бу ҳол ила 20—30 йил ўтса, ер ва ҳовлилар ажнабийларга ўтиб, аксар халқимиз гадойлик даражасига етади. Элик сана муқаддам ер сотилса бир мусулмон оларди, энди бошқалар олур. Мана, энди биз бу ҳол билан яна йигирма-ўттиз йил ўткарсак, халқимизни ярмидан зиёдаси ватансиз, ерсиз дарбадар бўлатурғони маълум ва ошқордир».

Беҳбудийнинг маълумотига кўра, камбағаллар тўйга 200 сўмдан 1000 сўмгача харажат қилганлар. Бу ўз даврига нисбатан салмоқли маблағ ҳисобланган. Сармоядорлар эса беш ва ўн минг сўмлаб сарфлаганлар. Бу маблағларни Туркистон бўйича йиғилса, кўп мактаблар

¹ Бу ерда банкдан қарзга олинган пул ҳақида сўз кетаётир.

ва бошқа ўқув масканларини бемалол очиш мумкин эди. Жадидлар тўй ва маросимларга мана шу нуқтаи назардан ёндашиб, даромадларни Миср, Туркия ва Европа мамлакатларига ёшларни юбориб, ўқитишга сарфлашга чақирганлар. Ёш авлоднинг саводини чиқариб ва билимини ошириб, техника бўйича мутахассисликларни, банк ва бошқа идораларнинг хизматчиларини, тижоратчиларни тайёрлаш зарурлигини кўрсатдилар. Бу ҳақда Беҳбудий шундай дейди: «Бошқа миллатларнинг бойлари камбағаллар учун мактаб ва университетлар очиб, талабаларга маош берадилар. Улар бу ишлари билан фахрланиб юрадилар. Бизда ўз ўғилларини ўқитмайдиган бойлар бор. Бутун Туркистон бўйича ўн та бой бир йилда минг сўмдан берса, 25 та бола учун Тошкентда «диний ва замонавий» пансионат очиш мумкин. Ўн йилда уларда 200 муҳандис, шифокор, ҳуқуқшунос, муаллим ва техникни тайёрлаш мумкин. «Миллатимиз бойлардан шуни кўз тугар, халойиқни барбод этувчи тўйни эмас. Оҳ, бу сўзларни тушуна тургон бойлар бизда етушганми?».

Жадидлар тўй ва маросимларни йўқ қилиш тарафдорлари бўлмаганлар. Улар тўй ва маъракаларни мусобақага айлантирмай ва маблағларни беҳудага сочмай ўтказишга даъват этганлар. Ҳар бир киши маросимларни баҳоли қудрат ўтказиб, қарздорлик кишанига илинмаслигини тарғибот қилганлар. Ишлаб топилган маблағни биринчи навбатда жамият тараққиётига сарфлаш лозимлигини уқдириб ўтганлар.

Маданий ҳаётда

Чет эл босқинчилари ҳукмронлиги даврида араб, форс ва сўнгра рус тилига зўравонлик билан давлат мақоми берилди. Натижада, ўзбек тили уларнинг соясида қолиб, кенг қўламда ривожлана олмади. Зиёлилар ўша хорижий тилларни эгаллаб, улар воситасида кўп асарлар ёздилар. Чет тилларни билиш фойдали ва шарафли иш, лекин она тилида ижод қилинмаслиги миллий фан ва маданиятнинг ривожланиши йўлида тўсиқ бўлди. Айни пайтда халқ оммасининг хорижий тилларни билмаслиги илм-фан ютуқларидан бебаҳра қолишига олиб келди.

Машҳур олиму фозилларнинг она юртидан бош олиб, хорижий мамлакатларга чиқиб кетишлари ҳам фан ва маданиятнинг ўсишига салбий таъсир кўрсатди. Масалан, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Муҳаммад Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино ва бошқа ўнлаб таниқли олимлар хорижий мамлакатларда яшадилар ва ўша ерларда вафот этдилар. Таассуфки, уларнинг қабрлари она юртида эмас, балки ўзга мамлакатлардадир.

Атоқли зиёли вакилларининг ўз ватанидан бош олиб чиқиб кетишларига ижодий иш учун етарли шароитнинг йўқлиги ҳамда уларнинг кадр-қиммати ўрнига қўйилмаганлиги сабаб бўлган, албатта. Улар, эҳтимол, «қорнимга эмас, қадримга йиғлайман», дейишган бўлса керак. Ҳатто, у ёки бу ҳукмдорнинг машҳур олимларни қувғин қилганлиги ва қатл этганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Чунончи, Имом Бухорий ватанини соғиниб қайтганида Бухоро ҳокими арзимас баҳона топиб, муҳаддисни шаҳардан чиқариб юбориш ҳақида фармон беради. Дили озор чеккан Имом Бухорий Самарқанд йўлида дардга чалиниб, ҳаётдан кўз юмади. Улуғбекнинг тақдири ҳам фожиали кечган. У хорижга бош олиб кетаётганида ўғли томонидан ўлдирилди, илмий мероси эса оёқ ости қилинди. Иш шу даражага бориб етдики, Улуғбек расадхонасининг қаердалиги юз йиллар мобайнида номаълум қолиб келди. Бу илмий кошона жамоа аҳли кўз ўнгидан «ғойиб» бўлган эди.

Айниқса, XVI—XIX асрларда, яъни хонликлар даврида фан ва маданият чуқур инқирозни бошидан кечирди. Дунёвий фанлар эътибордан четда қолиб, олиму фозилларнинг кадр-қиммати ўрнига қўйилмади. Жаҳон тан олган олимларнинг хотирасини абадийлаштириш борасида ҳеч қандай тадбир кўрилмади. Шуниси ачинарлики, хонликлар даврида бирорта мактаб қурилмай, болалар, асосан, масжид ва бошқа дуч келган жойларда ўқитилди. Ҳеч кимга сир эмаски, Амир Темур ва унинг ворислари томонидан оламшумул аҳамиятга молик ҳашаматли ва осмонўпар бинолар, ажойиб боғлар ва бозорлар, обод ва кенг кўчалар бунёд этилган эди. Уларнинг барчаси хонликлар даврида харобага айланиб борди. Академик Яҳё Фуломов билан бу масала хусусида суҳбатлашганимда, тарихий обидаларнинг гиштлари ҳукумат вакиллари ва оддий кишилар томонидан ҳам талангани ҳақида куйиниб гапирган эди. Қизил империя даврида тарихий обидаларга ваҳшийларча муносабатда бўлиниб, уларни бузиш ва талаш авжига минди. Диний ва илмий асарлар ёндирилди. Уларнинг орасида Қуръони Карим ҳам бор эди. Масжидлар бузилди ёки турар жойларга, омбор ва отхоналарга айлантирилди.

Юқорида шарҳланган фожиаларнинг барчаси мамлакат аҳлининг кўз ўнгида содир бўлган. Аммо, у «оч қорним, тинч қулоғим» қабилида иш тутиб, адолатсизликка қарши бош кўтармади. Жаҳон тан олган олимларни асрамади ҳам, ёдламади ҳам. Жамоа аҳлининг умуммиллат манфаатларига зарба берувчи омилларга бепарволик билан қараганлиги миллий нуқсонларнинг бири сифатида гавдаланди.

Бинобарин, миллий нуқсонлар дейилганда биз, биринчидан икки хил маънони назарда тутдик. Бири — умуммиллат манфаатларига зарба берувчи ҳодисаларни ўз ичига олади. Иккинчиси, жамоа аҳлининг уларга қарши курашмай, томошабин бўлиб турганлигини англатади. Масалага бу тарзда ёндашилишига қарши чиқувчи кишилар бўлиши мумкин. Чунки биз тарихимизни ўрганишда жамоа аҳли фаолиятини танқидий таърифлашга одатланмаганмиз. Ваҳоланки, у ҳамма вақт ўзининг куч-қудратини намойиш этмай, сиёсатдан ва маданий ҳаётдан четда турган вақтлар ҳам кўзга ташланган. Халқ оммасининг куч-қудрати ва курашини моҳирлик билан бошқарадиган раҳбарлар кўп бўлмаган. Натижада, халқ оммаси том маънодаги сардорга эга бўлмай, ўз ҳолига ташлаб қўйилган. Бундай ҳолат, айниса, хонликлар даврида яққол кўринди. Бу вақтларда ҳокимият билан халқ ўртасидаги алоқалар заифлашди. Ҳар жиҳатдан толиққан, эзилган ва кўнгли совиган халқ хонларни ўз ҳолига ташлаб қўйиб, рўй бераётган ачинарли ҳолатларга бепарволик билан қаради. Ўз навбатида, хонларнинг кўпчилиги шахсий манфаати ва ҳузур-ҳаловати билан ўралашиб ва халқдан узоқлашиб, бу билан давлатнинг негизини емириб борди. Бундан фойдаланган чор ҳукумати ўлкани босиб олди. Чоризм ва совет даврида миллий давлатнинг тугатилиши оқибатида халқ билан мустамлакачи ҳукумат ўртасида алоқа узоқлашди. Босқинчилар халқнинг сиёсий онги ва фаолиятига зарба бериб, қул каби ишлатди. Қаттиқ назорат ва таъқиб ўрнатилиб, қирғин-баротлар, қамашлар ва сургун қилишлар авжига минди. Мана шундай фожиалар жараёнида ўлканинг босиб олинишидан бошлаб, империя ағдарилгунга қадар ўтган вақт ичида ватанга хоинлик қилиб, душманга қўшилган кимсалар оз эмас эди. Афсуслар бўлсинки, жамоа аҳли кўп асрлар мобайнида ватан хоинларига нисбатан мураса йўлидан бориб, қасос олмади. Бу ерда шоир Алишер Навоийнинг «кечирилган душман дўст бўлмас», деган доно сўзини келтириш жоиздир. Шу боис ўша замонларда, хоинларнинг «жазосини худонинг ўзи беради», деб мураса қилиш нодонлик эди.

Шундай қилиб, миллий нуқсонлар, биринчидан айрим даврларда жамоа аҳлининг сиёсатга аралашмай қолиши ва ватан хоинларига нисбатан мурасасозлик йўлини тутишида ўз ифодасини топди.

Иккинчидан, асрлар мобайнида ўтказиб келинаётган тўй ва бошқа хилма-хил маросимларда ҳам миллий нуқсонлар яққол намоён бўлди. Улар ёшларнинг соғлиғи, билими ва фаолиятига салбий таъсир қилиб,

жамият тараққиётига путур етказди. Афсуски, улар бизнинг замона-мизда ҳам давом этмоқда. Исрофгарчилик ва манманлик авжига минди. Ҳатто, утмиш замонларда бўлмаган ва катта харажатларни талаб қиладиган янгича урф-одатлар юзага келди. Бир мисолни келтираман. Никоҳ куни келин киядиган «император Екатерина кўйлаги» учун 100—150 доллар ижара пули тўланмоқда. Бунга ўхшаш кишининг терисигача шилиб оладиган харажатлар оз эмас. Ахир булар даҳшат-ку! Миллий никоҳ кўйлаги ҳақида кўп гапирилмоқда, лекин амалга оширилмаётир. Тўй ва маросимларга ҳеч ким қарши эмас. Гап бу тадбирларни «кўрпага қараб оёқ узатган ҳолда» ўтказиб, исрофгарчилик, дабдабавозлик ва манманликка йўл қўймасликда. Тўй ва маросимларни қарз ҳисобига ўтказишга йўл бермай, уларни имкон борича ихчамлаштириш зарур.

Айтиш лозимки, маросимларда вақтни мутлақо ўринсиз сарфлаш оммавий тус олди. Наҳорги ош тонг отар-отмас, соат тўрт ярим — бешларда сузилади. Унда қатнашиш учун кечаси соат уч-тўртларда уйқудан туришга тўғри келади. Ҳатто, ақиқа маросимларини тонги соат олтида ўтказиш одат тусига айланди. Наҳорги ошни жуда эрта сузишдан мақсад, намозхонларнинг масжиддан келишига тўғри-лашдан иборат эмиш. Биламизки, ўрта ҳисобда йигирма-йигирма беш кишидан иборат намоз ўқийдиганларнинг кўпчилиги меҳнат фахрийлари, кексалар бўлиб, улар кундузи бемалол ухлаб, ҳордиқ чиқариш имконига эгадирлар. Шундай бўлгач, нима учун ишга борадиган юзлаб кишилар озчиликнинг кўнглини олиши ва сарсон бўлиши керак?

Марҳумни тонг соат тўрт яримда масжидга жанозага олиб бориш ҳам одат тусига кирмоқда. Ҳеч кимга сир эмаски, наҳорги ош ва жанозага жуда эрта бориш кундалик режимни бузиб, инсон саломатлигига зиён қилади. Менимча, наҳорги ошни эрталаб соат етти-саккизларда сузиш мақсадга мувофиқдир.

Агар мамлакат бўйича тўй ва маросимларга сарфланаётган маблағлар умумлаштирилса, бир неча юз миллион, эҳтимол миллиард сўмни ташкил этарди. Борди-ю, тўй ва маросимларни ихчамлаштириб, ота-оналар маблағни фарзандларининг соғлиги, тарбияси, билими ва тафаккурини ўстириш учун сарфласалар, нур устига аъло нур бўлиб, жамият тараққиёти янада тезлашарди.

Учинчидан, Мустақиллик ўрнатилгандан кейин сиёсий ва маданий ҳаётдаги миллий нуқсонлар улоқтирилди. Юртбошимиз Ислом Каримов бошчилигида илк маротаба давлат ва халқ бир-бирлари билан бирлашиб, чинакам халқ ҳокимияти шакллантирилди. Жамоа

аҳли ўз она тилида таълим олиб, фан ва маданият ютуқларидан баҳраманд бўлган ҳолда озодлик гаштини сурмоқда. Давлатимиз раҳбарининг тўй ва маросимларни тартибга солиш ҳақидаги Фармонининг эълон қилиниши ҳам бежиз эмас. Бу Фармон миллий маросимларнинг аҳамиятини таъкидлаш билан баробар маҳаллаларнинг зиммасига муҳим вазифаларни юклайди. Бу борада, ягона дастурни тузиш ва уни амалга ошириш айна муддаодир. Менимча, дастурда тўй ва маросимлар тартиблари ва барча вилоятларда бир хилда ўтказилиши белгиланиши лозим. Бу тўй ва маросимларда кўзга ташланаётган ҳар хилликни бартараф этиб, миллий турмуш тарзимизнинг бир хиллигини таъминлашда муҳим ўрин тутади. Мақсад ўтмиш замонларда йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф қилиб, ҳар қандай шароитда Ватан ишқи, халқ дарди билан огоҳ ва зийрак яшашга даъват этишдан, мустақиллик ва озодлик, тинчлик ва тараққиётга зиён етказадиган ҳар қандай иллатларга, ички ва ташқи душманларга қарши аёвсиз курашишга ундашдан иборатдир. Шундагина Ватанимизнинг куч-қудрати янада мустаҳкамланиб, миллий тараққиёт юксалади.

ЎЗБЕК ОЛТИНИ ВА УНИНГ ТАЛОН-ТОРОЖ ҚИЛИНИШИ

Табиий шароит ва табиий бойликлар борасида Ўзбекистонга тенг келадиган мамлакат камдан-кам учрайди. Шундай мамлакатлар борки, қиш ва қор ёки иссиқ нималигини билмайди. Бири кўпроқ иссиқ иқлимда яшаса, бошқаси кўпроқ совуқ иқлимда яшайди. Шундай минтақалар учрайдики, баҳор, ёз ёки куз бир зумда, билинар-билимас ўтиб кетади. Ўзбекистонда эса тўрт фаслнинг гашти сурилади, кўпинча кўёш нури порлаб туради. Шу боис мамлакатимиз «серкуёш Ўзбекистон» номи билан шуҳрат топган. Ўзбекистон нодир ва хилма-хил бойликлари, тоғлари, дарёлари, сирли чўлу биёбонлари, унумдор ерлари билан ҳам машҳур. Айни пайтда Ўзбекистон қадимдан олтин макони сифатида ном чиқарган. Бу тенги йўқ металлнинг инсоният ҳаётида тугган ўрни ғоят муҳимлиги ҳеч кимга сир эмас. Олтин — «давлатнинг қон томири», деган ибора бежиз пайдо бўлмаган. Ўзбекистонда қадим тарихий даврлардаёқ олтиндан кўп миқдорда турли буюмлар тайёрланган. Милоддан аввалги V асрда ўтган грек олими Геродот ёзишича, Туркистонда «олтин ва мис ҳисобсиз жуда кўп бўлган». Бундай маълумотни милоддан аввалги I асрда яшаган грек тарихчиси Страбон ҳам тасдиқлаб, туркистонликлар «ажойиб чавандоз ва моҳир жангчилар бўлиб, ўқ-ёй, қилич, совут ва бронзадан ишланган болталар билан қуролланганлар. Улар жангларда олтиндан ишланган камар ва бош кийимларда қатнашадилар. Отларининг жилови, узангиси ва эгар-жабдуқлари олтин ва қумушдан ясалган. Мамлакатда олтин ва мис ғоят кўп», деган.

Бу ерда қўшиннинг сони бир неча ўн минг кишидан ташкил топганлиги ҳисобга олинса, у вақтда олтин катта ҳажмда ишлатилганлиги маълум бўлади. Шуниси диққатга сазоворки, олтин тоғ конлари билан бир қаторда Амударё, Сирдарё, Зарафшон ва Чирчиқ дарёларидан ҳам олинган. Бу дарёлардаги қум таркибида олтин заррачалари бисёр бўлиб, кўп асрлар мобайнида ундан фойдаланиб келинган. Олтинни сув таркибидан олишда қуйидаги услуб қўлланилган: дарё сувига

қўйнинг териси ташлаб қўйилган, олтин зарралари мана шу тери юнглирининг орасига кириб қолган; дарёда сув камайган пайтларда унинг четидаги лой ёки қум қирғоққа олиниб, олтин зарралари ажратилган; олтин зарралари, айниқса, Зарафшон дарёсида куп бўлган, шу боис унга олтин, яъни зарни англлатувчи ном берилган.

Археологлар миллоддан аввал олтиндан ясалган жангчи сиймосини топдилар. Шунингдек, Қорақалпоғистонда Амударё атрофида соф олтиндан тайёрланган от қўшилган арава ва унинг устидаги икки жангчининг тасвири туширилган ёдгорликни қўлга киритдилар. Бу далиллар ҳам мамлакатда олтин кўп бўлганлиги ва заргарлик касби юқори даражага кўтарилганлигини кўрсатади.

Милодий I—IV асрларда олтиндан кенг қўламда фойдаланиш давом этди. Самарқанддан, хусусан, Кеш (Шахрисабз) ва Маймур деган жойдан олтин хорижий мамлакатларга ҳам чиқарилган. V—VII асрларда олтин ўз аҳамиятини йўқотмади. Аммо машаққатли меҳнат эвазига ишлаб чиқарилган олтинлар ва улардан тайёрланган қимматли буюмлар хорижий босқинчилар томонидан талон-торож қилиб турилган. Маълумки, миллоддан аввал Туркистонда Ахоманийлар, сўнгра македониялик Александр ва унинг ворислари ҳукмронлик қилганлар. Улар ўлканинг бойликларини ўз юртларига ташиб кетишган. Шубҳасиз, уларнинг орасида олтин ва ундан ясалган буюмлар ҳам бўлган. VII асрнинг иккинчи ярми — VIII аср бошларида араб халифалиги мамлакатимизга бостириб кириб, беқиёс катта бойликларни ўлжа сифатида қўлга киритган. Хусусан, Бухоро шаҳрининг биқинидаги Пойкенд шаҳрини босиб олган Қутайба хазинадаги ва аҳоли тасарруфидаги олтин буюмларни эритиб, қуйма ҳолига келтириб, олиб кетган.

Самарқандни эгаллаган Қутайба у ердан ҳам барча олтин ва қумуш буюмларни эритиб, қуйма ҳолда халифа саройига жўнатган. Бу вақтларда Самарқандда олтин буюмларни ишлатиш ривожланган, бойлар олтин камар тақиб юрганлар. «Арабларни, дейди муаллифлардан бири, Самарқанднинг ғоят бойлиги ҳайратга солди. Бу ерда олтин ва қумушдан ясалган (одам шаклидаги) бут ҳайкаллар бор эди. Араб лашқарбошиларидан бири Саъид Абдулазиз олтин, жавоҳир ва бошқа қимматли нарсаларни солиқ тарзида олишни жорий этди. Туркистон шаҳарларида, айниқса, Самарқандда олтин ва қумушдан турли ҳайвонларнинг ҳайкалларини ишлаш ривожланганди. Бухоро шаҳрида олтиндан икки тоғ эчкисининг ва қумушдан қуённинг ҳайкалини ишлаганлар. 743 йилда Хуросон ҳокими халифа саройига юбориш учун олтин ва қумушдан ясалган кўзаларни, кийик, шернинг калласини ва бошқа нарсаларни солиқ ўрнида тўплаб олди».

X—XIII асрларда олтиндан тилла тангалар ва турли буюмлар тайёрлаш давом этди. Айниқса, хоразмшоҳлар даврида олтиндан кенг куламда фойдаланилди. Бу ерда дўмбиралар ҳам соф олтиндан ясалган.

XIII аср бошларида Чингизхон бошлиқ мўғуллар хоразмшоҳлар давлатининг олтин ва бошқа қимматли мол-мулкани ваҳшийларча таладилар. «Бухоронинг барча давлатманд кишилари, — деб ёзади Улуғбек, — мўғул сипоҳи дастидан омбордаги моли, кўпдан-кўп тиллаларини бериб, Чингизхондан ўз бошларини сотиб олдидлар».

Мўғуллар минтақанинг бошқа жойларида ҳам олтин, жавоҳир ва бошқа қимматли нарсаларни қўлга киритдилар. Улуғбекнинг кўрсатишича, мўғуллар Термиз шаҳрида одамларнинг қонини бамисоли дарё оқизган: «Қавмнинг аёлу қариси фарёд чекди. Бир аёл деди: «Жоним гардини чиқарманг, мен сизга бир гавҳар берайинки, фалакдаги юлдуз каби товланади». Унинг ёнини титкиладилар. У деди: «Кафтимда сув ичаётиб ютиб юбордим. Садафдек унинг сийнасини, яъни қорнини ёрдилар. Унинг ичидан бебаҳо дурни топдилар. Ўлдирилган (одам)ларнинг барчасини гавҳар умидида ёриб кўрдилар». Демак, кўп одамлар қўй каби сўйиб ташланган.

Амир Темур ва Темурийлар даврида мамлакатнинг олтин хазинаси тикланиб, ундан турли ажойиб буюмларни ишлаш ривожланди. Испан элчиси Клавиho Бибихоним меҳмонхонасида олтиндан ясалган ва одам бўйига тенг келадиган дарахтни кўрган. Бу дарахтнинг тилладан ясалган шоҳларига мевалар ўрнига қимматли ва ялтироқ тошлар қадалган экан. Бир бутун дарахтнинг меваси билан биргаликда соф олтиндан ясалиши заргарлик санъати юксак даражага кўтарилганлигидан далолат беради. Олтиндан пиёла, ликобча ва бошқа рўзгор буюмларини тайёрлашда кенг фойдаланилган. Олтин ҳашаматли биноларни безашда ҳам қўлланилган. XVI—XIX асрларда, яъни хонлиқлар даврида ўзаро қонли урушлар ва инқирознинг ҳукм суриши оқибатида олтиндан фойдаланиш анча сусайиб кетди. Бу вақтларда хонлар, хусусан, Бухоро ҳукмдорлари олтинни муомалага киритиб тараққиётни таъминлаш ўрнига, у билан хазинани тўлдиришга муккадан тушиб кетдилар. Айрим маълумотларга кўра, олтин ва кумуш Занг тоғидан олинган. Бу жой олтинининг кичкинаси нўхатдек ва каттаси қўйнинг бошидек бўлган. У Амударёдан ҳам олинган. Бу дарёдан олинадиган олтиннинг доврўғи Россиягача бориб етган эди. Бу вақтда Россияда олтин конлари ҳали яхши ишга солинмаганлиги учун унга қаттиқ муҳтожлик сезилган. Шу боис Пётр I Хива хонлигини босиб олиб, олтинни қўлга киритиш ва Амударёни Каспий денгизига буриш мақсадида тўрт мингдан ортиқ ҳарбий қисмини жўнатган. Бу босқинчи кучлар Хива хонлигида қириб ташланди.

Москва архивларида ишлаб юрганымда Россия сенатининг махфий экспедиция фондидан бир ҳужжат эътиборимни тортди. Унга кўра, ўзбек савдогарлари Россияда олтин савдоси билан шуғулланганлар. 1738 йилда Сибирнинг савдо марказларидан бири Кяхтада Мурод исми ўзбек савдогари билан маъмурият вакили комиссар С.Свиньин ўртасида расмий суръатда шартнома тузилган. Шартномага кўра, ўша савдогар уч йил мобайнида 12 пуд олтин келтириб давлат хазинасига сотишни зиммасига олган. Шартномада олтиннинг сифати олий даражада бўлиши ва унинг махфий тугилиши ҳақида сўз юритилган. Борди-ю, савдогар вафот этса ёки бошқа сабаб билан ваъдасини бажаролмаса, у вақтда шартнома бўйича иш юритиш ҳуқуқи ўғли Абдусаломга берилган. Бироқ савдогар Мурод оз миқдорда олтин билан Кяхтага келиб, ваъдасининг устидан чиқолмаган. Бунга олтиннинг етишмай қолганлиги туфайли хон у билан савдо қилишни ман этганлиги сабаб бўлган. Аммо XVIII асрнинг охириларида ўзбек савдогарлари Оренбургга 40 пуддан ортиқ олтин ва кўп миқдорда кумуш олиб келганликлари ҳақида маълумотлар бор. Афтидан, улар махфий равишда келтирилган.

Хива хонлигида олтиннинг кўплиги ҳақидаги овозалар ҳамиша чор ҳукуматининг диққат марказида турган. Шунинг учун ҳам, 1798 йилда Оренбург маъмурияти муфтий Муҳаммаджон Гусаиновни олтин ҳақида маълумот тўплаш учун айғоқчи сифатида Хива хонлигига жўнатган. Бу ерда у Тожи Шайх Жалил номидаги жойга яширинча бориб, эски олтин конининг ўрнини кўриб, бир бўлак олтин жинсини олган. Сўнгра Хивага қайтиб, карвондагилар билан йўлга чиққан. У карвоннинг қароқчилар томонидан таланиши сабабли олтин жинсидан айрилган. Чор ҳукумати ўлкани босиб олгандан кейин олтин конларини очишга шошилмади. Чунки бу вақтларга келиб, Сибир, Олтой ва бошқа жойларда ишга туширилган конлар олтинга бўлган эҳтиёжни қондирганга ўхшайди.

Совет даврида олтинга ўчлик юқори чўққисига кўтарилди. 1920 йилда Фрунзе бошлиқ қизил армия Бухорога бостириб кириб, хон хазинасини эгаллади. Бу ишда бевосита қатнашган Муродхўжа ака 60-йилларда менга шундай деган эди: «Мен бир гуруҳ қизил аскарлар билан хазинада олтиндан ясалган от, қўй ва бошқа ҳайвонларнинг кичик ҳайкалларини кўрдим. Бундай қилишдан мақсад олтин таланишининг олдини олиш экан. Агар олтинлар тартибсиз ҳолда сандиқларда сақланса, у вақтда кимдир уларнинг бир қисмини олса, билинмай қолиши мумкин экан. Ҳайвон шаклидаги олтинларни эса санаш, кўздан кечириб туриш ва бутлигини аниқлаш қулай экан».

Муродхўжа ака олтинларни вагонга ортишда шахсан қатнашган. Унинг сўзига кура, иккита вагон олтинга тўлдирилиб, Москвага жунатилган. Очигини айтсам, уша вақтларда Муродхўжа аканинг сўзларига унчалик ишонмаган эдим. Чунки совет давлатини энг ҳалол ва инсофли деб юрган кулсифат коммунистлар эдик-да!

Буни қарангки, орадан бир неча ун йиллар ўтгандан кейин, 1991 йил 25 сентябрда Россия олтини ҳақида «Известия» газетасида берилган мақолада Бухоро олтини туғрисида қисқача маълумот эълон қилинди. «Фрунзе томонидан, — дейилган газетанда, — Бухоро амирининг хазиначисидан олиб келинган икки вагон олтин қаерда? 1920—1921 йилларда Озарбайжон, Арманистон ва Грузиядан босиб олинган олтинлар қаерда? Бугун бундай саволларга жавоб йўқ». Шундай қилиб, Муродхўжа аканинг сўзлари тўла тасдиқланди.

Ҳўш, Бухоро амирлигида шунчалик кўп олтин қаердан олинган? Ҳозирча бунга жавоб бериш қийин бўлиб, масала махсус ўрганишни талаб этади. Эҳтимол хонлар яширин равишда олтин конларидан фойдалангандирлар. Кўпроқ дарёлардан олинган олтин зарраларини қўлга киритган бўлишлари ҳам мумкин. Менинг фикримча, Муҳаммад Шайбонийхон Темурийлар давлатини ағдариб, хазинани қўлга киритганда эга бўлган олтинлар унинг вафотидан кейин Бухоро хонлигида 100 йил ҳукмронлик қилган Шайбонийлар сулоласининг хазиначисидан сақланган. Бу бойлик кейинги сулолалар ихтиёрига ўтавериб, Сайид Олимхонгача етиб келган.

Совет давлати бой ва савдогарларга қарши кураш жараёнида кўп олтин ва ундан тайёрланган буюмларни зўравонлик билан тортиб олди. 1932—1933 йилларда қаҳатчилик ва очарчилик ҳукм сураётганида Тошкентда ёпиқ озиқ-овқат магазини очилиб, ун, гуруч, ёғ ва бошқа маҳсулотлар фақат тилла асбоблар ва заргарлик буюмларига алмаштирилди. Бу вақтларда бир бурда нонга зорлик ва очликдан ўлиш оммавий тус олган эди. Менинг онам кўз ёшлари билан иккита қалин тилла биллагузугини ўша магазинга олиб бориб топшириб, кичкина халталарда ун ва гуруч олиб келганликлари ҳамон эсимда. Шу тарзда авлоддан-авлодга ўтиб келаётган тилла буюмлар очликдан ўлиб қолмаслик учун арзимаган нарсаларга алмаштирилди.

Совет ҳукумати Ўзбекистонда олтин конларини очиб, катта даромадни қўлга киритди. Айниқса, Навоий вилоятида олтин қазиб олиш ривожлантирилди. Аммо совет ҳукумати махфий равишда иш юритиб, олтиннинг исини чиқармай олиб кетаверди. Ниҳоят, юқорида тилга олинган мақолада айрим маълумотлар юзага чиқди. Унда шундай ёзилган: «Совет олтинининг баъзи махфий томонларини очиш

бир қатор сиёсий масалаларнинг кутарилишига олиб келади. Бугун ҳеч ким билмайдик, СССРда олтиннинг талай қисми Ёқутистон, Колима ёки Красноярск улқасидан эмас, балки Ўрта Осиёдан, хусусан, Ўзбекистондан олинган. Бу ерда Зарафшонга яқин жойдаги чўлдан олинган олтин совет олтинининг учдан икки қисмини (60 фоизини) ташкил этади. Шуниси диққатга сазоворки, Зарафшондаги олтин конидан уран ҳам олинади. Бу далиллар баъзи экспертларнинг бизнинг социалистик иқтисодиётимизга қайси республикалар кўп ҳисса қушганлиги ҳақидаги фикрларини ўзгартиришга олиб келиши мумкин».

Шу тариқа ҳақиқат юзага чиқиб, Ўзбекистон олтини СССР олтинининг 60 фоизини қоплаганлиги аниқланди. Расмий маълумотларга кўра, СССРда 1986 йилда 400, 1987 йилда 380, 1988 йилда 360, 1989 йилда 340, 1990 йилда 320 тонна олтин ишлаб чиқарилган. Агар ўзбек олтини, юқорида кўрсатилганидек, СССРда бир йилда ишлаб чиқарилган олтиннинг 60 фоизини қоплаганлиги ҳисобга олинса, ҳар йили Ўзбекистондан марказга урта ҳисобда 160—170 тонна олтин олиб кетилганлиги маълум бўлади. Баъзи йилларда унинг миқдори 200 тоннагача етган. Умумлаштириганда, 5 йилда 850—900 тонна ўзбек олтини олиб кетилган бўлиб чиқади.

Хуллас, Ўзбекистонда Ахоманийлар, македониялик Александр, халифалик, мўғуллар, чор ҳукумати ва совет давлати умумий ҳисобда 800 йил ҳукмронлик қилдилар. Улар мана шу кўп асрлар мобайнида олтин улавоқирларимиз ва бошқа бойликларимизни аёвсиз таладилар. Натижада тонналаб олтинлардан маҳрум бўлинди, тараққиёт ва фаровон ҳаёт қаттиқ зарбага учради. Халқ оммаси шилинди ва қашшоқлашди. Айниқса, совет давлати бойликларимизни шу даражада таладики, таърифлашга сўз ожизлик қилади. 1991 йил 31 августда Ўзбекистон мустақиллиги тиклангандан кейингина ўзбек халқи олтин ва бошқа бойликларнинг ҳақиқий эгаси бўлиб қолди. Бу ерда шуни алоҳида ўқдириб ўтиш лозимки, бойликларни қизил империя чангалидан тортиб олиш мардонавор кураш орқасида амалга оширилди. Бунда юртбошимиз Ислон Каримов ҳал қилувчи ўринни эгаллаб, ўз халқи ва ватанига садоқат намуналарини намойиш этди. У 1992 йилда шундай деган эди: «Мана, олтин ёмбиларимиз борган сари кўпайиб бормоқда (кўз тегмасин). Аммо бебаҳо олтин захирамизни фақатгина олтин тиш қилиб ялтиратиб юриш эмас ёки Бухоро хонидек хазинага солиб кўйиб, унинг ялтиллашига маҳлиё бўлиб ўтирмаслигимиз лозим. Унинг жозибатор ярқирашини АҚШ, Англия ва бўлак бой давлатлар банкирларига кўз-кўз қила билишимиз ва шунинг кафолатига улардан катта-катта кредитлар олишимиз керак. Шундай қилиб республика иқтисодиётини тезликда тиклашимиз зарур».

Бу сўзлар айтилганидан буён ўтган вақт ичида нафақат соф олтин, балки унга тенглашадиган турли-туман бебаҳо бойликлар том маънода ўз мулкимиз бўлиб қолди. Масалан, оқ олтин (пахта), қора олтин (нефть), зангори олтин (газ), майин олтин (ипак) ва бошқалар шулар жумласидандир. Эндиликда Ўзбекистонда жаҳон андозаси даражасидаги миллий олтин ишлаб чиқариш саноати ташкил этилди. Мамлакатимиз бу борада дунёда олдинги сафларни эгаллаб, олий навли олтинимизнинг довуғи олам узра таралмоқда ва мустақиллигимиз, миллий тараққиётимизнинг муҳим рамзларидан бири сифатида товланиб турибди.

ДЕМОКРАТИЯ ВА СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАР ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Ҳозирги замонда демократия жаҳондаги кўп мамлакатлар томонидан юргизилаётган сиёсатнинг асосини ташкил этмоқда. У Ўзбекистонда ҳам изчиллик билан амалга оширилмоқда. Аммо демократия ва сиёсий партиялар қачон ва қарерда юзага келганлигини кўпчилик билмайди. Уларнинг тарихини билиш ва тегишли хулосалар чиқариш фойдадан ҳоли бўлмайди.

Демократия ва сиёсий партиялар милоддан аввалги асрларда биринчи маротаба Грецияда юзага келган эди. Демократия грекча сўз бўлиб, халқ ҳокимияти маъносини англатади. Шу боис Греция демократиянинг ватани ва Европа маданиятининг ўчоғи сифатида тарихда ўчмас из қолдирди. Унинг тарихи Ўрта денгизнинг шарқий томони, Болқон ярим ороли, Кичик Осиёнинг ғарбий қисми, Қора денгиз соҳиллари, қисман Италия ва Сицилия билан боғлиқдир.

Милоддан аввалги икки мингинчи йилнинг охирларида Грецияда шаҳар- давлатлар ташкил топди. Улар мил.ав. VIII—VI асрларда ривожланиб, ўзаро кураш олиб бордилар. Масалан, Милет, Коринф, Эфес, Колофон, Лесбос, Хиос, Самос, Мегарех, Сикмон, Спарта, Афина ва бошқа шаҳар-давлатлар шулар жумласидандир. Бу жойларда ҳокимият айрим шахслар томонидан зўравонлик билан босиб олиниб, ҳуқуқлари чегараланмаган ҳолда иш юритдилар. Давлатни бундай ғайриқонуний бошқарган ҳукмдорлар тиранлар деб юритилган. Қадимги грек олими Аристотелнинг (мил. ав. 384—322) ёзишича, тиранлар камбағалларни ҳам, бойларни ҳам ўз томонига оғдириш учун фуқаролар кўз ўнгида ўзларини камтарин ва оддий киши сифатида кўрсатишга, ёлғон-яшиқ ва маккорлик билан иш юритишга ҳаракат қилганлар. Бироқ бундай сиёсат тинимсиз давом этиши мумкин эмас эди. Зеро, унга қарши кураш жараёнида демократик бошқарув тизими ва сиёсий партиялар юзага келди. Ўз навбатида, аристократлар ва олигархлар партияси тузилиб, улар демократиянинг ашаддий душмани сифатида намоён бўлдилар.

Аристократлар таркибига асрлар мобайнида ҳокимиятни ўзбошимчалик билан бошқарган катта ер эгалари, йирик савдогарлар ва бошқа зодагонлар кирган. Ҳокимиятни бир гуруҳ кишилар, яъни озчилик бошқариши тарафдорлари олигархлар деб аталган. Умуман айтганда, аристократлар билан олигархларнинг сиёсий қарашлари асосан бир хил бўлган. Аммо вақти-соати келиб, уларнинг орасидан демократларнинг йирик вакиллари етишиб чиққан. Жамиятнинг бундай илғор кишилари демократия учун курашларга бошчилик қилганлар. Натижада, эскилик билан янгилик ўртасидаги кураш авжига миниб борди. Аристократлар ва олигархлар эски тузум учун курашган бўлсалар, демократлар янгиликни ҳаётга татбиқ этишни муқаддас бурч ҳисоблаганлар. Шу тариқа Грецияда демократлар ва аристократлар партияси юзага келиб, бир-бирига қарама-қарши икки хил сиёсий тузум ҳукм сурди. Демократияга Афина, аристократлар ва олигархларга Спарта бошчилик қилди.

Афина

Агар Афинани кўрмаган бўлсанг — қуруқ тўнкасан,
Агар кўрган бўлсанг-у, завқ олмаган бўлсанг — эшаксан,
Агар ўз хоҳишинг билан кетган бўлсанг — туясан.

Афина шаънига ушбу сатрларда айтилган мақтов сўзлари бежиз эмас. Зеро, милоддан аввал у ерда сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёт ривожланиб, ўз даври учун демократик тузум ўрнатилди. Афина узок ва машаққатли йўлни босиб ўтди. Мил. ав. VIII асрда Афинада подшоҳ ҳокимияти ағдарилиб, демократик бошқарув борасида дастлабки қадамлар ташланди. Ҳокимиятга халқ томонидан сайланган Орхонтлар кенгаши бошчилик қиладиган бўлди. Унинг 9 кишидан иборат аъзолари даставвал умрбод, сўнгра ўн йил ва, ниҳоят, бир йил муддатга сайланадиган бўлди. Ҳар бир орхонтнинг вазифаси белгиланиб, халқ мажлисида ҳисоботи эшитилиб, фаолиятига баҳо берилган. Биринчи рақамли орхонт давлат раҳбари лавозимини эгаллаган.

Милоддан аввалги 594 йилда Орхонтлар кенгаши Салонга ёзма конституцияни тайёрлаш ваколатини берди. Натижада демократиянинг қонуний асослари ишлаб чиқилди. Бунга кўра халқ мажлиси олий сиёсий ташкилот ҳисобланиб, давлат раҳбарларини сайлаган. Сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар бойларга ҳам, камбағалларга ҳам берилди. Улар халқ мажлисларида тенг ҳуқуқли фуқаролар сифатида қатнашганлар. Мажлисларда амалдорларнинг ҳисоботи эшитилиб, фаолияти муҳока-

ма қилинган. Халқ судининг Салон конституцияси бўйича тузилиши ҳам демократиянинг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади. Шунингдек, тўрт юз кишини ўз ичига олган кенгаш таъсис этилди. Унга уч даҳанинг ҳар биридан вакиллар сайланган. Бу кенгаш кўпроқ парламентни эслатиб, ҳокимиятни бошқаришни назорат қилиб турган. Бу борада у катта ҳуқуқларга эга бўлган. Салон аристократларнинг зулми орқасида қарздор бўлиб қолган деҳқонларни қарздан озод этди ҳамда грекларни қарз эвазига қул сифатида сотишни тақиқлади.

Умуман айтганда, Салон жамият аҳлининг барча табақалари билан муроса қилиб, уларнинг манфаатларини таъминлаш учун курашди. «Мен, — деганди у, — кучни адолат билан қовуштириб, ҳеч кимни хафа қилмадим ва ҳеч кимни устун қўймадим. Оддий халққа қанча ҳуқуқ керак бўлса, шунча бердим. Уни қонуний ҳуқуқларидан маҳрум этмадим. Лекин ҳуқуқларни меъёридан ортиқ бермадим. Мен катта бойликка ва обрўга эга бўлган кишиларни ҳам хафа қилмадим. Мен мустаҳкам қалқон бўлиб бойларни ҳам, камбағалларни ҳам муҳофаза қилиб, уларнинг бири иккинчисидан устун бўлишига йўл қўймадим».

Кўриниб турибдики, Салон жамиятда мувозанатни сақлаб, адолатли сиёсатни юритган. Аммо бундай сиёсат осойишталик билан кечмади. Аристократлар ва олигархлар демократия ваколатидан фойдаланиб, ўз сиёсий партияларини тузиб, Салон конституциясига қарши курашдилар. Салон эса демократияни қаттиқ ҳимоя қилди. У Грецияда демократиянинг асосчиси сифатида шуҳрат қозонди. Салондан кейин ҳокимият учун кураш бир неча йиллар давом этиб, мил. ав. 560 йилда уни Писистрат зўравонлик билан босиб олди. У бир қўлида демократияни, иккинчисида яккаҳокимликни ушлаб иш юритди. Шунингдек, давлат бошқарувини марказлаштириб, умумдавлат даромад солиғи ва шахсий гвардияни жорий этди. Клисфен демократларнинг Писистрат яккаҳокимлигига қарши кураши орқасида ҳокимиятни қўлга киритди. У Салон конституциясига тўла риоя қилиб, демократияни ривожлантирди. Клисфен давлат тўнтаришининг ва тиран ҳокимияти ўрнатилишининг олдини олиш учун «Сополлар суди» — Острокизмни жорий этди. Унга биноан ҳар бир киши давлат тўнтариши қилишга мойил ҳисоблаган кимсанинг исмини сопол парчасига ёзган. Бу сопол ҳисобланганда, унга кимнинг исми кўп ёзилган бўлса, ўша хавфли шахс сифатида мамлакатдан ўн йилга сургун қилинган. Клисфен ўн кишидан иборат Стратечлар коллегиясини тузиб, унинг аъзоларига флот ва халқ қўнгиллилари аскарларига бошчилик қилишни топширди. Клисфен демократиянинг асосчиларидан бири ҳисобланади.

Милоддан аввалги 443—429 йилларда ҳокимиятни бошқарган Перикл вақтида демократия гуллаб-яшнади. Халқ мажлисининг мавқеи ва салоҳияти оширилиб, ҳар ўн кунда бир маротаба чақирилди. Унда турли сиёсий ва иқтисодий масалалар муҳокама қилиниб, қарорлар қабул қилинди. Йигирма ёшга етган ҳар бир кишига, бой ва камбағаллигидан қатъи назар, мажлисда қатнашиш ва уз фикрини ошқора баён этиш ҳуқуқи берилди. Унда амалдорларнинг ҳисоботи тинглаб турилди.

Периклнинг ташаббуси билан беш юз кишилик кенгаш тузилиб, унинг аъзолари маъмурий, молиявий, флот ва бошқа соҳаларга тегишли масалаларни куриб, уларни халқ мажлисига тавсия этган. Кенгаш давлатнинг олий ташкилоти эди. Бундан ташқари, Перикл ўн кишидан иборат стратеглар коллегиясининг фаолиятини давом эттирди. Улар ҳарбий ишларга бошчилик қилдилар.

Перикл Афинада йирик қурилиш ишларига ва ободончиликка алоҳида аҳамият берди. Натижада шаҳарда ҳашаматли бинолар қурилиб, маданиятнинг барча соҳалари кенг қўламда ривожланди. Олим ва умуман зиёлиларга катта ғамхўрлик кўрсатилди. Айниқса, театр санъати оммавий тус олиб, маънавий ҳаётда салмоқли ўринни эгаллади. Перикл фуқароларга, театрга киришлари учун, давлат ҳисобидан чипта пулини ажратиб турди. Натижада минглаб оддий кишилар театрга бепул киришга муваффақ бўлишди. У фуқароларнинг саводли ва билимли, одобли ва жасоратли, ватанпарвар ва жанговар бўлишларига эътибор берди. Спортни ривожлантиришга ҳам катта аҳамият берилди.

Хуллас, Перикл замонида демократия ўзининг олтин даврини бошидан кечирган эди. Афина демократияси тинчлик ва осойишталик билан кечмай, аристократлар ва олигархлар тарафдори Спарта билан қаттиқ жанглар олиб борилди.

Спарта

Спарта шаҳри Болқон ярим оролидаги Пелопоннес водийсининг Лаконика номли жойида ўрнашган эди. У вақт ўтиши билан узоқ-яқин жойлардаги шаҳарларни ўз атрофига бирлаштирди. Туб аҳолиси спарталиклар дейилган. Аммо Спарта давлати қўл остида иттифоқчилар аҳолиси — периэклар ва босиб олинган ерлар халқи — илотлар истиқомат қилганлар. Уч тоифадан иборат бу халқларнинг ҳақ-ҳуқуқлари бир хил бўлмаган. Чунончи, умумманфаат нуқтаи назаридан тузилган иттифоқ иштирокчилари аҳолиси пировардида спарталикларнинг тузоғига илиниб, қарам бўлиб қолганлар. Урушиб олинган

жойлар аҳолиси — илотлар спарталикларнинг қулларига айлангилди. Периеклар озод халқ ҳисобланса-да, сиёсий ҳуқуқларга эга бўлмай, спарталиклар жамоасига яқинлаштирилмаган. Спарталиклар ҳукмрон ва имтиёзли халқ сифатида ҳаёт кечириб, қўл остидаги аҳолини қаттиқ зулм ва таъқиб остида ушлаб турганлар. Спартада ҳам халқ мажлиси тузилган, лекин амалда унинг мавқеи жуда паст бўлган. Давлатни асосан йигирма саккиз кишидан иборат кенгаш ва айна вақтда икки подшоҳ бошқарган. Мамлакатда қулдорликка асосланган аристократик тузум ҳукм сурган. Грециянинг кўп жойларида қуллар кўпроқ хусусий кишиларнинг мулки ҳисобланган бўлса-да, Спартада уларга давлат эгалик қилган.

Спарта давлати бутун Грецияда яккаҳокимликни ўрнатиш ва аристократик тартибларни сақлаш мақсадида ҳарбий кучлар жанговарлигини оширишга қаттиқ ҳаракат қилди. Бу борада муҳим чоралар изчиллик билан амалга оширилди. Авваламбор, кишиларни жисмоний жиҳатдан чиниқтириш ва ватанпарварликни оширишга алоҳида аҳамият берилди. Ҳатто, янги туғилган чақалоқ кўриқдан ўтказилиб, нимжон бўлса ўлдирилган, соғлом бўлса, ота-онасига боқишга руҳсат берилган. Бундан кўшинга тетик ва соғлом йигитларни тайёрлаш назарда тутилган. Соғлом онадан соғлом фарзандлар туғилишини яхши англаган қизлар қаддиқоматини ростлаш ва чиниқтириш мақсадида кўп вақтларини спортга бағишлаганлар. Улар диск отиш, югуриш, муштлашиш, курашиш ва спортнинг бошқа турлари билан шуғулланганлар.

Ўғил болалар етти ёшдан давлат тарбиясига олиниб, йил бўйи оёқяланг юришга, гадир-будир жойларда ухлашга ва дағал кийимларни кийишга ўргатилган. Улар спорт ва ҳарбий машқлар билан узлуксиз шуғулланганлар. Оммавий равишда овқатланиш, дам олиш ва машқ ўтказилиб, Спарта жамоасини мустаҳкамлаш чоралари кўрилган. Айна пайтда ёшларнинг саводини чиқариш, қисқа, лўнда ва мантиқли сўзлашга ўргатилган. Бир сўз билан айтганда, ёшларни жисмоний ва маънавий жиҳатдан юксак даражада тарбиялаш ота-онанинг ҳам, давлатнинг ҳам муқаддас бурчи ҳисобланган. Фарзандларини яхши тарбияламаган ота-оналарга жарима солинган. Ёшлар йигирмага кирганда, ҳарбий қисмларга олиниб, олтмиш ёшгача, яъни қариб, куч-қувватдан қолгунча хизмат қилганлар.

Хуллас, Спарта жамоаси ҳарбийлаштирилиб, унинг аҳолиси иттифоқчилар ва бўйсундирилган халқларга нисбатан ўзини «катта оға» деб ҳисоблаган.

Демократияга қарши кураш ва унинг тугатилиши

Афинада демократиянинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жараёнида унга қарши мухолифат кучлар, яъни аристократлар ва олигархлар партияси шаклланигани ҳақида юқорида айтилди. Бу хилдаги партия Афинанинг ўзидагина эмас, балки Грециянинг бошқа жойларида ҳам юзага келди. Спарта аристократлар ва олигархлар партиясининг илҳомчиси ва таянчи эди. Шу тариқа Грецияда бир-бирига қарама-қарши икки хилдаги сиёсий тузум ҳукм сурди. Натижада Греция Афина ва Спарта бошлиқ икки қисмга ажралиб, уларнинг ўзаро курашлари бир неча йилларга чўзилди. Бу борала Афина ҳам, Спарта ҳам ёлғиз бўлмай, иттифоқчилари билан биргаликда ҳаракат қилдилар. Тенос, Делос, Парос, Никсос, Радис, Милет, Эфес, Лесбос ва бошқа жойлар Афинанинг иттифоқчилари эди. Спарта бошчилигидаги иттифоқ Коринф, Олимпия, Пилос, Кифера, Фива, Делфи, Делин ва шуларга ўшаш жойларни ўз ичига олган.

Афина шаҳрида аристократлар ва олигархлар партиясининг раҳбарлари биринчи бўлиб бош кўтардилар. Улар демократларга қарши туҳмат ва найрангбозликларни уюштирдилар. Демократик партиянинг сардори Перикл душманларга қарши аёвсиз курашди.

Ҳар икки томон ўртасида сиёсий ва иқтисодий сабабларга бориб тақалувчи урушлар йигирма етти йил (мил. ав. 431—404 й) давом этди. Шу орада бир неча маротаба уюштирилган ҳарбий юришлар орқасида гоҳ Афина, гоҳ Спарта ғолиб келиб, ҳар икки томон катта талафот ва вайронагарчиликларни бошидан кечирди. Айниқса, Афинада оммавий касалликлар, очлик ва йўқчиликнинг авж олиши аҳоли тинкасини қуритди. Кўп одамлар ўлди ва хўжаликлари ер билан яксон қилинди. Эрондаги Ахоманийлар давлати Афинанинг кучайиши ва ривожланишидан чўчиб, Спартага ҳарбий ёрдам берди. Бусиз ҳам қудратли ҳарбий қисмга эга Спарта янада кучайди. Шунингдек, Афинанинг ўзидаги ва бошқа жойлардаги аристократлар ҳамда олигархлар партиялари демократияга қарши курашиб, Спартага катта ёрдам бердилар. Пировардида Спарта Афинага қақшатқич зарба бериб, ғалабага эришди. Мил. ав. 404 йилда ҳар икки томон ўртасида тинчлик сулҳи тузилиб, Афина Спартанинг Грециядаги яккахоқимлигини тан олди. Гарчанд кейинги йилларда Афина ва бошқа ерларда демократияни тиклаш учун курашлар давом этган бўлса-да, уларнинг баъзи ғалабалари узоққа чўзилмади. Чунки Афина демократияси кўп йиллар мобайнида олиб борилган урушларда қаттиқ мағлу-

биятга учраган эди. Натижада мил. ав. IV асрнинг биринчи ярмида Грецияда, асосан, аристократик тузум ҳукм сурди. Бу вақтларда Грецияга юксалиб бораётган Македония хавф туғдирди. Пировардида Грецияда Македония ҳукмронлиги ўрнатилди. Бутун мамлакатда аристократлар ва олигархлар тартиби куён сурди. Шу тариқа Афина демократияси тор-мор этилди.

Хуш, Афина демократиясини қандай баҳолаш мумкин?

Бу демократия халқ ҳокимиятини, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни шакллантиришда, давлат бошқарувини такомиллаштириш ва самарадорлигини таъминлашда муҳим ўрин эгаллади. Жамият конституция асосида бошқариладиган булиб, сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётни ривожлантиришга замин ҳозирланди. Демократия кишиларнинг сиёсий онги ва фаолиятини, дунёқараши ва одоб-ахлоқини юқори поғонага кутариб, фан ва маданиятнинг усишига ижобий таъсир кўрсатди. У қулдорлик тузуми бағрида пайдо бўлганлиги учун чуқур илдиз отолмай, мағлубиятга учради. Авваламбор, Афина демократияси Греция озод халқининг манфаати учун хизмат қилди. Мамлакат аҳолисининг кўпчилиги ҳисобланган қулларга сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмади. Шунингдек, озод халқнинг аёллари ҳам демократиядан четда қолдирилди. Оқибатда демократия тор доирада ўралашиб, кенг қанот ёзолмади. Демократик ҳуқуқ ва кафолатлардан фойдаланган аристократлар ва олигархлар ўз партияларини бемалол ташкил қилдилар. Бу билан демократлар ўз қўйинларига бамисоли илонни солиб қўйдилар. Чунки аристократ ва олигархлар Афина шаҳрининг ўзида ҳам, бошқа жойларда ҳам Спарта раҳнамолигида демократияни яксон қилиш учун ҳеч нарсадан тоймадилар. Ҳатто улар аҳолининг маълум қисмини ўз гарафига оғдиришга эришдилар. Уруш вақтида Афинадан йигирма минг қул душман Спарта томонига ўтиб кетди. Бунда аристократлар ва олигархларнинг таъсири бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Демократияни заифлаштирган томони яна шунда бўлдики, Афина демократик давлати ўз иттифоқчиларига «катта оға» сифатида муносабатда бўлди. Бу уларда норозиликни уйғотиб, иттифоқнинг куч-қувватига салбий таъсир кўрсатди.

Демократлар ўз мажлисларида баҳслашишда, шовқин-сурон кўтаришда, чиройли сўзлашда тенги йўқ уста бўлганлар. Бироқ амалий курашга келганда сусткашликка йўл қўйганлар. Бу ҳолат ҳам демократияга путур етказди.

Тарихий қиёс

Демократия юзага келган қадимги даврдан буён икки ярим минг йилдан зиёд вақт ўтди. Мана шу кўп асрлар мобайнида Афина демократияси бирон-бир мамлакатда қайта тикланмади. Бироқ уша жойда сепилган демократия уруғи ХХ асрда барқ уриб кўкарди. У замон тараққиётига монанд равишда ҳар жиҳатдан юксак даражага кўтарилиб, мисли кўрилмаган самарани бермоқда.

Қизил империя ағдарилгандан кейин, собиқ иттифоқдош республикаларнинг кўпида демократия юзага келди. У, бамисоли ёмгирдан кейинги кўзиқориндек, тўсатдан ва фавқулодда пайдо бўлди. Ваҳоланки, демократияни таъминлашга қодир шарт-шароит ҳали етилмаган эди. Шунга қарамай, мухалиф кучлар демократия байроғи остида ҳокимият учун курашга киришиб, тинчлик ва барқарорликни издан чиқарди. Айниқса, коммунистларнинг демократик ҳуқуқлардан фойдаланиб, ўз партияларини тузганлиги демократияга хавф тугдирди. Қадимги Афина демократиясининг ашаддий душмани аристократлар ва олигархлар партияси ҳисобланган бўлса, ҳозирги замон демократиясининг кушандаси коммунистлар бўлиб қолди. Улар, демократиянинг ожизлигидан фойдаланиб, ўз партияларини мустаҳкамлашга ва парламентларда кўп ўринни эгаллашга эришдилар. Бундай ҳолатни айниқса, Россияда кўриш мумкин. Бу ерда коммунистлар демократияни ағдариб, қизил империяни тиклаш учун қаттиқ курашдилар. Шу боис уларнинг фаолиятига имкон берилганлиги катта сиёсий хато бўлди. «Россиянинг ўзида, — дейди юрбошимиз Ислом Каримов, — менимча, ўзини компартия деб атайдиган учта ёки тўртта партия бор. Шунини айтмоқчиманки, уларнинг пайдо бўлиши, қайтадан оёққа туриши — мен бу сўзни онгли равишда ишлатяпман — аввало, Россиянинг ўзида ва бошқа республикаларда амалга оширилаётган ислохотлардаги хатолар туфайлидир».

Бундай гоят кўпол хатога фақат Ўзбекистонда йўл қўйилмади. Бу республикада тинчлик ва барқарорликни, ислохотларнинг самардорлиги ва узлуксиз давом этишини таъминлади, митингбозлик, шовқин-суронлар, туҳмат ва найрангбозликлар бартараф этилди. Шунини доимо ёдда тутиш керакки, Ўзбекистонда ҳеч қачон демократия инкор этилгани йўқ. Аксинча, демократик давлатни бунёд этиш асосий вазифа ҳисобланди. Бунга эришмоқ учун, биринчи навбатда, унинг пойдеворини қуриш ва боқичма-босқич мақсадга эришишга киришилди. «Ўзбекистон, — дейди юрбошимиз Ислом Каримов, — мустақиллигини эълон қилиб, ўзининг маънавий қадриятларини ва

ақлий салоҳиятини тиклаш, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда туб ўзгаришлар, ижтимоий ҳимояни кўзда тутган ҳуқуқий демократик давлат пойдеворини қуриш даврига қадам қўйди». 1993 йилда айтилган ушбу сўзлардан буён ўтган давр ичида жамиятни демократлаштиришда улкан ютуқлар қўлга киритилди. Аммо уни амалга ошириш жараёнида Америка ва Европа мамлакатларида Ўзбекистонда демократия йўқлиги ҳақидаги даъволар қулоққа чалиниб турди. Ҳатто, Ўзбекистонга муносабатни демократиянинг бор ёки йўқлигига қараб белгилаш гўғрисилаги таклифлар ўртага ташланди. Айрим қўшни республикаларда демократия мавжудлиги рўқач қилиниб, Ўзбекистон бу соҳада гўё орқада қолаётганликда айбланди. Шу боис мен 1995 йилда Америка Президенти Билл Клинтонга махсус хат ёзиб, демократия ҳақидаги куйидаги фикр-мулоҳазаларимни маълум қилдим:

«Муҳтарам Президент жаноби олийлари!

Мазкур хатни Ўзбекистоннинг бир фуқароси ва тарихчи олимнинг шахсий фикри сифатида инobatга олишингизни сўрайман. Биз томонларда Америка Президенти ҳар бир кишининг фикр-мулоҳазаларига ва таклифларига ҳурмат билан қараб, тегишли жавоб беради, деган ишонч ҳужм суради. Шу боис хат ёзишга жазм қилдим. Шубҳасиз, сизда бу хатнинг муаллифи ким бўлдийкин, деган савол туғилди.

Мен Тошкент шаҳрида, Ўзбекистон Фанлар академияси қошидаги Тарих институтида салкам 50 йилдан буён Ўрта Осиё тарихи бўйича илмий иш билан шуғулланиб келмоқдаман. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, тарих фанлари доктори ва профессор унвонлари соҳибиман. Шунингдек, иккинчи жаҳон уруши қатнашчисиман.

Мен бу йил 75 баҳорни кўрдим, лекин унинг 69 йили совет қўлдорлик тузумида ва темир панжара билан ўралган мамлакатда бекорга ўтиб кетди. Чунки мустақилликдан, сиёсий ва инсоний ҳуқуқлардан, хусусий мулкдан ва диндан маҳрум этилган ҳаёт бир тийинга қимматдир. Тўғри, совет даврида олимлар, инженерлар, агрономлар, врачлар ва бошқа ўрта ҳамда олий маълумотли кишилар кўплаб етиштирилди. Бироқ фожиа шундан иборатки, улар саводли ва билимли қўллар эдилар, холос. Ниҳоят, 1991 йил 31 августда биринчилар қатори Ўзбекистоннинг мустақиллиги эълон қилиниб, мустамлакачилик ва миллий зулм занжирлари парчalandи. Мен худди шу кунни онадан озод киши сифатида янгидан туғилдим. Бу тарихий воқеага ҳам, менинг озодликка чиққан кунимга ҳам салкам тўрт йил бўлди.

Эндиликда ўз халқим қатори мен ҳам бир юз ўттиз йиллик миллий зулмдан ва аёвсиз талон-торождардан ҳоли бўлиб, ўз Президентимизга, Парламентимизга, Конституциямизга, Давлат байроғимизга, Мадҳия-

мизга ва Гербимизга эга бўлдик. Ўзбекистон жаҳон даврасида мустақил ва озод республика сифатида ярқираб турибди. Ўзбекистон ва бошқа республикаларнинг қизил империянинг панжасидан озод этилишида Американинг тутган ўрни беқийёс катта бўлди. Шунингдек, унинг фашизмнинг тор-мор этилишидаги хизматлари тарихда ўчмас из қолдирган эди.

Америка XX асрнинг бутун иккинчи ярми мобайнида бир неча ўнлаб триллион долларни сарфлаб ва муҳим чораларни кўриб, қизил империянинг ёвуз сиёсатига қарши тоғдек тўсиқ бўлиб турди. У ўзининг демократияси, тараққиёти ва фаровон ҳаёти билан «совет турмуш тарзи»нинг кишилар бошига битган бир балолигини жаҳон кўз ўнгидеда намойиш этиб турди. Қизил империянинг парчаланишида Американинг «Озодлик радиоси»нинг тутган ўрни катта аҳамият касб этди. Тўлқини бутун оламга таралган бу радио коммунистик ғоялар ва тоталитар тузумнинг ғайритабиийлиги ва ҳалокатга учраши муқаррарлигини мазлум халқлар онига синдириб борди. Айниқса, перестройка, яъни қайта қуриш даврида «Озодлик радиоси»нинг фаолияти ва таъсир доираси юқори чўққига кўтарилди. У қизил империяга қарши қаратилган қудратли маънавий қурол сифатида бебаҳо хизмат қилди.

Хуллас, Американинг демократияси ва тараққиёти, ҳарбий техникаси ва оммавий ахборот воситалари қизил империянинг парчаланишида муҳим ўрин эгаллади. Бу ҳақиқатни эслатиб ўтишдан мақсад шуки, Америка қизил империянинг ағдарилишида шунча катта ишларни қилган экан, ҳозирда мустақил республикаларга муносабати қандай кечаётир, деган савол туғилади.

Менинг назаримда, Америка раҳбарияти империянинг ағдарилишининг ўзи билан қаноат ҳосил қилиб, Ўзбекистон ва бошқа Марказий Осиё республикаларига етарли даражада эътибор бермаётир. Ваҳоланки, қизил империя ҳали тамомила йўқ қилиниб ташлангани йўқ. Унинг илдизларидан ўсиб чиқаётган қора кучлар зўр бериб тоталитар тузумни тиклашга ҳаракат қилмоқдалар. Бу ҳолат, айниқса, «демократияга» кенг йўл берилган республикаларда кўзга ташланмоқда. Шунга қарамай, Америка ва Ғарбий Европада, мустақил республикаларда, шу жумладан Ўзбекистонда демократияни ривожлантиришни асосий масала сифатида тарғибот қилиш талаб этилмоқда. Шу муносабат билан демократиянинг фожиаги оқибатлирига бир назар ташлашлик. Масалан, Россияда демократиянинг жиловини қўйиб юборган Президент Борис Ельцин охириги парламент сайловидан кейин бамисоли «ёмғирдан қутулиб қорга тутилди». Коммунистлар, Жириновскийлар ва бошқа қизил империяни тиклаш тарафдорлари демократик тартиблардан ва

сайловлардан фойдаланиб, ўзларининг бақувват партияларини туздилар. Улар ҳукумат остонасида ва парламентда мустақкам жойлашиб, ҳокимиятни эгаллаш учун шайланиб турибдилар. Ҳозир Россиянинг ўзида коммунистларнинг сони бир миллион киши ҳисобланиб, КПССни тиклаш асосий мақсад қилиб қўйилди. Уларда ишонч шу даражада кучлики, ҳатто «XXI аср коммунистлар тантанаси асри» бўлади, деб жар солмоқдалар. Хавф-хатарли ҳолат Тожикистонда, Қозоғистонда ва Қирғизистонда ҳам юз бериб, компартиялар тузилди. Улардан депутатлар ҳам сайланди. Умумлаштирганда, бу учала республикадаги компартия аъзоларининг сони ўрта ҳисобда 30 минг кишига боради. Агар Украина, Белоруссия ва бошқа жойлардаги компартияларнинг салмоғи ҳисобга олинса, ҳали ҳам қизил империянинг жони узил-кесил чиқмаганлигини кўрамиз. Аксинча, қизил империя зимдан жонланиб ва қаддини ростлаб бормоқда.

Энди нима учун демократияни ривожлантириш фожияли кечмоқда, деган савол юзага келади.

Биринчидан, масалани яхшироқ англатиш учун бир ривоятни келтираман. Бунга кўра, қадимги замонларда кўркамлиқда ва мевасининг ширинлигида тенги йўқ антиқа дарахт бўлган экан. Бу дарахт тупроғи, суви ва ҳавоси тоза жойда шифобахш мева берар экан. Бордию шу дарахтнинг кўчати кўрсатилган яхши хусусиятларга эга бўлмаган, яъни мос тушмайдиган шароитдаги ерга экилса, у вақтда мевасидан заҳар томчилаб турар экан. Пировардида бу заҳар дарахтнинг ўзини ҳам қуритган. Шунга ўхшаш, республикаларда демократияни ривожлантиришга мос тушадиган сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий шароит етилгани йўқ, мана шундай ноқулай вазиятда бемалол қўлланилаётган демократиянинг мевасидан заҳар, яъни қора кучлар юзага келмоқда. Пировардида, бу кучлар ҳокимиятни қўлга олган тақдирда ўзини тугдирган демократияни қуритиши аниқ. Бу ерда большевикларнинг 1917 йилги буржуа-демократик революциясидан фойдаланиб, ҳокимиятни босиб олганликларини, сўнгра ўзларининг юзага чиқишларига имкон тугдирган демократияни қўпориб ташлаганлигини эслатиб ўтиш кифоя.

Умуман айтганда, ҳали мактаб ёшига етмаган республикалардан демократияни ривожлантиришни талаб қилишнинг вақти келгани йўқ. Чунки ҳозир Ўзбекистонда ва бошқа Марказий Осиё республикаларида мустақиллик ва демократиянинг пойдеворини шакллантириш жараёни бораётир. Бу биринчи босқичнинг тўртинчи йили кетаётир, холос. Отана ва тарбиячи боғча боласини йиқилишдан, фалокатлардан, касалликлардан ва ёмон одамлардан қандай сақласа, ардоқласа, эндигина қадам ташлаётган демократияни ҳам шунчалик асраш шартдир. Акс

ҳолда фожиа руй бериши аниқ. Буни қонли урушлар бўлган ва давом этаётган республикалар мисолида кўриб турибмиз.

Шуниси диққатга сазоворки, Ўзбекистонда демократияни сунъий равишда жадаллик билан ривожлантиришнинг аянчли оқибатлари ҳисобга олинди.

Иккинчидан, ҳозирги шароитда демократияни ривожлантиришга халқнинг ўзи ҳам тайёр эмас. Совет даврида сиёсий фаолияти бўғиб ташланиб, «қорин тўйса бас», деган фикр билан яшаган ва бунга татомила мослашиб кетган халқнинг кўпчилиги дарҳол демократия асосларини тушуниши ва қадр-қимматига етиши анча қийин. Шунинг учун ҳам ҳукм сураётган етишмовчилик, қимматчиликлар ва қонли тўқнашувлар кўпчиликнинг дардига айланиб қолди. Ҳатто, совет даврини қўмсаётган кишилар оз эмас. Агар Марказий Осиё республикалари аҳолисининг 60—75 фоизи қишлоқларда ва овулларда яшаётганлиги ҳисобга олинса, демократияни ривожлантиришга яна бир неча йиллар кераклиги маълум бўлади.

Ахир Америка ва Европа мамлакатларида демократияни шакллантиришга ва ривожлантиришга бир неча ўн йиллар ва бундан ҳам кўп вақтлар кетганлиги сир эмас-ку. Шундай бўлгандан кейин, нима учун эндигина қулликдан қутулиб, оёққа тураётган республикалардан ишни демократияни ривожлантиришдан бошлашни талаб қилинмоқда?

Муҳтарам Президент жаноби олийлари!

Умумий хулоса шундан иборатки, ниҳоятда оғир ва қалтис шароит ҳамда қизил империяни тиклаш ҳаракатлари ҳукм сураётган бир пайтда Американинг у ёки бу республикаларга улардан муносабатини демократияни ривожлантиришни талаб қиладиган ҳолда белгилашни тўғри деб бўлмайди. Чунки шароит тақозасига қарамай демократиянинг сунъий равишда ривожлантирилиши орқасидан мустақилликни ҳимоя этувчи миллий партиялар билан бир қаторда, коммунистларни ва бошқа империяни тиклаш тарафдорларининг партиялари юзага келганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Бир-бирига зид икки лагерь тўқнашган тақдирда олғирликда, зўравонликда, шафқатсизликда, кескинликда ва уюшқоқликда ўта тажрибали коммунистлар куч-қувватга тўлмаган миллий-демократик партияларни осонлик билан тор-мор этиши турган гап. Бу ерда коммунистларнинг Россия қўшинидаги салмоқли таъсири ҳисобга олинса, масала янада ойдинлашади. Шунинг учун миллий партиялар қора кучларни рўёбга чиқарувчи демократияни ривожлантиришдан воз кечиб, қандай бўлмасин мустақилликни сақлашни асосий вазифа, деб ҳисоблашлари керак. Бошқача айтганда, барча эркесвар кучлар халқ томонидан сайланган Республика раҳбарияти атрофига жипслашган ҳолда

иш юритишлари шартдир. Бундай қилишнинг ўта самарадорлигини Ўзбекистон мисолида яққол кўриш мумкин. Бу республикада тинчлик ва барқарорлик ҳамда барча миллий партияларнинг бирдамлиги гавдаланиб турибди. Америка мана шундай тинч-тотувликни ва мустақилликни таъминловчи оқилона сиёсатни қўллаб-қувватлаши, ҳарбий, иқтисодий ва маданий ёрдамни кўрсатиши лозим, деб ўйлайман.

Маълумки, инсоният тарихининг ҳар бир даврида жаҳон миқёсидаги масалаларни ҳал этиш кўпроқ у ёки бу қудратли ва тараққий этган давлатнинг зиммасида бўлган. Менинг назаримда, худойи таолонинг марҳамати билан XX асрда бундай шарафли вазифа асосан Америка зиммасига юклатилган. Уйлайманки, бундан кейин ҳам Америка раҳбарияти ташаббуси ва халқаро мавқеини сусайтирмай, умуминсоний манфаатларни ҳимоя қилишда олдинги сафда туради. Маълумки, Ўзбекистон қадимдан Марказий Осиёнинг юраги ва таянчи, худойи таолонинг меҳри ёққан ўлкадир. Зеро, она юртимда олтин, кумуш, мис, уран, газ, нефть, кўмир, мрамор, пахта, ширинликда тенги йўқ нозу неъматлар, қўйингчи, инсон ҳаёти учун нимаики зарур бўлса, барчаси бор. Бу серқуёш ўлкада ўтмиш замонларда қатор йирик империялар ташкил топган. Она юртимнинг буюк ўтмиши билан фахрланаман ва буюк келажигига ишонаман. Қани энди америкаликлар жаннатмакон ва жаҳон маданиятига муносиб ҳисса қўшган Ўзбекистонга тез-тез ташириф буюрсалар, албатта, уни дилдан севиб қолишларига ишончим комил.

Қадимги ва ҳамиша навқирон, сахий ва меҳмондўст ўзбек халқи Американи тинчликнинг, демократиянинг намунаси сифатида яхши билади. Бироқ «минг марта эшитгандан бир марта кўрган яхши», деганлиридек, ўзбекларга афсонавий Американи кўришга қулай имкониятлар яратилса, шубҳасиз, дўстлик алоқалари мустаҳкамланиб борар эди. Ҳамда Америкага қилинган сифарлар кишилар онгининг коммунизм ғоялари ва советпарастликдан тозаланишига ижобий таъсир этарди.

Хуллас, Америка-Ўзбекистон алоқаларининг барқ уриб ривожланиши шу куннинг талабидир. Бу ишда Сиз Президент жаноби олийларига ва юртбошимиз Ислоҳ Каримовга саломатлик ҳамда муваффақиятлар тилайман.

Самимий салом ва ҳурмат билан Ҳамид Зиёев. 1995 йил, июнь».

Мазкур хат матни 1995 йил июль ойининг иккинчи ярмида «Озодлик радиоси» орқали эшиттирилди. Айни пайтда Тошкентдаги Америка элчихонасида инглиз тилига таржима қилиниб, «Оқ уй»га жўнатилди. Маълум вақтдан кейин Америка элчихонасидан жавоб олдим. Унда шундай дейилган:

«Хурматли Зиёев жаноблари!»

Президент номига ёзган хатингиз учун самимий миннатдорчиликни қабул қилишингизни Сиздан сўраймиз. Хат «Оқ уй»га этиб борганлигига тўла ишонинг. Аммо Америка Президенти жуда кўп хат ва бошқа турли ахборотларни олиб туриши орқасида ҳар бир хатга жавоб бериш имкониятига эга эмас. Мен Американинг Ўзбекистондаги элчиси ва Президентимизнинг сизнинг ватанингиздаги шахсий вакили сифатида унинг номидан сизни тўла ишонтираманки, Президент ҳам, мен ҳам келажакда Ўзбек-Америка алоқаларини ривожлантириш учун ҳаракат қилмоқдамиз.

Хурмат билан Америка Қўшма Штатларининг Ўзбекистон Республикасидаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси Стенли Эскудеро».

Бу ерда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, совет даврида бир оддий олимнинг у ёки бу хорижий давлат бошлигига шахсий фикрини баён этиб хат ёзиши мумкин эдими? Албатта, бунга йўл берилмай, айбланиши турган гап эди. Аллоҳга шукрлар бўлсинки, Мустақиллик шарофати ила ҳар бир киши сўз эркинлигига муяссар бўлди. Бу республикамызда жамиятнинг демократлаштирилаётганлигининг ёрқин намунаси дир.

Умумий ҳулоса шундан иборатки, демократия ва сиёсий партияларнинг илдизлари чуқур тарихий даврларга бориб тақалади. У даставвал Афинада пайдо бўлиб, Грециянинг талай қисмини қамраб олди. Улар қулдорлик тузумида ҳукм сурган бўлса-да, асли моҳияти жиҳатидан унга зид эди. Шу боис унинг доирасидан чиқиб кетолмай, чуқур илдиз отолмади ва кенг қулоч ёя олмади. Бу ҳолат демократиянинг заифланишига олиб келди. Аристократлар ва олигархлар партияси эса қулдорлик тузумининг маҳсули ва унинг ҳимоячиси сифатида иш юритиб, мустаҳкам таянчга эга эди. Унга Спаргадек қудратли қулдорлик давлатининг бошчилик қилиши ҳам ғалабани таъминлади. Пировардида демократия тор-мор қилинди. Шунга қарамай, Афинада бундан икки ярим минг йилдан ортиқроқ вақт илгари демократиянинг кашф этилиши ва унинг асослари ишлаб чиқиши инсоният тарихидаги муҳим воқеа ҳисобланди. Зеро, у ҳозирги замон демократиясининг тарихий негизи сифатида ўз аҳамияти ва қадр-қимматини йўқотгани йўқ.

Шуни уқтириб ўтиш лозимки, Ўзбекистонда ҳақиқий демократияни шакллантириш ва ривожлантиришни таъминловчи сиёсат изчиллик билан амалга оширилмоқда. Бундай илмий асосга эга сиёсат умри боқий демократияни юзага келтиришига шубҳа йўқ.

СОВЕТ ИМПЕРИЯСИ НИМА УЧУН АҒДАРИЛДИ?

Совет Иттифоқининг барбод бўлиши ҳақида турли қарашлар мавжуд. Аслида унинг қулашига олиб келган асосий омил тузумдир.

Ислом Каримов

Юртбошимиз бу фикрни 2001 йил декабрь оyi бошларида Россия телевидениесининг «Беловежск шартномаси»нинг¹ 10 йиллигига бағишланган кўрсатувида баён этганларидан кўпчиликнинг хабари бор. Ушбу таъриф ҳар жиҳатдан ҳақиқатни акс эттиришига шубҳа бўлмаса-да, масалани нотўғри таҳлил ва тарғиб қилаётган кимсалар бор. Уларнинг баъзилари совет империясининг ағдарилишига гўёки М.Горбачев ва Б.Ельцин сабабчи бўлганлар, деб айюҳаннос солмоқдалар. Бошқалари эса яна қандайдир саёз, тарихий ҳақиқатга ўта зид «асосларни» келтиришга уринмоқдалар. Чунончи, Россия сиёсатчиларидан бири Сергей Шахрай «Совет Иттифоқи нима учун ҳалокатга учради» («От чего умер Советский Союз») мақоласида кишини таажжублантирадиган фикрларни келтирган. Унинг айтишича, совет конституциясида иттифоқдош республикаларга СССРдан ажралиб чиқиш ҳуқуқи берилганлиги империянинг қулашига олиб келган биринчи омиллардан бири эмиш. Ваҳоланки, ўша қуруқ қоғоздаги ҳуқуқ «хўжа кўрсин»га ёзилган бўлиб, ҳеч қандай амалий кучга эга бўлмаган. Бундай қалбаки ҳуқуқ большевиклар томонидан совет давлатининг дастлабки йилида расмий суръатда эълон қилинди. Бу сиёсий найрангдан бошқа ҳеч нарса эмас эди, чунки унга ишониб мустақилликни тиклашга қаратилган ҳаракатларга қақшатқич зарба берилди. Хусусан, большевиклар Туркистон Мухторияти, истиқлол учун кураш («босмачилик») ҳаракати ва бошқа кўринишдаги уринишлар-

¹ 1991 йил 8 декабрда Россия, Белоруссия ва Украина раҳбарлари «Беловежск шартномаси»ни имзолаб, СССРнинг тугатилганлигини расмийлаштирганлар.

ни шафқатсизларча бостирди. 20—30-йилларда ўтказилган оммавий ва сиёсий қатағонларнинг негизида ҳам миллий-озодлик ғояларига қарши кураш ўз ифодасини топди.

Совет даврида бошданок РСФСР коммунистик партияси марказий комитети ташкил қилинмади. Сергей Шахрайнинг кўрсатишича, XX асрнинг 80-йиллари охирига келиб Иван Полозков ва Геннадий Зюгановлар томонидан бундай ташкилотнинг тузилиши КПССни, қолаверса, совет давлатини ҳалокатга учратишда ҳал қилувчи ўринни эгаллаган эмиш. Ваҳоланки, бундай чора Совет Иттифоқи ўлим тўшагида ётганидагина кўрилган эди. Империяни ҳалокатга учратган асосий омил эса, давлатимиз раҳбари жуда тўғри айтганларидек, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузумдир. Шу муносабат билан масаланинг айрим муҳим жиҳатларига тўхталиб ўтишга тўғри келади.

Биринчидан, большевиклар 1917 йилда давлат тўнтаришини уюштириб, ҳокимиятни фавқулодда ва тасодифан эгалладилар. Шунга монанд равишда совет давлати босқинчилик, адолатсизлик, шафқатсизлик ва олғирлик сингари хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган ҳолда шаклланди. Бундай туғма хусусиятларга асосланган ички ва ташқи сиёсат етмиш йилдан ортиқ давом этиб, даҳшатли фожиаларни юзага келтирди. Бу ерда нима учун шундай сиёсат юритилган эди, деган савол туғилади.

Маълумки, большевиклар мамлакатда тамомила янги тузум—социализмни қуришни асосий мақсад қилиб қўйдилар. Бироқ бу ўта мураккаб ишни амалга ошириш учун сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий шароит, яъни замин тамомила етишмаган эди. Шунга қарамай коммунистик партия раҳбарлари, «сичқон сифмас инига, ғалвир боғлар думига», дейилганидек, асрлар мобайнида ҳукм сураётган сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузумни остин-устун қилиш ва қатағонларни уюштириш ҳисобига социализмни қуришга муккадан тушиб кетдилар. Шу тариқа, социализм қуриш учун шарт-шароит йўқлиги сабабидан совет давлатининг тоталитар сиёсатни юргизишдан бошқа иложи қолмади. Бундай йўлни тутиш ўз-ўзидан сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни бўғиш ва бутун мамлакатни «темир қафас»га ўрашни тақозо этди.

Айниқса, миллий республикалар мустамлакачилик ва улуғ миллатчилик сиёсати исканжасида қаттиқ тутиб турилди. Тўғри, уларда юзаки қараганда мустақилликни англаувчи конституция, парламент, байроқ, герб ва мадҳия сингари белгилар таъсис қилинди. Бироқ улар мустамлакачилик сиёсатини ниқоблаш учун қилинган сохта иш бўлиб, амалда республикаларнинг кундалик ҳаёти, тақдир ва умуман жилов марказнинг шафқатсиз панжасида эди.

Совет даврида ўн миллионлаб кишилар сиёсий қатағонларнинг қурбони бўлди. Россия матбуотида кўрсатилишича, уларнинг сони қирқ миллион кишини ташкил қилди. Социализмни қуриш учун олиб борилган курашлар жараёнида беҳисоб қонлар тўкилди, даҳшатли йиллар бошдан кечирилди; назорат ва таъқиблар авжига минди. Лекин социализм эмас, қулдорлик тузуми ташкил топди. Маълумки, қулдорлик кўп асрлар бурун «ошани ошаб, ёшини яшаб», тарих ёдгорлигига айланган. Унинг бевақт пайдо бўлиши ўша замон руҳи, талаби ва тараққиётига зид эди. Шу боис қулдорлик тузуми жамиятда илдиз ота олмай, давлатни ич-ичидан чиритиб борди. Бу ҳалокатли дардга тиш-тирноғигача қуролланган қўшин ҳам малҳам бўла олмади. Шундай қилиб қулдорликка асосланган ғайритабиий сиёсий бошқарув тизими империяни ҳалокатга учратган асосий омиллардан бири ҳисобланади.

Иккинчидан, совет даврида хусусий мулкчилик ва эркин бозор тақиқланиб, ягона давлат мулки эгаллиги жорий қилинди. Табиатдаги барча жонли ва жонсиз мавжудот, хусусан, ер, сув, тоғу тошлар, чўллар, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси давлатники бўлиб қолди. Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳам давлат қўли остига олинди. Натижада, кишиларнинг шахсий ташаббуси ва манфаатига қаттиқ зарба берилиб, мажбурий меҳнат ва ишга яраша ҳақ тўламаслик кенг кўламда ривожлантирилди. Шу тариқа совет даврида қул меҳнати юзага келиб, фуқаролар сиёсий ва инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилди. Айниқса, қулчилик қишлоқларда ўзининг чўққисига кўтарилди. Бу жараёнларда одамларнинг умри оғир ва машаққатли меҳнатда чириди. Буларнинг ҳаммаси хусусий мулкчилик тақиқланишининг маҳсули эди. Тарих хусусий мулксиз ҳаётни тасаввур этиб бўлмаслиги ҳақида гувоҳлик беради. Чунки хусусий мулкчилик одамларни ёввойиликдан тараққиётга чорлаган, шаҳар ва давлатларни юзага келтирган муҳим омиллардан бири ҳисобланган. Уни моддий ва маънавий ҳаётнинг устунлиги, дейилса асло хато бўлмайди.

Қанчалик қаттиқ ҳаракат қилмасин, совет давлати иқтисоднинг самарадорлигини барибир таъминлай олмади. Партия сиёсий бюроси ҳамда ҳукумага халқ хўжалигини ривожлантириш ва фаровон ҳаётни таъминлашга қаратилган қарорларни кетма-кет эълон қилаверди. Аммо арзиғулик натижага эришилмай, жаҳон иқтисодиёти ва турмуш даражасидан жуда орқада қолинди. Бундай бўлиши табиий эди. Чунки тараққиёт ва мўл-кўлчиликнинг илдизи — хусусий мулкчилик ва

эркин бозор кўпориб ташланган эди. Совет даврида миллий республикаларни Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиши ҳам жуда фожиали кечди. Мисол учун, Ўзбекистонни олайлик. Юртимизда пахта яккаҳоқимлигининг ўрнатилиши орқасида ғаллачилик, боғдорчилик ва сабзавотчиликка қаттиқ зарба берилди. Минерал ўғитларнинг меъёридан ортиқ ишлатилиши орқасида ер, сув ва ҳаво заҳарланди. Натижада халқ турли касалликларга дучор бўлди. «Пахта васвасаси»нинг азоб-уқубатини тортмаган одамни топиш амри маҳол эди. Пахта, ипак, олтин, уран, газ ва бошқа тоғ жинслари, ҳўл ва қуруқ меваларнинг сараси метрополияга узлуксиз олиб кетилди. Бундан ташқари, марказ республикага тайёр sanoat молларини киритишдан ҳам катта даромад олди. Демак, хусусий мулкчилик ва эркин бозорнинг йўқотилиши, қул меҳнатининг жорий қилиниши, республиканинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиши иқтисодни тузатиб бўлмайдиган дардга чалинтирди. Бу эса империянинг ағдарилишини таъминлашда муҳим ўрин эгаллади.

Учинчидан, совет даврида у ёки бу халқнинг ўзига хос ва мос турмуш тарзи, миллий ҳис-туйғулари ва анъаналари оёқ ости қилинди. Миллий ғоянинг ҳар қандай кўринишларига зарба берилиб, ўрнига зўравонлик билан коммунистик ғоя киритилди. Улуғ миллатчилик руҳи билан суғорилган бу ғоя кишиларнинг сиёсий онги ва фаолиятининг ўсишига, она юрт билан ғурурланиши ва фахрланишига қарши тинимсиз курашди. Ўтмиш давлат арбобларининг, озодлик учун жонини тиккан қаҳрамонларнинг ва олиму фозилларнинг қадр-қимматини ўрнига қўйиш ва оммалаштириш тақиқланди. Оламшумул аҳамиятга молик бой тарихимиз сохталаштирилди ва обидалар харобага айлантирилди. Умуман диннинг, хусусан мусулмончиликнинг тақиқланиши, masjid ва мадрасаларнинг бузиб ташланиши, дин пешволарининг отилиши ва диний асарларнинг ёқилиши маънавий ҳаётни издан чиқарди. Коммунистик ғоя юқорида кўрсатилган тарзда етмиш йилдан ортиқ вақт мобайнида жамоа аҳлини миллий манфаатларга ёт дунёқараш билан заҳарлади. У қанчалик фожиали бўлмасин, барибир миллий ғояни кўтариб ташлай олмади. Чунки у пухта замини бўлмаган, «усти ялтироқ, ичи қалтироқ» қалбаки ғоя сифатида гавдаланди. Шунинг учун ҳам коммунистик ғоя совет давлатини емирган омиллардан ҳисобланади.

Тўртинчидан, гарчанд империя ҳар жиҳатдан жуда заифлашиб, ҳалокат сари қадам ташлаётган бўлса-да, ҳали катта ҳарбий қудратга

эга эди. Бироқ Россияда ҳам, республикаларда ҳам тоталитар тузумга қарши кураш кучли тўлқинга айланиб борди. 1990 йил 11 мартда Литва, ўша йилнинг 4 майида Латвия, 1991 йил 9 апрелда Грузия расмий суръатда мустақилликни тикладилар. 1990 йилнинг март ойида республикалар орасида биринчи бўлиб Ўзбекистонда Президентлик лавозими таъсис этилди. Буларнинг бари совет империяси асосларига берилган жуда катта зарба ҳисобланарди. Шунинг учун 1991 йил августда коммунистик партия ва совет ҳукуматининг бир гуруҳ етакчилари давлат тўнтариши йўли билан империяни сақлаб қолиш мақсадида фитна уюштирдилар. ГКЧП номидаги бу фитна мағлубиятга учрагандан кейин империянинг ҳалокати тезлашди. Чунончи, 1991 йил 21 августда М.Горбачёв КПССнинг Бош қотиблиги вазифасидан воз кечиб, КПССни тарқатишга даъват қилди. Шу равишда ўлим тўшагида ётган қизил империянинг тақдири узил-кесил ҳал этилиб, республикалар 1991 йилнинг турли ойларида расман мустақилликларини тикладилар.

Республикалар	Коммунистик партияларнинг тугатилиши	Мустақилликнинг тикланиши
Литва	1991 йил 23 август	1990 йил 11 март
Латвия	1991 йил 10 сентябрь	1990 йил 4 май
Грузия	1991 йил 26 август	1991 йил 9 апрель
Эстония	1991 йил 22 август	1991 йил 20 август
Украина	1991 йил 30 август	1991 йил 24 август
Белорусия	1991 йил 25 август	1991 йил 25 август
Молдавия	1991 йил 24 август	1991 йил 27 август
Озарбайжон	1991 йил 14 сентябрь	1991 йил 30 август
Ўзбекистон	1991 йил 14 сентябрь	1991 йил 31 август
Қирғизистон	1991 йил 31 август	1991 йил 31 август
Тожикистон	1991 йил 2 октябрь	1991 йил 9 сентябрь
Арманистон	1991 йил 7 сентябрь	1991 йил 21 сентябрь
Туркманистон	1991 йил 26 август	1991 йил 27 октябрь
Россия	1991 йил 6 ноябрь	1991 йил 12 декабрь
Қозоғистон	1991 йил 7 сентябрь	1991 йил 16 декабрь

Шуни таъкидлаш лозимки, бизда айрим кишилар ўйлаганидек, мустақиллик осонлик билан эмас, кураш билан қўлга киритилди. 1989—1991 йиллар орасида империя жон талвасасида қиличини қайраб, қирғинбаротларни бошлашга тайёр турган эди. Унга озгина баҳона топилса бас, дарҳол қонли тўқнашувларни уюштириши аниқ эди. Айрим республикаларда бундай қабиҳ ишлар қилинганлиги ҳамон ёдимизда.

Хавф-хатарли вазиятнинг янада кескинлашишига «чала демократлар»нинг хатти-ҳаракатлари ҳам сабаб бўлганди. «Чала овқат ошқозонни, чала мулла бошни бузади» деганларидек, улар ҳали ғўра бир тўда ёшларни ва шабкўр кишиларни орқасидан эргаштириб, «сувни лойқалатиш»га ҳаракат қилдилар. Шунингдек, қултабиат ва боқимандалик суягигача синган, империяга сифинаётган кишилар оз эмас эди. Бундай оғир ва мураккаб шароитда юксак ақл-идрок, жасорат, мардлик билан иш юритиш тақозо этиларди. Халқимизнинг бахтига юртбошимиз Ислоҳ Каримов мана шундай олий фазилатлар соҳиби эди. У «етти ўлчаб, бир кесилган» сиёсатни изчиллик билан амалга ошириб, қон тўкилиши ва катта тўс-тўпонларнинг олдини олди. Натижада, 1991 йил 31 августда мустақиллик бир томчи қонсиз, бамисоли шер оғзидан тортиб олинди. Президентимиз бошчилигида қўлга киритилган ушбу буюк ғалаба империянинг бутунлай ағдарилишини тезлаштирди. Биринчи навбатда унинг Марказий Осиё минтақасидаги мавқеи ва салоҳиятига қақшатқич зарба берилиб, қўшни республикаларни руҳлантириш ва озодлик курашига отлантиришда муҳим аҳамият касб этди.

Демак, етмиш йилдан ортиқ вақт мобайнида ҳукм сурган хусусий мулксиз ва динсиз жамият, ягона давлат мулки эгаллиги, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг тақиқланиши, мамлакатнинг «темир қафас» билан ўралиши империянинг ағдарилишига олиб келди. Шунингдек, мустамлакачилик ва умуммиллатчилик сиёсати, умуман қулдорлик тузуми империянинг ҳалокатга учрашида муҳим ўрин тутди. Бу тузум билан бир қаторда коммунистик ғоя, қалбаки социализм, қирғинбаротлар, зўравонлик, босқинчилик, адолатсизлик, кўзбўямачилик ва бошқа иллатлар суриб ташланди. Кези келганда айтиш лозимки, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари орасида Ўзбекистон коммунистик ғоялар ва мудҳиш ўтмиш замоннинг бошқа белгиларини тамомила улоқтириб ташлаган ягона республикадир. Эндиликда гуллаб-яшнаётган Ватанимизда оламшумул аҳамиятга молик буюк ўзгаришлар ва ютуқлар қўлга киритилмоқда. Улар билан фахрланишга ҳақлимиз.

МУҚАДДАС ВАТАН

Тасаввур қилинги, ота юртимиз Туркистон катта бир уй, буюк бир рўзғор, буюк оила. Бу оила фарзандлари қанчалик яқин ва аҳил бўлса, рўзғор ҳам шунчалик обод ва тўкин бўлади. Бундан чиқадиган хулоса: Марказий Осиё минтақасида ҳам иқтисодий, ҳам маънавий, ҳам сиёсий жиҳатдан ягона муҳит ташкил қилиш — шу куннинг долзарб масаласидир.

Ислом Каримов

Аслида Туркистон яхлит, бир тану бир жон мамлакат сифатида яратилган. Бинобарин, ўзбеклар, тожиклар, туркманлар, қирғизлар ва қозоқларнинг насл-насаби, ўтмиши, келажаги ҳам бир ва умумийдир. Шундай бўлгач, Туркистон бу ерда киндик қони тўкилган халқлар учун умумий уй булиши табиий. Умумий Ватан ғояси эса милоддан аввалги асрлардаёқ юзага келиб, аждодларимизга куч-қудрат бағишлаб, ягона иқтисодий, сиёсий ва маънавий тизим асосида шаклланган эди.

Ягона иқтисодий макон

Туркистон заминида инсон ҳаёти ва ягона тизим учун нимаики зарур бўлса, бари бор. Бинобарин, унинг «жаннатмакон ўлка», дейлиши бежиз эмас. Зеро, унинг ер ости бойликлари ва табиий шароити шу даражада нодир, мукамалки, бунақаси дунёнинг кўп мамлакатларида учрамайди. «Унинг тарафлари,— деб ёзган эди урта аср олими Ҳофиз Таниш Бухорий,— нозу неъмат хусусида мамлакатларнинг энг ободидир. У очиқлик жиҳатидан энг каттадир. Ундаги хоҳ шаҳар бўлсин, хоҳ қишлоқ бўлсин, хоҳ текислик бўлсин, хоҳ ўтлоқ бўлсин, ободончиликда унга тенг мамлакат йўқ. Ҳавоси ҳаволарнинг

энг соғломи, суви сувларнинг энг ширини ва энг енгили; суви барча тоғ ва агрофларда баробар шириндир. Унинг тупроғи — тупроқларнинг энг хушбуйи. Катта шаҳарлари: Бухоро, Самарқанд, Хўжанд бўлиб, халқ диндор, илмли, тақводор, жувонмард ва шижоатлидир.

Биринчиси — илму фазл манбаи бўлган Бухоро.

Унинг тупроғи Рум ва Чин мамлакатларига фахрдир.

Иккинчиси — салтанат урни ҳазрат Самарқанд,

Шон-шарафда бошқа шаҳарларга узукдек, тожда эса кўздекдир.

Улардан сўнг авлиё ва саҳобалар макони Термиз,

Жаҳондаги оқар сувлар ғайр қиладиган дарё лабиладир.

Тўртинчиси ишрат жойи, поклик мавзеи,

Суфийлар макони Хўжанд».

Мазкур шаҳарлар йирик савдо-хунармандчилик марказлари ҳисобланган. Тошкент ва Фарғона воҳалари ҳам ҳисобга олинса, Туркистон ҳақиқатан ҳам Аллоҳ таолонинг меҳри ёққан ажойиб ўлка. Бу қадимий ва ҳамиша навқирон Ватан ўзининг нодир маъданлари, нозу неъматлари билан ҳам машҳур. Чунончи, бу ерда олтин, кумуш, темир, мис ва бошқа тоғ жинслари бор. V асрда дунёнинг талай қисмида одамлар ҳали ёввойи ҳолда яшаётган вақтда қадимги аждодларимиз олтин ва мисдан гурли буюмлар ишлаганлар. Кейинчалик темирчилик, Марв, Самарқанд, Тошкент ва бошқа жойларда маъданчилик ривожланган. Ҳатто, темир ва ундан тайёрланган маҳсулотлар хорижий мамлакатларга, шу жумладан, Румга олиб кетилган. Айниқса, Фарғона водийсида олтин, кумуш, мис, нефть, қимматли тошлар кўп ишлатилган.

Туқимачилик улканинг кўп шаҳарларида ва қишлоқларида тараққий этган эди. Бу ҳолат унинг хом ашёси бўлмиш пахта ва ипак кўп миқдорда етиштирилганлигидан гувоҳлик беради. Деҳқончилик, хунармандчиликнинг ривожини ички ва ташқи савдони юқори даражага кўтарди. Туркистон замини Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Арабистон, Туркия, Россия ва бошқа мамлакатлар билан савдо олиб борди. Четга асосан тайёр маҳсулотларнинг олиб кетилиши ишлаб чиқариш кучларининг ўсишига ижобий таъсир курсатди. Юқорида шарҳланган ютуқлар ягона умумий тизим туфайлигина қўлга киритилган эди. Хуллас, қадимги ва ўрта асрларда ер усти ва ер ости бойликларининг умумий мўл-қўллиги умумий уйимиз—Туркистоннинг таркибий қисми бўлмиш ягона иқтисодий тизимнинг шаклланишини тақозо этган эди.

Ягона сиёсий ва маънавий тизим

Туркистоннинг иқтисодий салоҳиятига монанд равишда қудратли давлатлар ташкил топган. Ақл-идрокли ва билимдон ҳукмдорлар минтақа бир давлатга бирлаштирилгандагина юксак тараққиётга эришиш мумкинлигини яхши англаганлар. Чунончи, милоддан аввалги асрларда юзага келган Катта Хоразм давлати минтақада яккаҳокимликни ўрнатибгина қолмай, Қора денгизгача ерларни эгаллади. Кейинги даврларда ташкил топган Қанқа давлати ҳам минтақа яхлитлигини сақлашга муяссар бўлган. Бундай ҳолат кушонийлар (I—IV асрлар), эфталлийлар (V—VI асрлар) ва турк ҳоқонлиги ҳукм сурган даврларда ҳам давом этди.

Эфталлийлар Марказий Осиёни, Шарқий Эронни ва Ҳиндистонни бирлаштириб, ягона сиёсий тизимни вужудга келтирдилар. Бу вақтда Туркистонда рангли ойна ишлаб чиқариш кашф этилган. Ҳатто, Хитойда туркистонликлар ёрдами билан бу ойнани тайёрлаш йўлга қўйилган. Ягона иқтисодий ва сиёсий тизим самарадорлигининг юқори босқичга кўтарилиши турк ҳоқонлигининг (VI—VII асрлар) куч-қудратини ошириб юборди. Тинч океанидан Қора денгизгача улкан ҳудудни ўз таъсир доирасига олган ҳоқонлик йирик давлатлар бўлмиш Эрон, Хитой, Румга хавф туғдирди. Хитой ҳар йили юз минг тўп ипак газламасини турк ҳоқонлигига солиқ сифатида юбориб турган вақтлар бўлган. Буюк ипак йўли ҳам ҳоқонлик назорати остида бўлган.

Ягона иқтисодий ва сиёсий тизим Сомонийлар (X аср), Қорахонийлар ва хоразмшоҳлар (XI—XII аср бошлари) ҳукм сурган даврларда ҳам яққол кўринди. Мазкур уч юз йилдан ортиқ даврда минтақа сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жиҳатлардан юқори даражага кутарилди. Деҳқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривожланиб, жаҳон даврасида минтақанинг мавқеи кўтарилди. Жумладан, Хоразмда Маъмун академиясининг очилиши, кўплаб мадрасалар, масжидлар ва бошқа ҳашаматли иморатларнинг қурилиши алоҳида аҳамиятга моликдир. Аммо «ҳар тўқисда бир айб» деганларидек, қудратли империялар, хусусан хоразмшоҳлар давлати ўзаро келишмовчиликлар, қонли урушлар орқасида мўғуллар томонидан тор-мор этилди. Мўғул босқинчларининг юз эллик йиллик ҳукмронлик даврида сиёсий ва ижтимоий ҳаёт жуда оғирлашди.

Ниҳоят, 1370 йилда Амир Темур халқ оmmasига таянган ҳолда мамлакат мустақиллигини тиклади. У парокандаликни бартараф қилишни, ягона сиёсий-иқтисодий ва маънавий тизимни бунёд этишни асосий мақсад, деб билди. Чунки XIII асрнинг 50—60-йилларида

Туркистонда мўғул султонларининг тахт учун курашлари авж олиб, халқнинг аҳволи ёмонлашди. Ҳатто, айрим султонлар ислом динини таъқиб қилишгача бордилар. Шунингдек, Соҳибқирон Туркистонда ва қарам мамлакатларда савдогарларни ва карвонбошилари тайёрлаб, Ҳиндистон, Хитой, Туркия ва Европа мамлакатлари билан савдони рағбатлантирди. Соҳибқироннинг ягона иқтисодий тизим хусусидаги сиёсати кўп утмай ўз самарасини бериб, яқиндагина хароб ўлкада мўл-кўлчилик, арзончилик кўзга ташланди.

Иқтисодиёт билан ёнма-ён ягона маънавий тизим ҳам шаклланиб, ривожланиб бораверди. Бу, аввало, адабиёт, тарих, маориф ва санъат соҳаларида ўз ифодасини топди. Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хоразм, Фарғона водийсидаги мактаб, мадрасаларда турли халқларнинг вакиллари таълим-тарбия олдилар. Барча халқлар учун ягона алифбо ва дарслик ишлатилди. Шу тариқа «умумий уй» ва «умумий ватан» тушунчалари кишиларнинг қон-қонига сингиб кетган эди.

Умумий хулоса шуки, ўтмишда ягона сиёсий, иқтисодий ва маънавий тизим жамият тараққиётининг йўналтирувчи кучи сифатида минтақадаги турли халқларни катта оилга бирлаштиришга, дўстлик, ҳамкорликни таъминлашга олиб келиб, «Туркистон — умумий уйимиз» ғоясини кишилар онгига сингдирди. Бу ғоя, ўз навбатида, мустақиллик ва озодлик учун олиб борилган қаҳрамонона курашлар таянч эди. Буни яхши англаган чор ҳукумати миллий давлатни йўқ қилди. У ўлкани Россиянинг хом ашё манбаи, тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирди. Бу сиёсат совет даврида авжига чиқиб, минтақа беш қисмга — республикаларга парчаланди. Хусусий мулкчилик, дин, эркин ишбилармонлик ва савдо-сотиқнинг тақиқланиши том маънодаги ягона миллий тизимнинг моҳияти, йўналишини ўзгартириб юборди. Зеро, у мустамлакачилик ва миллий зулм хусусиятларини ўзига мужассамлаштирган эди. Мустамлакачилар «Туркистон — умумий уйимиз» ғоясини илдизи билан қўпоришдан, миллий низоларни кучайтиришдан тоймадилар. Аммо етмиш йилдан ортиқ ҳукм сурган сиёсат пировардида кўз ўнгимизда ҳалокатга учради.

Шу кунларда Президент Ислам Каримовнинг ташаббуси билан тарихан шаклланган «Туркистон — умумий уйимиз» ғоясига жон киргизилди. Бу борада Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ўртасида ягона иқтисодий муҳит ҳақида тузилган битим дастлабки қадам бўлган эди. Ҳозир ягона тизимни минтақанинг барча мамлакатларида амалга ошириш шу куннинг талабига айланди. Уни барча кишилар қўллаб-қувватламоқда. Шундай бўлгандан кейин минтақа олимлари ва мутахассислари биргаликда ягона иқтисодий ва маънавий тизим-

нинг моҳияти ва йўналишини белгиловчи масалалар бўйича ишни бошлаб юборишлари лозим. Менимча, бутун масалаларни ва ўзаро алоқаларни мувофиқлаштирувчи минтақавий кенгаш тузиш мақсадга мувофиқ бўларди. Ўлкадаги ер ости ва ер усти бойликлари шу даражада етарлики, республикалар эҳтиёжини бемалол қондира олади.

Шунингдек, «Буюк Туркистон» номидаги минтақа доирасида махсус газета ва журнал нашр этилиши мақсадга мувофиқдир. Адабий, тарихий ва бошқа соҳалар бўйича асарлар яратишга киришиш фойдадан ҳоли бўлмайди. Умуман, «Туркистон — умумий уйимиз» ғояси нуқтаи назаридан фан ва маданиятнинг барча тармоқлари бўйича ишларни бошлаш вақти келди. Ишончим комилки, тарих синовидан ўтган «Туркистон — умумий уйимиз» ғояси вақти билан куч-қувватга тўлиб, тантана қилаверади.

ГУРУРЛАНИШ ВА ФАХРЛАНИШ — ОЛИЙ НЕЪМАТ

Юртбошимиз Ислом Каримовнинг нутқ ва суҳбатларида гурурланиш ва фахрланиш хусусидаги фикрлар такрорланиб туради. Бу бежиз эмас, албатта. Зеро, гурур ва фахр кишиларни руҳлантириб, кучига куч қўшиб, миллий ҳис-туйғулар ва иймонни мустақкамлайди. Мустақиллик ва тараққиёт ҳукм сурганида эса яшнаб, янгидан-янги зафарларга чорлайди. Бу ҳолатни Ўзбекистонимиз мисолида кўриш мумкин.

Биринчидан, гурурланиш ва фахрланиш туйғулари сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг акс-садоси сифатида шаклланади. Масалан, уларнинг сиёсий жиҳатини олайлик. Кўз ўнгимизда Мустақиллик шарофати билан миллий давлат ва қўшин тузилиб, ҳокимият бошқаруви демократик асосда олиб борилмоқда. Миллий парламент, конституция, байроқ, герб ва мадҳия жорий қилинди. Ўзбек тилига Давлат мақоми берилди ва миллий валюта муомалага киритилди. Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва бошқа халқаро ташкилотларга аъзо бўлиб, жаҳон даврасида муносиб ўринни эгаллади. Замонавий ўзбек дипломатияси шакллантирилиб, элчихоналар очилди, ташқи дунё билан алоқалар самарали давом этмоқда.

Масаланинг иқтисодий томонига келганда шуни айтиш лозимки, бу соҳада ҳам ғоятда катта ўзгаришларнинг гувоҳи бўлиб турибмиз. Чунончи, хусусий мулкчилик ва эркин бозорга асосланган тамомила янги иқтисодий тизим бунёд этилди. Республикани хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозори бўлиб қолишдан қутқариш бўйича улкан ютуқлар қўлга киритилмоқда. Саноат тармоқлари тубдан ўзгартирилиб, жаҳон андозаси даражасида кенг қўламда ривожлантирилаётир. Мамлакат ташқи савдосида тайёр маҳсулот салмоқли ўринни эгаллаб бормоқда. Автомобиль, самолёт, телевизор, газлама, кийим-кечак, пойабзал, асбоб-ускуналар, уй-рўзғор буюмлари ва бошқа маҳсулотлар шулар жумласидандир. Эндиликда миллатимиз номини улуғловчи «ўзбек автомобили», «ўзбек самолёти», «ўзбек олтини», «ўзбек газлама» каби ва яна қатор бошқа маҳсулотлар жаҳон бозоридан ўз ўрни-

ни топмоқда. Табиий бойликларни қайта ишловчи саноат, транспорт ва алоқа воситалари изчиллик билан ўсмоқда.

Фан ва маданият соҳалари ҳам жаҳон андозаси даражасида ривожлантирилиб, улкан ютуқларга эришилмоқда. Академик лицей ва касб-хунар коллежларининг ташкил қилиниши тамомила янгиликдир.

Шаҳар ва қишлоқларни ободонлаштириш, ҳашаматли ва ажойиб бинолар, магистрал йўлларни қуриш буйича катта ишлар амалга оширилди. Бу ерда шуни айтиш лозимки, уч минг йиллик тарих мобайнида Бухоро, Самарқанд, Урганч ва шунга ўхшаш айрим шаҳарларгина нисбатан ободонлаштирилган эди. Ҳозир эса республиканинг барча шаҳар ва қишлоқлари ёппасига ободонлаштирилмоқда. Бу мисли кўрилмаган тарихий воқеадир.

Шундай қилиб, биз мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмдан қутулиб, Мустақиллик ва Озодликка эришганимиздан, миллий давлатимиз ва армиямиздан, иқтисодий, маданий муваффақиятларимиздан, Ватанимизнинг жаҳон даврасида тан олиншидан ғурурланиш ва фахрланишга ҳақлимиз.

Иккинчидан, ғурурланиш ва фахрланиш туйғулари кўп асрлик ўтмиш тарихни англаш ва қадрлашда ҳам намоён бўлмоқда. Авваламбор, бу миллий давлатчилик тарихини ўрганиш ва англашда кўринмоқда. Маълумки, жаҳоннинг кўп жойларида одамлар ҳали ёввойиликда яшаётганларида ўзбек халқи биринчилар қатори давлат тузган. Салкам уч минг йил илгари Хоразмда содир бўлган бу тарихий воқеа ўзбекларнинг табиатан юксак ақл-идроки, меҳнатсеварлиги, жасорати ва уддабуронлиги орқасида амалга ошган эди. Ҳокимият бошқарувининг жорий этилиши сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётни тубдан ўзгартириб, тараққиёт сари чорлади. Вақт ўтиши билан буюк Хоразм давлатининг куч-қудрати ошиб, чегараси Қора денгиз бўйларига бориб тақалди. Унинг салоҳияти милодий биринчи минг йилликда ҳам сақланиб, Волга бўйидаги Хазар подшоҳлиги билан биргаликда Хоразм-Хазар салтанати тузилди. Унинг таркибига Хоразмдан бошлаб Каспий денгизи ва Волга бўйлари орқали Қримгача чўзилган бепоён ерлар кирган. Бу вақтларда Волга бўйларига минглаб ўзбеклар ўрнашиб, турли юмушлар билан шуғулландилар. Уларнинг орасида нуфузли мансабдорлар, ҳарбийлар, дин пешволари, савдогарлар, хунарамандлар ва маданият вакиллари бор эди. Хоразмликлар ва бошқа туркистонликларнинг ташаббуси ҳамда иштирокида Волга бўйларида ислом дини ёйилди. Хоразм давлатининг довуғи шу қадар баланд эдики, бир вақтлар Каспий денгизи Хоразм номи билан ҳам юри-

тилганди. Денгиз бўйидаги ҳозирги Астрахань шаҳри атамасининг келиб чиқиши Хазар подшоҳлигида шуҳрат қозонган хоразмлик лашкарбоши Хожа Тархон (Аштархон) номи билан боғлиқ бўлиши мумкин.

XI асрнинг 40-йилларида Венгрияда подшоҳлик қилган Самуийл Абу насл-насаби жиҳатидан хоразмлик ҳисобланган.

Туркистонда халифалик ҳукмронлигининг ўрнатилиши буюк Хоразм давлатини зарбага учратди. Бироқ XI — XIII асрлар бошларида у хоразмшоҳлар номида қайта қудратли салтанатга айланди. У Хоразм воҳаси билан биргаликда Фарғонадан Грузия чегарасигача, Орол шимолидаги чўллардан Ҳинд дарёсигача ёйилган жойларда ҳукмронлик қилди. Шу тариқа хоразмшоҳлар давлати жаҳонга танилди. Машҳур грузин шоири Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» асаридаги грузин подшоҳи ва унинг маликаси сўзлашуви акс этган мана бу парчага эътиборни тортмоқчимиз:

*Подшоҳ айтди: «хоразмшоҳ Хоразм мамлакатино бошқаради,
Агар у бизга ўғлини берса, бошқа ким у билан тенглашади?»*

Малика тасдиқлаб: «хоразмлик биз учун шон-шуҳратдир.

Ўғлини куёвликка берса, ҳеч ким унингдек бўла олмас муносиб».

Бинобарин, грузин подшоҳи хоразмшоҳлар давлатининг ҳурмати-ни ўрнига қўйиб, қариндошлик ипларини боғлашга ҳаракат қилган.

Шуниси қизиқарлики, рус ҳукмдори Владимир хоразмшоҳлар давлати иштирокида ислом динини қабул қилишга қарор қилган. Ўрта аср муаллифи Тоҳир Марвазийнинг ёзишича, Владимир «яқин кишилардан тўрттасини танлаб, Хоразм ҳукмдори ҳузурига элчи қилиб юборди... Элчилар Хоразмга келиб, ўз подшоҳининг мактубини топширдилар. Хоразмшоҳ уларнинг ислом динига киришга аҳд қилганликларини эшитиб, бағоят хурсанд бўлди ва уларга ислом дини қонун-қоидаларини ўргатиш учун одамлар юборди ва улар ислом динига кирдилар». Бироқ ислом дини рус аҳолиси орасида илдиз ота олмади. Чунки христиан дини тарафдорлари устун келиб, рус давлати ва халқи орасида христианлик кенг тарқалди.

Қадимги буюк Хоразм ва кейинги хоразмшоҳлар давлатлари фаолият кўрсатган асрлар оралиғида Қанқа, кушонийлар, эфталийлар, турк хоқонлиги, Сомонийлар, Қорахонийлар, Фазнавийлар, Салжуқийлар давлатлари ҳукм сурди. Сўнгра Амир Темур ва Темурийлар давлати, кейин Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари юзага келди.

Кўрсатилган давлатларнинг барчаси милоддан аввалги асрлардаги буюк Хоразм давлатининг мантиқий давоми ҳисобланиб, занжир ҳалқалари каби бир-бирларига уланиб кетган эдилар. Бошқача айт-

ганда, ҳукмрон сулолалар асрлар оша алмашиниб турди, лекин қадимги даврларда юзага келган ҳокимият бошқаруви тизими сақланди. Шароит тақозосига кўра, у гоҳ ривожланиб ва кучайиб, гоҳ пасайиб ва заифлашиб давом эта берди, иқтисодий ва маданий ҳаётни таъминлашда ҳал қилувчи ўринни эгаллади.

Ўзбек халқи давлат билан ёнма-ён, хусусий мулкчиликка асосланган деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотикни ҳам дунёда биринчилар қатори кашф этди. Натижада, жамоа аҳли қолюқлик ва жаҳолатдан ҳоли бўлиб, оила, одоб-ахлоқ ва умуман инсонийлик фазилатларига эга бўлди. Уларнинг онги ва дунёқараши ўсиб, маданият соҳалари юқори поғонага кўтарилди. Бундай илғорлашиш кейинги асрларда ҳам давом этди. Шуниси диққатга сазоворки, ислом дунёсидаги биринчи мадраса Х асрда Бухорода қурилган. Биринчи фанлар академияси эса XI аср бошларида Хоразмда фаолият кўрсатган эди. Бу вақтларда жаҳонда бундай илм марказини тузиш ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмаган.

Хуллас, қадимий Туркистон замини фан ва маданият маркази сифатида донг таратган. Ўрта аср муаллифи Маҳмуд ибн Валининг ёзишича, Туркистон олим фозиллар макони ҳисобланиб, уларнинг сони шу даражада кўп бўлганки, унга бошқа бирор мамлакат тенглашолмайди¹. Фазлуллоҳ ибн Рўзбехон Исфохонийнинг кўрсатишича, Туркистон дунёдаги илм-фан тараққиёти юксак бир неча мамлакатлардан бири бўлган. «Жаҳон олимлари, — дейди у, — Туркистонни тараққиётнинг бош маркази ҳисоблаб, унга интиладилар»². Ҳофиз Таниш Бухорий таърифлашича, «Мовароуннаҳр халқи ҳамма вақт донишмандлик билан танилиб, шавкат ва мардоналик билан тавсифланган... У Рум ва Чин мамлакатларига фаҳрдир»³.

Ҳақиқатан ҳам, Туркистон ўлкаси жаҳоннинг илм-фан ва санъат марказларидан бири сифатида маълум ва машҳурдир. «Муболағасиз айтиш мумкинки, — дейди юртбошимиз Ислам Каримов, — фанимиз, ақл-заковат, салоҳиятимизнинг ноёб ва гўзал биносига бундан кўп асрлар муқаллам пойдевор солинган эди. Мамлакатимиз фани жуда қадим замонлардан юксала бошлаганини, унинг чуқур ва қудратли илдизлари борлигини фахрланиб айта оламиз. У асрлар давомида ўзбек миллатига, бутун инсониятга табиат сирларини ўрганишда, тиббийёт, фалсафа, ҳуқуқшунослик, илоҳийёт, алабиётшунослик ва тилшуносликда ишончли хизмат қилиб келмоқда. Узоқ ўтмиши-

¹ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн. Т., 1977, с. 76.

² Фазлаллах ибн Рўзбихан. Михманнамаи Бухара, с. 73.

³ Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома. Биринчи китоб, 152-бет.

даёқ ўзбек халқининг илғор мутафаккирлари олиб борган тадқиқотлар, уларнинг амалга оширган кашфиётлари умуминсоният фани ва маданиятининг олтин хазинасини ташкил этади». Мазкур сатрларда ўзбек фани ва маданиятининг тарихий илдизлари ва унинг оламшумул аҳамиятга моликлиги ғоят сермазмун ва лунда таърифланганки, ортиқча изоҳлашга ўрин йўқ.

Демак, ўзбеклар милоддан аввалги асрлардаёқ давлат ва маданиятни юзага келтирган қадимий халқдир. Бу билан улар инсоний фазилатларни, ўзлигини англаш, ватанпарварлик ва тараққиётни шакллантирдилар ва ривожлантирдилар. Қадимий буюк Хоразм салтанати салкам уч минг йил мобайнида ҳукм сурган давлатларнинг асоси ҳисобланади. У кейинги асрлардаги салтанатлар билан бир тан, бир жон бўлиб, умуминсоният цивилизациясига улкан ҳисса қўшди. Шу тариқа ўзбек давлатчилиги ва маданияти тарихида ўчмас из қолдириб, ғурурланиш ва фахрланишнинг муҳим омилларидан бири сифатида гавдаланмоқда.

Хулоса шуки, ғурурланиш ва фахрланиш туйғулари чуқур тарихий даврларда шаклланиб, асрлар оша сақланиб келмоқда. Аммо улар ҳамма вақт бирдек кечмай, сўнган вақтлари ҳам бўлган. Айниқса, бундай ачинарли ҳолат чоризм ва совет даврида содир бўлди. Мустамаккачи золимлар халқнинг сиёсий онги, миллий ҳис-туйғулари ва озодлик учун курашини бўғиш мақсадида ғурурланиш ва фахрланиш туйғуларини уйғотувчи омилларни йўқ қилиш чораларини кўрди. Хусусан, ўзбек халқининг тарихи сохталаштирилди, буюк тарихий шахслар қораланди, моддий-маънавий ёдгорликлар оёқ ости қилинди. Миллий маросим ва дин «ҳибса олинди». Зиёлиларнинг илғор вакиллари қириб ташланди.

Босқинчиларнинг ваҳшиёна сиёсати халқ онги ва қалбига сингиб кетган ғурурланиш ва фахрланиш туйғуларини қўпориб ташлай олмади. Улар 1991 йил 31 августда Ватан Мустақиллиги тиклангандан кейин ва шахсан юртбошимизнинг раҳбарлиги ва иштирокида амалга оширилган ғоят муҳим чоралар натижасида ғурурланиш ва фахрланишни тўла таъминловчи барча сиёсий, иқтисодий ва маданий омиллар яратилди. Хусусан, Ўзбекистоннинг мустақил ва озод мамлакат сифатида дунё харитасига битилиши, Республика байроғининг жаҳонда мағрур ҳилпираб турганлиги ва мадҳиямиз янграётганлигидан ғурурланмай ва фахрланмай бўладими? Шунингдек, юртбошимиз Ислоҳ Каримовнинг ҳозирги замоннинг буюк давлат арбоби сифатидаги шўхрати олам узра таралаётганлиги ва унинг бош-

чилигида қўлга киритилаётган мисли кўрилмаган муваффақиятлар билан бошимиз осмонга етмоқда. Бундай ғурур ва фахрланиш туйғулари қўп асрлик тарихимизга, маънавий ва моддий меросга жон киритилишида, олиму фозилларнинг қадрланиши ва уларнинг хотираси абадийлаштирилишида ҳам ўз ифодасини топмоқда. «Кишилик тараққиётида, — дейди юртбошимиз, — ўзининг ўчмас улушини қўшиб, мамлакатимиз шухратини оламга таратиб, тарих саҳифаларига абадул-абад муҳрланган Муҳаммад Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Имом Бухорий, Имом Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий сингари улуғ сиймоларни етиштирган миллат ҳар қанча ғурурланса арзийди. Ўзбек диёрида парвариш топган минглаб алломаю адиблар, олиму мутафаккирлар қаторидан ўрин олган Бурҳониддин Марғинович, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Махдуми Аъзам Косоний, Бобораҳим Машраб, Нодирабегим каби фозиллар дунёга келган Фарғона водийси ушбу ақидани яна бир бор тасдиқлайди».

ЎЗБЕКИСТОН БИРИНЧИ ВА ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШЛАРИ ДАВРИДА

Ўзбек халқи кўп минг йиллик тарихининг муайян даврларида чет эл босқинчиларига қарши олиб борган курашларида юз минглаб одамлари ва бойликларидан айрилди. Кўп шаҳар ва қишлоқлар вайронага айлантирилди. Аммо бу халқ бутун утмиш замонда чоризм ва совет давлатининг юз ўттиз йиллик ҳукмронлиги давридагидек қиргин-барот, талон-торож ва азоб-уқубатларни бошидан кечирмаган эди. Босқинчилар ўлкани қонга белаб, янги шаҳар ва посёлкаларни, темир йўллар ва саноат корхоналарини ўз хоҳиш ва режаларига монанд тарзда қуриб, ўлкада қаттиқ ўрнашиб олдилар. Юз минглаб одамларини кўчиртириб келиб, серунум ва обод ерларни эгалладилар. Олтин, газ, кўмир ва бошқа хилма-хил табиий бойликларни ўзлаштирдилар. Ўзбеклар, ушбу фожиалар билан бир қаторда, Россияда юзага келган урушлар хусусан, биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари гирдобига ҳам тортилди.

Биринчи жаҳон уруши

XX аср ибтидосида нуфузли давлатлар ўртасида дунёни қайта тақсимлаб, эгалик қилиш мақсадида бошланган ўзаро кураш охири-оқибатда 1914—1917 йилларда кенг қулоч ёйган биринчи жаҳон урушига олиб келганди. Унда 1,5 миллиард аҳолини қамраб олган 38 давлат қатнашди. Улар бир-бирига душман икки гуруҳни ташкил қилганлар. Булар: бир томонда Англия, Франция ва Россия, иккинчи томонда эса Германия, Австрия ва Венгрия бошчилигида тузилган ҳарбий иттифоқлардир.

Даставвал Европада аланга олган уруш сўнг Узоқ ва Яқин Шарқ, Африка, Атлантика, Тинч ва Ҳинд океанлари бўйлаб тарқалди. Уруш ҳаракатларида 1914 йили 480 дивизия қатнашган бўлса, 1917 йилда у 889 тага етди. Жанг майдонларида 10 млн киши ҳалок бўлди, 20 млн киши жароҳатланди. Эпидемиялар ва очликдан 10 млн киши

вафот этди. Шу тариқа биринчи жаҳон урушида 20 млн киши дунёдан кўз юмди. Чор Россияси урушда кетма-кет мағлубиятга учраб, ўн минглаб аскарлари ўлдирилди ва ярадор қилинди. Урушнинг акс садоси Туркистон ўлкасигача етиб келиб, бусиз ҳам оғир сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий вазиятни кескинлаштириб юборди. Чор Россияси уруш баҳонасида мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулми кучайтириб юборди. Хусусан, ўлкадан фронтга ёрдам тариқасида Россияга 41 млн пуд пахта, 3 млн пуд пахта ёғи, 200 млн пуд совун, 70 минг бош от, 1279 бош туя, 300 минг пуд гўшт, 474 минг пуд балиқ, 270 арава, 1344 ўтов, кўп миқдорда озиқ-овқат маҳсулотлари, қуруқ мевалар олиб кетилди. 1915 йилнинг ўзида фақат Сирдарё ва Еттисув вилоятларидан бир миллион бош қўй жўнатилди. Натижада улкада озиқ-овқат, кийим-кечак, газлама ва қурилиш жиҳозлари нархи жуда ошиб кетди. Масалан, газламалар нархи 300—400, кийим-кечакларники 200—300 фоиз кутарилди. Фарғона водийсида илгари 15 сум турадиган отнинг нархи 100—200, 5 сўмлик қўйники 30—35 сўмга ошди. Турли солиқ ва йиғинлар миқдори ҳам ошиб, меҳнаткаш омманинг аҳволи ғоятда оғирлашди. Бир пуд пахта толасига 2 сўм 50 тийин қўшимча солиқ жорий қилинди. 1915 йил январидан бошлаб аҳолидан, ҳарбий хизматни ўтамаганликлари эвазига, даромаддан қўшимча 21 фоиз солиқ олиш буюрилди. Чор Россияси фронтда асир олинган 150 минг кишини Туркистонга ўрнаштириши ҳам иқтисодий ҳаёт оғирлашишига олиб келди. Натижада озиқ-овқат етишмовчилиги орқасида ўзбеклар тортаётган азобга азоб қўшилди. Болтиқбўйи, Польша ва бошқа жойлардан кўчирилган 70 минг киши ҳам Туркистонга жойлаштирилди. Кўчириб келтирилганлар немислар, австрияликлар, венгрлар, поляклар, чехлар, латишлар, словаклар ва бошқа миллатлардан ташкил топган эди. Ҳар томонлама шилинган туб аҳоли қулоғигача қарзга ботиб, хонавайрон бўлди. 1916 йилги маълумотга кўра, деҳқонлар бўйнидаги қарз ўз замонаси учун жуда катта маблағ — 156,7 млн сўм ҳисобланган. Ўлкадаги қашшоқликни ва унинг оқибатларини шоир Завқий шундай тасвирлайди:

*Қаҳатчилик бўлди, бу Фарғонамизда
Топилмас парча нон ваиронамизда.
Ўлим хавфи ўраб қишлоқларни
На қишлоқу жибок овлоқларни.
Қирилди қанча одамлар вабодан
Нишона қолмади меҳру вафодан.*

Мана шундай чидаб бўлмайдиган шароитда, 1916 йил 25 июнда император Николай II нинг имзоси билан «Империядаги рус бўлмаган эркакларни ҳаракатдаги қушин районидаги мудофаа иншоотлари ва ҳарбий алоқа йуллерини қуриш учун олиб бориладиган ишларга, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган ҳар қандай ишларга жалб қилиш ҳақидаги» фармони эълон қилинди. Унга кўра Туркистон генерал-губернаторлигидаги 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркаклар Россияга жўнатилиши керак эди. Бу фармон туб аҳоли орасида «мардикорликка» олиш ибораси билан кенг тарқалди. Аслида у «рабочий батальон» маъносини билдирарди. Сафарбар этиладиган одамларнинг сони эса қуйидагича белгиланди:

Фарғона вилоятидан — 51.233 киши;
Самарқанд вилоятидан — 32.407 киши;
Еттисув вилоятидан — 43.000 киши;
Каспий вилоятидан — 13.830 киши;
Ҳаммаси — 200.470 киши.

Минглаб ишга яроқли кишиларнинг олиб кетилиши кўп оила-ларнинг боқувчисиз қолишига олиб келарди. Бир умр четга чиқмаган одамларнинг узоқ ва совуқ жойларга юборилиши маҳаллий халқ учун фожиа эди. Ҳатто, ҳукумат мардикорлик ниқоби остида кишиларни тўғри жанг майдонига олиб кетади, деган сўзлар халқни янада қаттиқроқ ташвишлантирди. Булардан ташқари, сафарбар этиш ҳосилни, хусусан пахтани териб олиш вақтига тўғри келди. У деҳқонларни даромаддан маҳрум қилиб, тамомила хонавайрон қиларди. Улар банк ва судхўрлардан олган қарзларини мана шу пахта ҳисобига узишни зиммага олган эдилар.

Ўн минглаб кишиларни тўплаш ва жўнатиш тўғрисидаги бу фармон мутлақо тайёргарлик кўрилмаган шароитда тўсатдан чиқарилди. Халқни узоқ жойларга юбориш учун моддий имконият буткул йўқ эди. Буни кейинчалик Россия ҳарбий вазири ўринбосари А.П.Фролов ҳам тан олганди: «Туб аҳоли ва маъмурият бегона жойларга мардикор юборишга тайёр эмас эдилар, аммо шунга қарамай бу ишга шошилинч равишда киришилиши катта тартибсизликни юзага келтириб, қон тўкилишига ва қурол ишлатилишига олиб келди».

Император фармони мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм гирдобида эзилиб ётган халқнинг бош кўтаришига катта гуртки бўлди. 1916 йил 4 июлда Самарқанд вилоятига қарашли Хўжанд шаҳрида халқ оломони билан аскарлар ўртасида тўқнашув бўлиб, улардан бир нечаси ўлдирилди. Шундан кейин вилоятнинг деярли барча туманла-

рида халқ кўзғолонлари кўтарилиб, «мардикорликка бермаймиз», «очмиз» ва «урушга бормаймиз» деган шиорларни изҳор этдилар.

Кўзғолон, айниқса, Жиззах шаҳри ва уездида қизгин тус олган эди. Абдурахмон Абдужабборов, Назирхўжа, Мулла Маҳамат Райим, Шарифбойвачча Худойбердиев, Бобобек Абдужабборов ва бошқалар кўзғолонга бошчилик қилдилар. Кўзғолон шиддатли утиб, тўқнашувларда чор маъмуриятининг вакиллари ва солдатлари ўлдирилди. Жиззах уездининг 22 туманида халқ озодлик учун курашди. Бу кураш Сирдарё вилоятида ҳам кенг кулоч ёйган эди.

1916 йил 11 июлда Тошкент шаҳрида биринчи бўлиб ўзбек аёллари чоризм сиёсатига қарши кўзғолон кўтаришди. Уларга эркаклар ҳам қўшилиб, 2—3 минг кишидан иборат оломон темир-терсақ, тош ва бошқа оддий нарсалар билан қуролланган ҳолда Эски шаҳар полиция бошқармасига ҳужум қилди. Ёрдамга етиб келган солдатлар билан тўқнашувда бир аёл ўлди, бир нечтаси жароҳатланди. Эркакларнинг орасида ҳам ўлган ва жароҳатланганлар бўлди. Кўзғолон вилоятнинг бошқа жойларида ҳам кўтарилди. Фалаён Андижон, Марғилон, Наманган, Қўқон шаҳарлари ва атроф жойларида кенг тарқалиб, Марғилон шаҳрининг ўзида кўзғолончилар сони 20—25 мингга етган. Бундай шиддатли ҳаракатлар водийнинг деярли барча туманларида содир бўлиб, уларда аёллар ҳам қатнашдилар. Хуллас, озодлик учун курашларда ўн минглаб кишилар фаол иштирок этдилар.

Шуни айтиш лозимки, бу курашларда тожиклар, қozoқлар, қирғизлар, туркманлар ва бошқа туб аҳоли қатнашиб, бирдамлик намуналарини намоёйиш этдилар. Ўша кезлари ҳозирги Тожикистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон ҳудудларида кўтарилган халқ кўзғолонлари бу ҳақда гувоҳлик беради.

Ғоят кенг қамровли 1916 йил кўзғолонларини бостириш учун чор ҳукумати 14 батальон, 33 казак ҳарбий бўлими, 42 артиллерия ва 69 пулемёт жалб қилгани маълум. Офицер ва солдатлардан 97 киши ўлдирилиб, 86 киши яраланди, 76 киши эса дараксиз йўқолди. Чор ҳукумати кўзғолонларни ваҳшийларча бостириб, кўпдан-кўп кишиларнинг ёстигини қуритди, жароҳатлади ва хўрлади. Шаҳар ва қишлоқлар вайронага айлантирилди. Айниқса, Жиззах шаҳри остин-устун қилиниб, хароб этилди. Бу фожиа халқ оғзаки ижодида ҳам ўз аксини топган:

*Тахта кўприк битдими?
Николай подшоҳ ўтдими?
Жиззах шаҳрини вайрон
Қилиб муродига етдими?*

*Ош кади, палов кади
Томга чиқиб дод айлади.
Намозгоҳни солдат босиб
Жиззахни вайрон айлади.*

Кўзғолоннинг фаол қатнашчилари мол-мулки мусодара қилинди. Масалан, Жиззахда 2000 гектар унумли ер давлат фойдасига тортиб олинди.

1916 йилги кўзғолон қатнашчиларидан 3000 дан ортиқ киши терговга тортилиб, уларга шафқатсизларча муносабатда бўлинди. Ҳибсга олинганлар орасида аёллар ҳам бор эди. Маҳбусларнинг аянчли аҳволи ҳақида рус аёли Коршунова бундай ёзган: «Тошкент қамоқхонаси ҳовлисида очликдан ўлган фарғоналикларнинг мурдалари кўп арваларга солиб қўйилганини кўрдим. Сўнгра маҳбуслар жойлаштирилган қамоқхона ертўласига тушдик. Бу ерда одамлар зич ва қалашиб ётардиларки, оёқ босишга жой топиш жуда қийин бўлди. Бизни эркаклар ва аёлларнинг кир босган ориқ ва заъфарон юзлари, аёлларнинг ёйилиб кетган сочлари, кўрқув ва шу билан бирга нафрат билан боқувчи кўзлари ҳаяжонга солди. Ёши улғайган бир аёл менинг оёғимни ушлаб олиб, ёшли ва ғамга тўлган қора кўзлари билан боқиб, нималарнидир гапирди. Бироқ мен тил билмаганлигим учун унинг хўнграб йиглаган ҳолда айтган сўзларини тушунмадим. Мен эски чопонидан бир парча пахтани юлиб олиб чайнаётган бир новча кишини кўрдим. Баъзи одамлар қўлларини кемираётганликларини кўрдим. Маҳбуслар орасида кўпчилигининг нафас олиши сезилмас, афтидан, улар жон бериш арафасида эдилар. Маҳбуслар орасида эсхушини йўқотганлари ҳам бор эди».

Мазкур сатрларни кўз ёшларисиз ўқиб бўлмайди, албатта. Қаранг, мустамлакачилар нақадар ёвуз бўлганлар. Ҳатто, эркак ва аёлларни бир хонага қамашгача борганлар. Бундай фожиа ҳеч қаерда содир бўлган эмас. Кўзғолон қатнашчиларидан 347 киши осиб ўлдиришга, бир неча юз киши узоқ муддатли қамоқ ва сургунга ҳукм қилинди. Шу тариқа кўзғолон шафқатсизларча бостирилди. Чор маъмурияти императорнинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармонини бажаришга киришди. Оммавий равишда жазолаш ва ўлдиришлар, очлик, назорат ва таъқиблардан тинкаси қуриган, толиққан халқ фармоннинг бажарилишига қарши туришга энди ҳоли қолмаганди. Шунга қарамай, мардикорликка олиш жуда қийинчилик билан кеч-

ди. Белгиланган 200470 ўрнига 120 мингдан ортиқ киши сафарбар этилди. Улардан 101600 киши Россиянинг Европа қисмига, 4000 киши Сибирга, 7405 киши Кавказга жойлаштирилди. 10 мингдан ортиқ киши Туркистон ўлкасида ишлатилди. Мардикорларнинг аниқ ўрнашган жойлари қуйидагича бўлган: Москва, Петербург, Рязань, Тула, Орёл, Смоленск, Пенза, Брянск, Двинск, Нижний Новгород, Қозон, Самара, Пермь, Екатеринбург, Оренбург, Киев, Харьков, Екатеринбург, Одесса, Запорожье, Керчь, Тбилиси, Ботуми ва бошқалар. Усти юпун мардикорлар ҳарбий ва оддий саноат корхоналарида, конларда, темир йўл қурилишларида, урмонларда ва айрим нуфузли кишиларнинг хужаликларида ишлатилди. Очлик, хурлик ва машаққатли меҳнатдан кўп азоб-уқубатларни бошларидан кечирдилар. Йўқчилик ва касалликдан кўп одамлар ҳаётдан кўз юмди.

Уларнинг ҳаёти оғзаки ижодда ҳам сақланиб қолган:

*Поездингни жилдирган
Ўтхонаси билан дунгалаги,
Двинскага кетишди.
Мард йигитнинг бир бўлаги,
Двинскага кетмас эди
Мард йигитнинг бир бўлаги
Двинскага кеткизворган,
Николай золим замбараги.
Двинскага йўл бўлсин,
Қарағайзоринг кул бўлсин.
Йигитларни қийнаган,
Николайинг йўқ бўлсин.
Сук ошингни ичмайман,
Этигимни ечмайман,
Қорда қарағай кесганман,
Ҳеч ҳақимдан кечмайман.*

Куч ва ҳолдан тойган мардикорлар 1917 йилда, чор ҳукумати ағдарилгандан кейин, ватанига қайтишган. Шундай қилиб, биринчи жаҳон уруши вақтида ўзбек халқи янада ваҳшиёна таланди ва эзилди. Бойликлари ва мардикорликка олинган одамларнинг талай қисмидан айрилди.

Иккинчи жаҳон уруши

Чор ҳукумати ағдарилган бўлса-да, унинг мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулми шўро давлати томонидан изчил давом эттирилди. Чоризм давридаги ҳақ-ҳуқуқсизлик, адолатсизлик, қирғинбарот ва миллий бойликларнинг таланиши юқори чуққига кутарилди. Тарихда қўрилмаган бундай фожиаларнинг барчаси салтанатпарастлик ва коммунистик ғоянинг маҳсули эди, холос. XX аср 30- йилларида Германияда ҳокимиятни эгаллаган фашистларнинг ғояси ҳам улуғмиллатчилик ва салтанатпарастлик асосида қурилган эди. Уларнинг ирқий назарияси инсоният бошига не-не қирғинбаротларни келтирмади.

Фашистлар 1939 йилда иккинчи жаҳон урушини бошлаб юборди. 1941 йил 22 июнда эса шўро давлатига ҳужум қилди. Уруш бир халқ ва бир мамлакатнинг бошига тушган офат бўлмай, умумжаҳон ҳаёти ва келажагини барбод этувчи даҳшатли ҳодиса эди. Шу муносабат билан Ўзбекистоннинг бу урушдаги иштироки қандай бўлган, деган савол туғилиши табиий.

Биринчидан, Ўзбекистон фронтнинг моддий эҳтиёжини таъминлашда олдинги сафларда туриб, нимаики зарур бўлса, барчасини аямай сарфлади. Чунончи, уруш йилларида аҳоли томонидан мудофаа фондига 649,9 млн сўм нақд пул, 4 млрд 226 млн сўм заём пули, 52,9 кг олтин ва қумуш топширди. Армияга 7518800 та гимнастёрка, 2636700 та телогрейка, 2221200 та этик ва қўнжли ботинка юборилди. Енгил саноат вазирлиги корхоналари томонидан фронтга 246918700 сўмлик маҳсулот жўнатилган¹.

Қийинчилик ва хом ашё етишмаслигига қарамасдан, Тошкент тўқимачилик комбинати фронт учун 410 миллион метр газлама ишлаб чиқарди. Шунингдек, кўп миқдорда озиқ-овқат маҳсулотлари жўнатилди. Чунончи, 1282000 тонна ғалла, 482000 тонна картошка ва сабзавот, 1000 тонна полиз экинлари, қуруқ ва ҳўл мевалар шулар жумласидандир. Фақат 1941 йилнинг иккинчи ярмида 59 минг бош от фронтга олиб кетилди. Республиканинг ҳар бир вилояти, шаҳари ва тумани ҳамда айрим шахслар фронтга ёрдам қўлини чўздилар. Масалан, 1942 йилнинг бошларида Бухоро вилоятидан 4059 жуфт иссиқ кийим, 9380 жуфт жун пайпоқ ва қўлқоп, 5660 қалпоқ, 2750 шим, 3000 пўстин, 18,5 минг литр вино, қуруқ мевалар олинди. 1943 йилнинг бошларида Ленинградга Андижон вилоятидан 7884

¹ Маълумотлар иккинчи жаҳон урушига бағишланган ишлардан олинди.

кг ун ва буғдой, 5496 кг ёрма буғдой, 1160 кг гуруч, 418 бош қўй, 8510 кг қуруқ мева, Қорақалпоғистондан 224916 сўм нақд пул, 21614 кг буғдой, 5819 кг гўшт, 3700 кг гуруч ва бошқа нарсалар жўнатилди. Қорақалпоғистондаги Мўйноқ балиқ комбинатидан 20 миллион банка гўшт ва балиқ консерваси олинган эди. Фронтга ёрдам бериш ишига Сурхондарё ва Тошкент вилоятлари ҳам улкан ҳисса қўшдилар. 1942 йилнинг кузида Сурхондарёдан 5998 бош қорамол, 180 центнер асал, 280 центнер ёғ, 310 центнер қуруқ мева, 3000 литр вино олинди. Тошкент 52 вагонда озиқ-овқат маҳсулотларини юборди. 1943 йили Сурхондарё вилояти фронт эҳтиёжлари учун 14 млн сўм нақд пул, 330 тонна гўшт ва ёғ, 530 тонна буғдой, 180 тонна қуруқ мева, 33168 дона тери топширди.

Шу каби буюм ва озиқ-овқат маҳсулотларини Самарқанд, Наманган, Хоразм ва бошқа вилоятлар ҳам фронтга жўнатиб турганлар. Шунингдек, фронтга ҳукумат вакиллари томонидан вагонларда катта миқдорда совғалар олиб кетилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Масалан, 1942 йили республиканинг бир гуруҳ вакиллари Ленинградга 600 вагон ун ва гўшт, 100 вагон гуруч, 60 вагон қуруқ мева олиб борганлар.

Урушнинг тўрт йили давомида Ўзбекистон давлатга 4806000 тонна пахта, 54067 тонна пилла, 1066000 тонна ғалла, 195000 тонна шоли, 108000 тонна картошка, 374000 тонна сабзавот ва ҳўл мева, 35289 тонна қуруқ мева, 57444 тонна узум, 1593000 тонна гўшт, 5286000 дона тери ва бошқа нарсаларни топширгани маълум. Улар ҳам фронт эҳтиёжларига сарфланган, албатта. Бундан ташқари, уруш йилларида Ўзбекистон аҳолиси мудофаа фондига жами 649 900 000 сўм нақд пул ўтказиб берган.

Ўзбек халқи ҳарбий хизматчиларнинг оилаларига ҳам катта ёрдам берган. Чунончи, 1943 йили уларга 13858500 сўм пул, 1308400 кг озиқ-овқат, 20750 комплект кийим-бош, 40000 куб м. ёқилғи, 73500 пуд ғалла, 10000 бош қўй, 2000 бош қорамол топширилган, 350 та уй қуриб берилган.

Иккинчидан, ўзбек халқи Россия, Украина, Белоруссия, Молдавия ва бошқа жойлардан кўчириб келтирилган ўн минглаб кишиларга бошпана бериб, меҳрибонлик ва ғамхўрлик намуналарини кўрсатди. Бир миллион эркак-хотин ва болалар қабул қилиниб, турар жой, кийим-кечак ва озиқ-овқат билан таъминланди. 200 минг етим болага алоҳида аҳамият берилиб, уларнинг талай қисмини ўзбек оилалари ўз қарамоғига олди, фарзандларидек кўриб боқди ва тарбиялади. Ўзбек халқи фронтга кетган турли миллат вакилларининг оилаларидан ҳам моддий ёрдамни аямади. Болалар уйларига минг-

лаб болалар жойлаштирилди. Давлат томонидан берилган ёрдам етарли бўлмагани учун ўзбек халқи уларни иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб турди. Ўзбекистон 113 та госпитални ҳам оталиққа олди.

1943 йилнинг ўзида ҳарбий хизматчиларнинг оилаларига 24 миллион сўм нақд пул, 300 минг кийим-кечак, 50 минг бош қорамол, 40 минг центнер ғалла, 20 минг центнердан ошиқ сабзавот ва бошқа нарсалар берилди.

Учинчидан, ўзбекларнинг талай қисми «Ишчи батальон» («Рабочий батальон») сафатида Россияга сафарбар қилинди. Уларнинг орасида 16 ёшдан ошган ва ҳунар билим юртини тамомлаган ёшлар ҳам бор эди. 1943 йилга тегишли маълумотда кўрсатилишича, «Рабочий батальон»дагиларнинг сони 155 минг кишидан иборат бўлган. Уларнинг ёши асосан 40—50 ва ундан ортиқроқ эди. Кўпчилиги қишлоқ аҳолиси ҳисобланиб, рус тилини билмаслиги ва совуқ ҳавога мослашмаганлиги орқасида кўп қийинчилик ва азоб-уқубатларни бошдан кечирганлар. Яшаш шароити оғирлиги ва эскирган кийимларида ишлашлари орқасида ниҳоятда азоб чекканлар. Мен Сибирда госпиталда даволанаётганимда, ўзбеклар госпиталь атрофида тиланчилик қилганлигининг гувоҳи бўлганман. Уларнинг соч-соқоллари ўсган, кийимлари ямалган ва кир босган эди. Уларнинг айтишича, очлик ва касалликлардан ўлаётганлар оз бўлмаган. «Рабочий батальон»даги кишилар Урал, Қарағанда, Куйбишев, Саратов, Горький, Омск, Новосибирск, Москва, Тула, Ярославль, Красноярск, Хабаровск, Кемерово, Челябинск, Свердловск, Пермь, Иркутск, Архангельск, Бошқирдистон, Татаристон, Удмурдия ва бошқа жойлардаги саноат корхоналари ва конларда ярим оч ҳолда ишлаганлар. Она юртидан узоқ жойларда кафансиз кўмилганлар бўлган.

Тўртинчидан, фашистларнинг тор-мор қилинишида Ўзбекистонда уруш йилларида ишлаб чиқарилган қурол-аслаҳа катта аҳамият касб этди. Саноатнинг асосий қисми ҳарбий қурол ишлаб чиқаришга йўналтирилиб, улар фронтга узлуксиз юбориб турилди. Айрим маълумотларга кўра, 2100 самолёт, 17342 самолёт мотори, 17100 миномёт, 27000 танкка қарши отадиган замбарак қисмлари, 60000 ҳарбий кимёвий анжомлар, 22 миллион мина, 560000 снаряд, 2 миллион 318 минг авиация бомбалари, 1 миллион донна граната, 100000 метрдан зиёд сим, дала радиостанциялари, танк ва самолётлар учун 3 миллиондан ортиқ радиолампа, 5 та бронепоезд, 18 ҳарбий-санитар ва ҳаммом ўрнида фойдаланиладиган, кир ҳам ювиладиган поезд, 2200 кўчма ошхона олиб кетилган.

Шунингдек, ўзбек халқининг шахсий пуллари ҳисобидан тайёрланиб фронтга юборилган қурол-аслаҳалар ҳам кам бўлмаган. Масалан, танк колонияси ва авиаэскадрилья қуриш учун аҳолидан 32000000 сўм, жумладан, Самарқанддан 41402000 сўм, Намангандан 37750000 сўм, Андижондан 39525000 сўм, Бухородан 3714000 сўм, Тошкентдан 35702000 сўм, Фарғонадан 33170000 сўм, Сурхондарёдан 27582000 сўм, Хоразмдан 1812100 сўм тўпланган.

Бешинчидан, Ўзбекистон 1943 йилда фашистлардан озод қилинган жойларга ёрдам беришни бошлаб юборди. Масалан, шу йил октябрда Ўзбекистондан Беларуссия, Украина ва РСФСРнинг душмандан тозаланган ерларига 800 нафар врач сафарбар қилинди. 1944 йилнинг биринчи ярмида эса Украинага 300 тонна ғалла, 8300 бош қорамол, 6700 бош қўй жўнатилди. 1943—1944 йилларда озод этилган ерларга Қорақалпоғистондан 45800000 бош қорамол ва қўй юборилди.

Тошкент темирйўлчилари вагонларда турли жиҳозларни юбордилар. Сталинградни тиклаш учун 350 нафар қурувчи борди. Хоразмликлар Харьковга турли қишлоқ хўжалик техникасини жўнатдилар. Озод қилинган жойларга 1943 йил август ойида республикадан 1152 трактор, 25 комбайн, 1138 плуг, 38 сеялка ва бошқа нарсалар олиб кетилди. Сентябрь ойининг охирларида озиқ-овқат маҳсулотлари ва жиҳозлар тўлдирилган 374 вагон жўнатилди. 12 октябрда Украинага 450 вагонда совғалар, 300 тонна ғалла, 8300 бош қорамол, 10 минг жуфт оёқ кийим, 200 минг метр газлама, касалхона, мактаб ва радио-узеллар учун жиҳозлар юборилди.

Воронеж ва Курск шаҳарларига 275 бош қорамол, 72 тонна ғалла, 24 тонна қуруқ мева олиб кетилди. Булардан ташқари, республика бўйича 300 тонна ғалла, 180 тонна қуруқ мева, 10 минг жуфт оёқ кийим, 200 минг метр газлама, 2600 минг сўм нақд пул, юк машинаси, телефон станцияси жўнатилди. Украина учун 350 трактор, 200 автомашина, 50 комбайн, 1500 плуг берилди. Ставрополь ўлкасига 1142 трактор, 400 сеялкани 1142 нафар киши билан жўнатилди. Уларнинг орасида агрономлар ва комбайн ҳайдовчилари ҳам бор эди. Озод қилинган жойларга Сурхондарё, Қашқадарё ва Бухоро вилоятлари 50 минг бош қўй ва 190 минг бош қорамол юборган. Шунингдек, фашистлардан тозаланган республика ва вилоятларга 1944 йили 100000 та китоб совға қилинган эди.

1943—1944 йилларда Ўзбекистондан Ленинград, Киев ва Дунайга 13000 дан ортиқ темир йўл мутахассислари, ҳунар билим юртларидан 15000 ёш сафарбар қилинди.

Озод қилинган жойларда ўзбек халқи жўнатган ёрдамга оид бошқа маълумотлар ҳам бор. Аммо келтириб утилган рақамлар умумий тушунча ҳосил қилиш учун етарли бўлса керак. Ўзбекистон саноат соҳасида ҳам катта ишларни амалга ошириб, Россия, Украина ва бошқа жойлардан кўчириб келтирилган ўнлаб корхоналарни ишчи-хизматчилари билан жойлаштириб, турар жой, озиқ-овқат билан таъминлади.

Олтинчидан, Ўзбекистонда ҳарбий соҳада ҳам беқиёс катта ишлар амалга оширилди. Хусусан, республикада 15 та дивизия ва бригада тузилиб, уларда ўзбеклар салмоқли ўринни эгаллади. Ўша ҳарбий қисмлардан ташқари, ўн минглаб навқирон йигитлар ҳаракатдаги армия сафларига юборилди. Тошкентдаги ҳарбий билим юрлари фронт учун бир неча минг командир ва сиёсий ходимларни тайёрлади. Урушнинг дастлабки ойларида Тошкент шаҳрининг ўзидан 100 минг йигит ва қисман аёллар фронтга жалб қилинди. Айрим маълумотларга кўра, Ўзбекистондан бир миллиондан ортиқ киши фронтга олинган.

Ўзбеклар Украина, Белоруссия, Москва, Сталинград, Кавказ, Қрим, Курск, Днепр, марказий ва жануби-шарқий Европадаги жангларда қатнашиб, Берлингача бордилар. Шунингдек, Япония билан урушда иштирок қилдилар, партизанлар сафларида мардонавор курашдилар.

Шундай қилиб, ўзбек халқи иккинчи жаҳон урушида фашистларни тор-мор этишга молини ҳам, жонини ҳам тикди. Топган битта нонини тўртга бўлиб, бир бўлагини ўзига, қолган учтасини бевосита фронтга, сўнг республикага кўчириб келтирилганларга, фронтга кетганларнинг оилаларига, ҳарбий госпиталларга, фашистлардан озод қилинган жойларга берди. Айни пайтда бир миллиондан ошиқ фарзандлари фашистларга қарши жангларда мардонавор курашди. Улардан бир неча юз минг киши ҳалок бўлди ва жароҳатланди. Ўзбеклардан тузилган «рабочий батальон»лар Россиянинг турли жойларида фронт учун фидокорона меҳнат қилди.

Бевосита жангларда 27000000 кишининг ёстиғи қуриган, бошқа сабаблар билан 30000000 киши нобуд бўлган иккинчи жаҳон уруши ўзбек халқига ҳам беқиёс катта талафот келтирди. Минглаб аёллар бева, болалари етим қолди. Қанча-қанча ота-оналар фарзандлари доғида ва қайғу-аламда қуйиб бу дунёдан кўз юмдилар. Уруш йилларида қилинган чегараси йўқ харажатлар халқни гоёт қашшоқлаштирди. Одамларнинг деярли ҳаммаси эски ва ямалган кийимларда юриб, озиб-тўзиб, ранги заъфарон бўлиб кетганди, кўчаларда оёқ яланг юрганлар кўп эди. Қанчадан-қанча одамлар очлик ва касалликдан ўлди.

Уруш ўзбек халқини бор-йўғидан айирди, кўрпа-ёстиғи, бошқа рўзгор анжомлари қуриди, уй-жойи харобага айланди.

У вақтларда деярли ҳамма уйларнинг томи ҳар йили сомон сувоқ қилинарди. Эркаклар урушга кетгач, томлар сувоқсиз қолиб, қор эриган ва ёмғир ёққанда уйга чакка ўтиб кетарди. Қишлоқларда очарчилик ва касаллик авжига миниб, кўп одамларнинг ёстиғини қуритди. Аёлларнинг умри меҳнатда чириб, кўпи роҳат нималигини билмай дунёдан ўтди. Болалар орасида ҳам ўлим кўп учрарди. Уруш вақтида орттирилган қийинчилик ва азоб-уқубатлар шўро давлатининг эътиборсизлиги орқасида тамомила бартараф қилинмади. Айниқса, уруш ногиронларининг қадр-қиммати ўрнига қўйилмай, улар ўз ҳолига ташлаб қўйилди. Кўчаларда кесилган кўл ёки оёғини ҳамда жароҳатланган бошқа жойини очиб тиламчилик қилаётган ногиронларни кўрганман. Урушда ҳалок бўлганларнинг оилаларига ҳам етарли даражада ёрдам берилмади.

Хуллас, уруш йилларида машаққатли меҳнат ва азоб-уқубатдан бошқа нарсани кўрмаган одамларнинг кўпчилиги қайғу-алам билан дунёдан кўз юмиб кетди. Уруш қатнашчиларининг талай қисми ҳам ёруғ кунларни кўрмади. Бироқ шуни унутмаслик керакки, ота-боболаримиз бутун инсоният бошига тушган офатни мисли кўрилмаган азоб-уқубатлар ва талафотлар ҳисобига бартараф қилишга улкан ҳисса қўшиб, тарихда ўчмас из қолдиришди.

Ниҳоят, Мустақиллик шарофати ила ўша мудҳиш уруш йилларининг азобини тортган ва тирик қолган кишилар бахтли ҳаёт гаштини суриш шарафига муяссар бўлдилар. Мен ҳам шулар жумласиданман. Шахсан юртбошимиз Ислом Каримовнинг ташаббуси билан уруш қатнашчилари ва меҳнат фахрийларининг қадр-қиммати ўрнига қўйилиб, иззат ва ҳурмат кўрсатилмоқда. Жанг майдонларида ҳалок бўлганларнинг рўйхатини ўз ичига олган кўп жилдлик Хотира китоби нашр қилинди. Хотира майдонида ажойиб мажмуа қурилиб, ҳалок бўлган ҳар бир инсоннинг номи зар ҳарфлар билан битилди. Республиканинг бошқа шаҳарларида ҳам Хотира ёдгорликлари барпо этилди.

Биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари келтирган даҳшатли оқибатлар, умуман уруш фожиаси ҳақидаги мулоҳазаларимиз ҳозирги авлодлар учун фойдадан ҳоли бўлмайди, деб ўйлайман. Зеро, улар билан танишган ҳар бир шахс бугун озод юртимизда ҳукм сураётган тинчлик ва барқарорлик, буюк ўзгариш ва ютуқларнинг қадрига етиб, Аллоҳга шукр қилиши даркор.

МУСТАҚИЛЛИК ВА ОЗОДЛИКНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

Ўзбекистон мустақиллик ва демократия йўлидан олға борар экан, ўтган йиллар ичида қўлга киритилган буюк ўзгариш ва ютуқлар ҳақида сўз юритиш уларни англаш ва қадрига етиш учун ҳар жиҳатдан муҳим. Бизлар ҳозир шундай ажойиб ва эркин замонда яшамокдамикки, кўп асрлик тарихимизда бунақаси кўзга ташланмаган эди.

Куллик занжирларини парчалаб

Масалани чуқурроқ англатиш учун бир ҳикояни келтиришни лозим топдим. Узоқ ўтмиш замонларда бир кулдор фарзанд кўрмаганлиги сабабидан кул болани асранди ўғилликка олибди. Кунлар ва ойлар ўтиб, бир гадой йигит ўша кулдорнинг хонадонига келиб, дебди:

— Эй, асранди ўғил, сен ўта бахтлисан, негаки насл-насабинг кул бўлишига қарамай, ҳашаматли уйда яшаётирсан. Ҳамиша қорнинг тўқ ва кийимларинг шай. Мен эса бир бурда нон дардида эртаю-кеч кўчама-кўча изғиб юраман, бошпанам йўқ.

— Эй гадой, — деб жавоб берибди асранда ўғил, — «усти ялтироқ, ичи қалтироқ» деган нақлни эшитгандирсан, албатта. Шунга ўхшаш ич-ичимдан куйиб, тақдиримга лаънатлар ўқиб юрибман. Шуни билгинки, пешонасига кул тамғаси босилган одам ҳамма вақт бошини эгиб, қаддини букиб ва эзилиб юради. Унинг ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуқи бўлмай, фақат машаққатли меҳнат билан шуғулланади. «Оғзига кулф» ва оёғига кишан солинади. Сен айтганингдек қорним тўқ ва эгним бут, лекин пешонамдаги куллик тамғаси ҳамон ўз ўрнида турибди. Шу сабабли юрагим чўғ каби ловиллаётир. Шунинг учун сен менга ҳеч ҳавас қилма, аксинча, ачингин. Аслини айтганда, сен тиламчи бўлсангда, том маънода бахтлиларнинг бахтлисисан. Чунки озод ва эркинликда ҳаёт кечирасан, сени хўрлаш ва зўравонлик қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Қанийди мени озодликка чиқаришса, гадойлик қилишга минг карра рози бўлардим. Эй гадой! Сен бамисоли осмонда

парвоз қилаётган қушсан, мен эса, қўполроқ туйилса-да, «гапирувчи ҳайвонман». Шу боис сенга жуда ҳавасим келиб юраман.

Юракни ўртовчи ва ўта аламли бу сузларни эшик орқасида эшитиб турган қулдор ларзага тушиб, дарҳол асранда ўғилни қулликдан озод қилиш ҳақида ҳужжатларни расмийлаштирибди. Буни билган ўғил шу даражада ўзида йўқ хурсанд бўлибдики, хушидан кетибди. Ўзига келгандан кейин у ёқдан бу ёққа югуриб ва бақириб: «Онадан қайта тугилдим, чинакам инсон бўлдим, севинчим теримга сигмаётир», деяверибди. У ўша озод этилган кунидан бошлаб ёшини ҳисоблайдиган бўлибди. Қуллик даврида босиб ўтган мудҳиш йилларни, яъни умрини ҳисобламайдиган бўлибди.

Қиссадан ҳисса шуки, ўзбек халқи ҳам 1991 йил 31 августда қулликдан қутулди ва дунёга янгидан тугилиб, озодлик ва эркинликка эришди. Қуллик йилларидаги аянчли умрларга қора чизик тортилди. Камина ҳам, ҳамма юртдошларим қатори, ёшимни қайтадан ҳисобламоқдаман. Бу онгимиз ва қалбимизни чулғаб олган мустақиллик, озодлик, эркинлик ва демократиянинг ёшидир, албатта.

Боқимандалик ва ташмачиликнинг илдизи қирқилди

Совет тузуми фожиали боқимандалик кайфияти ва ташмачилик оммавий тус олишига олиб келди. Бу иллатлар борлиқ тамомила давлатнинг қўлига ўтказилиши орқасида юзага келган эди. Амалда одамлар ҳам давлат мулки ҳисобланиб, «темир қафас қуршови»да ҳаёт кечирардилар. Улар арзимаган маош воситасида давлатга ипсиз қаттиқ боғланди. Ер-сув ва бошқа бойликларидан маҳрум қилинган халқнинг маошдан бошқа тирикчилик манбаи қолмади. У бундан ҳам айрилмаслик учун давлатга сифинишга, хушомадгўйлик қилишга, мақташга ва уни олқишлашга мажбур бўлди. Ҳатто, «бизлар партиянинг содиқ фарзандларимиз», «давлат одамларимиз» деган иборалар жаранглаб турди. Жамиятда фуқароларни эмас, балки давлат манфаатини таъминлаш асосий вазифага айлантирилди. Халқ шафқатсизларча ишлатилди. Айниқса, қишлоқ аҳолиси оғир ва машаққатли меҳнат азобини тортиб, озодлик ва фаровон ҳаётни тушида ҳам кўрмади.

Фуқароларнинг шахсий ташаббуси ва манфаати бўғилиб, меҳнатга яраша ҳақ берилмасди. Улар қаттиқ назорат ва таъқиб остида мажбуран ишлатилди, бўйсунмовчилар турли жазоларга тортилди. Уларнинг тирикчилик дардида ташмачилик деб аталган ноҳуш ишлар билан шуғулланишдан бошқа иложи қолмади. Чунончи, нон заводида ишловчилар нонни, ун комбинатидагилар буғдой ёки унни,

гўшт ва сут корхонасидагилар уша маҳсулотларни, тўқимачилик комбинатидагилар газламаларни, қуйингчи, корхоналар ходимлари ўша ерда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни бекитиқча олиб кетиши оммавий тус олган эди. Бундай ҳолатни вазирликларда, озиқ-овқат ва савдо соҳаларида, омбор ва бошқа жойларда ҳам куриш мумкин эди. Ташмачилик шу даражада авж олиб, давлатга катта талафот келтирдик, милиция ходимлари корхоналарда пистирмада туриб, ташмачиларни фoш этганлар. Улардан миллион-миллион сўмлик моллар тортиб олинган. Бу ҳақда газеталарда ахборот бериб туриларди. Ташмачилар озодан олган бўлсалар, масъулиятли айрим кимсалар давлат мулкани тонналаб ва маблағини миллионлаб сўмларда ўмарганлар. Бундай талон-торож билан қўлга тушганлар қонуннинг «давлат мулкани талон-торож» қилишга қарши қаратилган моддаси бўйича жазоланганлар. Улар иттифоқ миқёсида минглаб кишиларни ташкил қилган.

Мустақиллик ўрнатилиб, хусусий мулкчилик ва эркин бозор тикланиши билан боқимандалик кайфияти ва ташмачилик иллатларга зарба берилди.

Динсизликка барҳам берилди

Дин узоқ тарихий даврлардан шу кунгача барча халқлар маънавий ҳаётининг таркибий қисми ҳисобланади. Жамият ҳаётини усиз тасаввур қилиш амримаҳол. Шунга қарамай совет даврида динга қарши курашилиб, минглаб руҳонийлар вакиллари ўлдирилди, сургун қилинди. Масжидлар, черковлар бузилди, диний маросимлар тақиқланди. Айниқса, партия аъзолари, мансабдорлар ва зиёлиларнинг динга эътиқод қилишларига йўл берилмади. Бўйсунмовчилар ишдан ҳайдалдилар ва бошқа йўллар билан жазоландилар. Бир таниқли олим укасига жаноза ўқитганлиги учун ишдан бўшатилиб, таъқиб остига олинганлиги ҳамон эсимда. Компартия аъзоси бўлган бир профессор ошнама ота-онасига бағишлаб кичкинагина худойи қилганлиги учун унинг шахсий иши шаҳар партия қўмитаси бюросида муҳокама қилиниб, танбеҳ берилган эди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Хўш, динсизлик қандай оқибатларга олиб келди?

Бу ҳолат одамлараро самимий алоқалар ва қадр-қимматнинг сусайишига олиб келиб, одоб-ахлоққа ва турмуш тарзига салбий таъсир этди. Миллий анъана ва урф-одатлар ўрнига бегона маросимлар кириб, турмуш тарзимизнинг софлиги йўқолиб борди. Охиратдан ва гуноҳ иш қилишдан қўрқмаслик, иймон-эътиқодга зарба берилиши

оқибатида жиноий ишлар мисли кўрилмаган қўлам касб этди. Оила-ларда уриш-жанжал ва қўйди-чиқди тобора кўпайиб бораверди. Дин-сизлик жамият ҳаётини файздан маҳрум қилди ва хиралаштирди.

Мустақиллик туфайли ислом дини тикланиб, мурувват, инсоф, ҳиммат, меҳрибонлик, ҳалоллик ва поклик сингари олий фазилатлар равнақ топа борди. Ҳашаматли масжидлар қурилди, борлари таъмирланди. Куръони Карим тарихда биринчи маротаба ўзбек тилига мазмунан таржима қилиниб, ундан кенг ўқувчилар оммаси баҳраманд бўлмоқда. Дин тарихи ва назарияси бўйича кўпдан-кўп китобларнинг нашр этилиши ҳам диққатга сазовордир. Ислому университетининг ташкил қилиниши оламшумул аҳамиятга молик воқеа ҳисобланади. Дин пешволарининг мақбаралари таъмирланди, янгилари қурилди. Умуман ислом дини кўз ўнгимизда қайтадан ёшарди, тетиклашди. У куч-қувватга тўлиб, жамият тараққиётига хизмат қилмоқда.

Коммунистик ғоя ва «интернационализм» балоси кўпорилди

Жаҳон тарихида турли ғоя ва оқимлар ҳукм сурган. Аммо коммунистик ғоядек даҳшатлиси бўлмаган. У, миллати ва динидан қатъи назар, барча халқларни қириш, мол-мулкни талаш, назорат ва таъқиб қилишга асосланган ғоядир. Хусусий мулксиз ва динсиз жамият қурилиб, одамлар бамисоли илдизидан қирқилган дарахтга ўхшатиб қўйилган эди.

Коммунистик партия ўзининг мустамлакачилик ва улуг миллатчиликка асосланган мақсадларини рўёбга чиқариш учун «интернационализм» ибораси остида тарғибот ишларини олиб борди. Бунда иттифоқдаги ҳар бир миллат ва элат ўзига хос ва мос миллий ҳис-туйғулар ҳамда анъаналар, она юртни севиш, кўп асрлик маданияти ва умуман тарихидан воз кечиб, «ҳамма учун тенг ҳуқуқли ва умумий» «совет халқини» таркиб топтириш асосий вазифа этиб белгиланди. Бошқача айтганда, республикалар аҳолисининг «катта оға» атрофига жипслашиши шарт қилиб қўйилди. Айни пайтда унинг тилини ҳамма халқлар учун умумий тил сифатида ўрганишга мажбур қилинди. Маълумки, «катта оға» сон жиҳатдан бошқа халқларга нисбатан бир неча баробар кўп эди. Шу боис, наҳанг чавоқларни ютиб юборганидек, вақт ўтиши билан «катта оға» уларни ўзига қўшиб юбориши турган гап эди. Вақти соати келиб иттифоқ кўп миллатли эмас, балки «катта оға» номида бир миллатли мамлакат бўлиб қолиши мақсад қилиб қўйилганди. Бу жараён кўз ўнгимизда содир бўлаёт-

ган эди. Илмий асарларда, анжуманларда, мажлисларда узбек номига ургу беришга йўл қўйилмасди. Унинг ўрнига совет ёки республика халқи дейиш одатга айлантирилганди.

Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институтида тўрт жилдди «Ўзбекистон ССР тарихи»ни тайёрлашга бағишланган мажлисда уни «Ўзбек халқининг тарихи» деб номлашни таклиф қилганимда, рад қилинди. Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларини ўзбек хонликлари номи билан аташ ҳақидаги таклифим ҳам қабул қилинмади. Айниқса, республика раҳбарияти ўзбек атамасини тилга олишдан ўзини тийиб юрган.

«Интернационализм» шаҳар, туманлар, кўчалар, ўқув масканлари, жамоа хўжаликлари ва бошқа жойларни номлашда ҳам қўлланилди. Натижада республикага қарашли ерларнинг тахминан 80 фоизига партия ва совет раҳбарлари, ҳатто хорижий мамлакатлар вакилларининг исми-шарифлари қўйилди. Хуллас, республика тушимизга ҳам кирмаган номлар билан тўлиб-тошган эди. Бир мисол келтираман. Маҳалламизда «Свежинский проезд» деб аталадиган кўча бор эди. У кўпроқ эски ва нураган иморатлардан иборат бўлиб, номи мазмунига мутлақо тўғри келмасди. Катта ёшли кишилар ўша номни тўғри айта олмай ва маъносини тушунмай ўлиб кетдилар.

Айни пайтда бутун республика бўйлаб ҳайкаллар, портретлар, шиорлар ва турли-туман плакатлар кенг тарқалди. Зиёлиларнинг вакиллари минглаб коммунистик гоё ва «интернационализм»ни тинимсиз тарғиб қилишга муккадан кетган эдилар. Минг афсуски, уларнинг орасида мен ҳам бор эдим. Аллоҳга шукр, Мустақилликнинг кучи шунчалик қудратли ва самарали бўлдики, коммунистик гоё улоқтирилиб, миллий гоё ўз ўрнини эгаллади.

Миллий даромад эгасига қайтарилди

Миллий даромад шундай бир тенги йўқ омилки, халқнинг кундалик ҳаёти ва келажагини таъминлашда асосий ўринни эгаллайди. У ёки бу халқнинг куч-қудрати ва тараққиёти унинг ҳолатига қараб белгиланади.

Миллий даромад мустақиллик ва озодликни таъминловчи муҳим омилдир. Буни яхши англаган совет ҳукумати республикалардаги миллий даромад ва унинг манбаларини давлат қўлига ўтказди. Хусусан, пахта ва бошқа деҳқончилик маҳсулотлари, ноёб табиий бой-

ликлар хом ашё сифатида ғоят арзон баҳода марказга олиб кетилди. Сўнгра улардан тайёрланган саноат моллари узимизга келтирилиб, баланд нархда сотилар эди. Булардан ташқари, Россиядан хилма-хил автомобиллар, трактор ва бошқа турдаги қишлоқ хўжалиги техникаси, корхоналарни жиҳозлайдиган станоклар, темир, мис ва бошқа металлардан ишланган моллар, уй-рўзгор ва бошқа хил буюмлар келтирилиб, миллий даромаднинг қолган-қутгани ҳам шилинган. Давлатнинг миллий даромаддан оладиган фойдаси бир неча ўн миллиард долларлардан иборат бўлган. Бироқ республика бюджетига ажратилган маблағ бамисоли «денгиздан томчи» эди. Натижада, халқ оммаси қашшоқлашиб азоб-уқубатларни бошидан кечирди.

Мустақиллик йилларида аҳвол тубдан ўзгарди. Авваламбор, саноат тармоқлари миллийлаштирилди. Автомобиль, нефть-газ, олтин саноати ва бошқа йирик саноат тармоқлари қурилди. Ўзимизда тайёрланган турли моллар хорижий мамлакатларга чиқарилмоқда. Республикани хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозори бўлиб қолишдан қутқаришга қаратилган кураш муваффақият билан олиб борилмоқда. Миллий даромад борган сари юқори босқичга кўтарилмоқда.

Ҳаётимизнинг барча соҳаларидаги ўзгариш ва ютуқларни бир неча саҳифада баён қилишнинг имкони йўқ, албатта. Шу боис уларнинг айримларини ёритишга ҳаракат қилинди. Лекин шуниси аёнки, Мустақиллик ўзбек халқига, энг аввало, озодлик, эркинлик ва демократия берди. Халқимиз тарихда биринчи мартаба жаҳон даврасида муносиб ўринни эгаллаб, уни танимайдиган ва билмайдиган мамлакат қолмади. Бунда коммунистик ғоянинг улоқтириб ташланиши ва миллий ғоянинг ғалабаси ҳал қилувчи ўринни эгаллади. Бу борада ислом динининг тикланиши, боқимандалик ва ташмачиликка зарба берилиши ҳам катта аҳамият касб этади. Миллий даромаднинг қўлга киритилиши мустақиллик ва тараққиётнинг асосини шакллантирди. Шуни мамнуният билан таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон ҳамдўстлик мамлакатлари орасида коммунистик ғоя ва унга алоқадор бошқа рамз, ёдгорликларни тамомила қўпориб ташлаган яккаю ягона давлатдир. Шунингдек, юртбошимизнинг катта хизматларидан бири шуки, халқимизнинг ўз номи — ўзбек атамасини баралла айтишни бошлаб берди. Эндиликда ўзбек ёки Ўзбекистон атамаларини истифода қилиш шу даражада авж олдики, совет даврида бунақаси ҳаёлга ҳам келмаган эди. Юртбошимизнинг ташаббуси билан ўзбек халқининг номи жаҳонга танилди. Булар билан фахрланишга ҳақимиз.

ҲАЁТ ЙЎЛИМ

Шу кунларда мен саксон ёшни қаршиладим. Афсуски, тенгдошларимдан деярли ҳеч ким қолмади. Начора, ўлим ҳақ деганларидек, чидашдан бошқа илож йўқ. Бундай жудолик қанчалик оғирлигини бошидан ўтказган кишигина яхши англайди.

Мен гоҳо хаёлга чўмиб, босиб ўтган ҳаёт йўлимни кўз ўнгимдан ўтказиб тураман. Балки адашаётирман, лекин назаримда биз зийелиларда ён дафтар тутиб, кўрган-билганларини ёзиб бориш ҳали одат тусига кирганича йўқ. Шу боис воқеалар, одамлар ва жойлар номларининг анчаси ёддан кўтарилибди. Айниқса, ўзим қатнашган иккинчи жаҳон уруши ҳақидаги хотираларим тўлиқ сақланмаганлиги ачинарли ҳолдир... Аммо, нима бўлганда ҳам, ўз ҳаёт йўлимни эслганимча ёритишга жазм қилдим. Ўйлайманки, бошдан кечирганларим, биз яшаган замоннинг айрим тафсилотлари яқин тарихни билишда ёш авлодга фойдаси тегиб, билими ва дунёқарашини оз бўлса-да бойитади, ҳозирги озод ва эркин ҳаётга шукр қилишга даъват этади.

Менинг отам Мулла Зиё Аҳмад ўғли 1885 йили Тошкент шаҳрида тугилди. Унинг ранги оқ-сарик, бўйи новча ва серсоқол эди. Аҳмад бувам асли бўз тўқийдиган оилада дунёга келиб, кейинчалик маҳалла гузарида дўкон очиб, савдо билан шуғулланган. Маҳалладаги айрим кексаларнинг айтишича, элликбоши лавозимида ҳам фаолият кўрсатган экан. XX асрнинг 60-йилларида кўчамизнинг тепаликсимон жойига катта ҳарсанг тошлардан ишланган зинани бетондан ишлатганимда, бир кекса: «Ҳамиджон, бу жуда оғир ва катта ҳарсанг тошларни бувангиз ётқизганди, вақти келиб сиз унинг ишини давом эттирдигиз. Бу жой тепалик бўлгани учун ёмғир ва қор ёққанда тушиб-чиқиш жуда қийин бўлиб, одамлар йиқилиб тушардилар. Аҳмад бувангиз бош бўлиб, маҳалла ободончилигига аҳамият бериб, дарахтлар эктириб, ариқ ва кўчаларни тозалаттириб турарди», деганига қараганда, бувам маҳалла ишларига бош-қош ҳам бўлган кўринади.

Аҳмад бувам 1916 йили 84 ёшида вафот этган. Демак, у Тошкентни ҳам ўз таркибига олган Қўқон хонлигининг чор Россияси томонидан босиб олинishi ва 1892 йилги Тошкент кўзғолонининг гувоҳи бўлган. Бувамнинг Наъра исмли хотини 1934 йили вафот этганида мен 11 ёшда эдим. У оқ-сарик рангли, бўйи баланд, икки юзи қип-қизил эди. Бувим унаштирилганда айрим аёллар, сени чўтир йигитга беришяпти, дейишибди. Шунда у бўлажак эрининг дўконига бориб кўрса, келишган ва чиройли экан. У вақтда қизларнинг бундай ҳаракати ғайритабиий ҳисобланган. Бувим табиатан жасоратли, меҳнатсевар ва пазанда ҳисобланиб, эрига жуда меҳрибон бўлган. Ҳар жума куни унинг соқоли ва бошига қатиқ суриб, ювинтириб, тоза кийимларни кийинтириб, масжидга кузатиб кўяр экан. Бувим паранжини номигагина ёпиниб, чачвон тутмаган. Чунки маҳалладагилар уни ўзининг онасидек кўриб, бемалол гаплашишган. Кунларнинг бирида кўчада, эшигимизнинг тагида болалар билан ўтирганимизда, бувим кўшнимизга: «Юсуфҳожибой, мўйловингиз ўсиб кетибди. Еган овқатингиз ҳаром ҳисобланади» деганида, у киши қизариб орқасига қайтиб кетган эди. Шунга ўхшаш, бувим хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин, барибир, эғни ёки қўли кир бўлса, кўзи тушиши биланоқ озодаликка чақирарди. Чунки унинг ўзи покиза ва саранжом-саришта эди. Ошхона, идиш-товоқ, чойнак-пиёла, умуман хонадоннинг озодалигига катта аҳамият берган. Юқорида бувим жасоратли аёл бўлганлар, дедим. Бир куни боғда ёлғиз қолганида ўғрилар келишибди. Шунда у қўлига болта олиб ҳужум қилмоқчи ҳам бўлибди. Ўғрилар кампирнинг ҳаракатидан ҳайратланиб, ҳеч нарсага тегмай қайтиб кетишган экан.

Бувим кинначилик ва силоқчиликни ўрнига қўйганлиги учун аёллар ўзлари ёки болалари билан келардилар. У кулдирадиган гапларнинг устаси бўлганлигидан аёллар узоқ ўтириб қолардилар. Уришиб қолган эр-хотинларни яраштирган ва хотинларнинг маслаҳат-ғўйи ҳисобланган.

Бувим 18 фарзанд кўрган экан. Улардан бир ўғил ва тўрт қиз қолган. Болаларининг кўпчилиги қизамиқ, чечак ва бошқа касалликлардан ўлган. Унинг Рихси, Хосият, Ҳошия, Ойниса исмли қизлари бўлган. Аҳмад бувамнинг шаҳарда уйи ва боғи бўлиб, деҳқончилик билан ҳам шуғулланган. Бизга мерос сифатида қолган уй Лабзак кўчасидаги Беш оғайни маҳалласига жойлашган эди. Бу кўча Семашко номли санаторийдан бошланиб, ҳозирги Абдулла Қодирий боғининг ён бағри бўйлаб Эски Жўвадаги Ҳамза кўчасига чиқар эди. Кўчада кўп маҳаллалар, масжидлар, тегирмонлар бўларди. Бизнинг

Беш оғайни маҳалламиз Нормат бойваччанинг ҳашаматли уйи ва катта боғига жойлашган собиқ Островский номли пионерлар саройидан бошланарди. Ҳозир бу ерда академик лицей биноси қад кутарди. Бу ердан сал пастда чоризм даврида станок билан ишлайдиган «ўрус тегирмон» жойлашиб, унинг ўнг биқинида обжувоз ва жувоз сингари сув тегирмонлари бўлган. Кейин унинг урнига чойхона қурилади. Ҳозирги 10-трамвай юрадиган кўчадан Қошиқчи, сунг Беш оғайни маҳалласи бошланиб, Чувилдоқ маҳалласига тақалган. Маҳалламизнинг қарши томонида Ҳовузли ва Калтатой маҳаллалари бўлган. Ўша академик лицейнинг орқа томонида Коҳота маҳалласи жойлашиб, ўша томондан, лицейнинг ўнг биқини билан келадиган ариқ яна ўнгга бурилиб оққан. Лабзак номидаги ушбу ариқ ёшлигимизда анча катта ва чуқур бўлиб, калла ташлаб чўмилар эдик. Ариқнинг икки томонида тол, терак, арча, сада ва бошқа дарахтлар экилган. Ариқнинг нариги томонида катта мозор бўларди. Афтидан у 1892 йилда Тошкентда вабо касали тарқалгандан сўнг ҳукумат томонидан беркитилиб, ҳозирги Минор мозори ташкил қилинган. Ўша эски мозорнинг оёқ томонидаги баҳайбат дарахтлар ва ёввойи каптарларни ҳам эслайман. Унинг бош томонида от-арава ўтадиган катта кўприк ва унинг ёнида каптарларнинг ини жойлашган йўғон сада дарахти бор эди. Кўнчилар келиб, терини ошлашда ишлатиш учун каптарларнинг ахлатини олиб кетишарди.

Маҳалла масжидидан бироз пастроқда Лабзак ариғи тўғон билан тўсилган бўлиб, шу ердан тахминан 25—30 метр узунликдаги, тахтадан ишланган «Опар Тарнов» бошланарди. Ундан сув шовқин-сурон билан паст оққан. Тарновнинг паст томонида, Эролҳожии ака уйининг биринчи қаватида электр токи билан ишлайдиган кичик пахта заводи бор эди. Бу ерда қўшнимиз Толиб аканинг Кўчқор исмли ўғли ишлаётганида ток уриб ўлганди. Уни кўрпага ўраб олиб келишгани ҳамон кўз ўнгимда.

Биз Беш оғайни маҳалласидаги бешта берк ва тор кўчаларнинг учинчисида яшаганмиз. Бу кўчанинг эни икки-уч метрдан ошмай, унинг икки томони бўйлаб йигирма хонадон жойлашганди. Кўчанинг бошланишида марҳум Чиннибой аканинг уйи бўлиб, бўйи ўн метр, эни беш метр келадиган катта хона ва айвони бор эди. Бундан ташқари, кўча тарафдан қараганда, катта хона ва айвонни ўз ичига олган болохона ҳам бўларди. Хоналарнинг шипи безатилган, атрофи ганчдан қубба қилиб ишланган, узум, олма, нокларнинг шакли ўзига хос ранглар билан бўялган ҳолда ёпиштирилганди. Кеч куз ва қиш-

да, қолаверса, бошқа вақтларда ҳам ўша хоналарда улфатлар «гап» ва «тўкма» уйнашарди. Тўкмада кундузи норин ва гўшт тўғраб, кечга томон меҳмондорчилик қизгин гус олган. Аскиячилар, ҳофиз ва машшоқлар ҳам қатнашган. Бундай улфатчиликлар совет даврида жуда камайиб кетган экан. Хуллас, Чиннибой ака тўй, маросимлар ва умуман меҳмонлар учун алоҳида бино солидирган. У асосан, Россия ва Хитой чиннисини сотиш билан шуғулланиб бойиган. Шунинг учун уни Чиннибой дейишарди. Унинг Аббосхўжа исмли ўғли буларди.

Онам Зебунисо 1894 йили бир учи Себзорга, иккинчиси Лабзакка уланадиган Қози кўчада туғилган. Унинг отаси Шорасул бувам 1950 йили бир юз ўн ёшида вафот қилган. Демак, у 1840 йили таваллуд топган бўлади. Ҳозир бу маҳалланинг ери Абдулла Қодирий боғига қўшиб юборилди. 1943 йили бувам менга майда, учи ўткирроқ ва нозик тишларини кўрсатган эди. Одатда, бундай тиш киши юз ёшга кирганда чиқади, дейишади. Бувамнинг ёшини эътиборга олинса, у Қўқон хонлиги, чор ҳукумати ва совет даврини бошидан кечирган. Мен фронтдан қайтганимда бувам: «Ҳамид, ўлим, сен ҳам менга ўхшаб жароҳатланибсан, хавотирланма, яхши бўлиб кетади, 1865 йили Черняев бостириб кирганда жангда ярадор бўлганман», деб оёғини кўрсатган эди. Бу вақтда бувамнинг қулоғи жуда ёмон эшитадиган бўлиб, батафсил суҳбатлашишнинг иложи йўқ эди.

Бувамнинг отаси Ҳидоят охун мадраса мударриси бўлиб, билимли киши ҳисобланган. Бувамнинг онаси ҳақида маълумотга эга эмасман. Раҳим ва Маҳмуд исмли укаларини кўрганман. Кейингисининг ўғли билан бир вақтда фронтга кетганман. Бироқ у ҳалок бўлган шекилли, қайтмади.

Бувам турли ҳунарларнинг тенги йўқ устаси эди. У фойтун, арава, тўппонча яшаш, тикув машинасини тузатиш, косибчилик, пўлат сандиқларнинг калитини яшаш ва калити йўқолганини очишни, граммофон тузатиш, эгар-жабдуғ тикишни, қўйингчи, кўпдан-кўп ҳунарларни мукамал билган. Шунинг учун ҳам уни одамлар Шорасул фаранги, яъни «оврўнали Шорасул» дейишган. Бувамнинг Рихси, Фотима, Зебунисо, Қодир, Фафур, Роҳат ва Собир сингари тўрт қизи ва уч ўғли бор эди. Олдинги хотинлари ҳақидаги маълумотларга эга эмасман. Кейинги хотинининг Тожинисо ва Раҳим исмли болаларини, эри ўлгандан сўнг, қайнонаси олиб қолган экан. Булар ҳисобга олинса, бувамнинг жами 9 фарзанди бўлган. Бувам ёш қаза қилиб кетгач, Роҳат холам ва Собир тоғам онамнинг қўлида қолиб, онам уйда ўтириб қолган. Шу боис у 22—23 ёшларида отам Мулла Зиёга теккан экан. У вақтларда қизлар кўпинча 14—16 ёшларда уза-

тилганлиги учун онам «қари қиз» номини олган. Уни отам хотини ўлгандан кейин олган. Қариндошлар бувамга, нима учун қизингизни хотини ўлган кишига бердингиз, дейишганда, «мулло бўлдингиз, тилло бўлдингиз», деган нақлни эшитмагансизларми, куёвим мадрасани тугатган, деб жавоб берган экан. Онам ўрта бўйли, оқсарик рангли бўлиб, беш фарзанд кўрган — акаларим Тўхта, Тожи, синглим Нафиса, укам Лутфулла ва мен.

Биз шаҳар ҳовлида фақат кеч куз ва қиш пайтида яшаб, эрта баҳорда боғимизга кўчардик. Тирикчиликнинг асосий манбаи боғдорчиликдан олинадиган даромадга боғлиқ бўлган. Айни пайтда от ва қорамол боқилган. У вақтларда фақат биз эмас, шаҳар аҳолисининг анча қисмининг шаҳарда ҳам, боғда ҳам турар жойи бўлган. Боғлар шаҳар атрофини қуршаб олган эди. Хусусан, ҳозирги Ботаника боғи, Юнусобод, Чуқурсой, Қорақамиш, Талабалар шаҳарчаси, Жарариқ, Чилонзор, Тўқимачилик комбинати, Қўйлиқ, Шўртепа (Луначарский), Яланғоч ва уларни бир-бирига туташтирадиган бепоён ерларда ажойиб ва ғаройиб боғлар бор эди. Шаҳар бамисоли боғлар қуршовидаги катта тангадек бўлиб кўринарди. Баҳордан бошлаб боғларда булбул ва бошқа сайроқи қушларнинг овози кишига роҳат бахш этарди. Айниқса, мевали дарахтларнинг ёппасига гуллаши кўз ва қалбни шу даражада қувонтирар эдики, таърифлашга сўз ожизлик қилади. Боғ кўчаларнинг ажойиблигини айтмайсизми. Пастқам деворларнинг орқасидаги дарахтлардан гилос, олма, нок ва бошқа хил мевалар барглар орасидан мўралаб турарди. Хоҳиш бўлса, истаган киши деворга чиқиб, улардан худди ўзиникидек фойдаланган. Биз, болалар, бир боғдаги тутнинг устига чиққанзимизда, боғ эгасининг узоқдан, ҳой болаларим, эҳтиёт бўлинглар, йиқилманглар, шохларни синдирманглар, дегани ҳали-ҳали эсимда.

Бизнинг боғимиз ҳозирги академияга қарашли Ботаника боғининг этак томонига жойлашган эди. Унинг бўйи тахминан икки юз эллик ва эни икки юз метр бўлиб, гурт томони пахса девор билан ўралган, ўрта қисмида икки тарафи девор, қолган икки тарафи иморатлардан иборат Урол кўрғон бор эди. Бу ердаги шийпондан ўзимиз ва қўшнимизнинг кишини мафтун этадиган кўм-кўк боғларини кўрганда завқланмасдан илож йўқ эди. Шийпонда кечаси билан тинмайдиган, одамни эркаловчи шамол ҳанузгача тасаввуримда сақлаиб қолган. У вақтларда шаҳарда ҳам, боғларда ҳам булбул, сассиқпопишак, читтак, қарқуноқ, гуррак сингари қушлар кўп бўлган. Ҳозир улар деярли қолмади. Эшитишимга қараганда, афғон қуши уларнинг инидаги тухумларини чақиб, наслини тугатган.

Барча боғларда булганидек, бизникида ҳам ҳусайни, оқ ва қора чиллаки, оқ ва қора кишмиш, даройи, буваки, қирмизка, чарос, эчкиэмар, каттакўрғон узумлари етиштирилган. Каттакўрғоннинг ҳар бир ғужуми катта ёнғоқдек келарди. Узумлар шу даражада кўп етиштирилардики, еган ва сотган билан тамом бўлмай, улардан майиз қилинарди. Узумдан шинни ҳам тайёрланган. Узумлар махсус ишланган охурга солингандан кейин болалар тоза оёқлари билан тепкилашган. Шарбати кичкина гарновчадан тоғорага тўпланган. Сўнгра у қозонда маромига етгунча қайнатилган. Шинни кўпроқ қишда истеъмол қилиниб, ширинлиги асалдан ҳам ўткир, шифобахш хусусияти бор эди. Боғимизда олма, нок, ўрик, гилос, тут, анжир, жийда, беҳи, сариқ ва қора тоғолча, шафтоли, ёнғоқ, олча сингари мевалар етиштириларди. Кади нокнинг учи думалоқ, танаси ингичкароқ хили жуда мазали бўларди. Ҳозир у йўқ. Қовунлардан энг ширини оқ уруғ, қизил уруғ, чўғир ҳисобланиб, мазаси оғзимдан ҳали ҳам кетмаган. Кечаси салқин тушиши билан полизда қизил уруғ қовун пақиллаб ўз-ўзидан ёрилиб кетарди. Пойлаб ётган ишқибозлар унинг овозини эшитишлари билан бориб узганлар. Бу қовуннинг ширинлиги «тилни ёрган», еганда карсилларди. Қовунлардан қоқи тайёрлаш одат тусига кириб, ўта ширинлигидан шундай ёпишқоқ бўлганки, уни ўткир пичоқ ёки болтача билангина кесиш мумкин эди. Катта ва кўриниши ола-була чинни тарвузи машҳур эди. У шифобахш ҳисобланиб, айниқса, буйракни тозалашда катта аҳамиятга эга бўлган. Сершарбат ва ширин бу тарвуз сўйилгандан кейин сувига нон тўғраб ҳам сийларди. Афсуски, бу нав қовун-тарвузлар ҳозиргача сақланиб қолмади. Ўша пайтларда шаҳарда ҳам, боғларда ҳам тут дарахти кўп экилган. Унинг майизи кўп истеъмол қилинарди. Кексалар, тут пишиғига етсак бас, очдан ўлмаймиз, дейишарди. Чунки очарчилик пайтларида тут нон ўрнини босган.

Боғда пиёз, бодринг, шолғом, саримсоқ, қулупнай, турп, қовоқ ва кўкатлар ҳам етиштириларди. Боғимизда карам кўпроқ сотиш учун экилган. Картошка ва помидор эса унчалик кўп экилмаган. Ҳар бир мева тури пишганда, савоб бўлади ва барака беради, деб челақларда шаҳарда қолган қўшниларга олиб бориб бериларди.

Боғлар кўп, дарахтлар серҳосил бўлгани учун мевалар анча арзон баҳода сотилган. Ҳагто ортиб қоларди. Шу боис улардан олинадиган даромад рўзгорни тебратишга зўрға етарди. Масалан, бизнинг маҳалламиздаги аҳолининг деярли ҳаммаси ночор яшаган. Чунки чор ва совет ҳукумати халқнинг суягигача шилиб, эзиб тапплаган. Айниқса, ҳўжаликларни жамоалаштириш, очарчилик, қатағонлар ва уруш вақтла-

рида халқнинг қашшоқланиши авжига минди. Эскирмаган ва ямоқсиз кийимда юрган одамни учратиш амри маҳол эди. Ўрта ҳисобда ўн кишидан етти-саккиз киши ямоқдан қуроқ бўлиб кетган кийимларда юрган. Ҳатто дўппи, кўрпа, кўрпача, ёстиқ, дастурхон ва оёқ кийимлар ҳам ямалган. Уруш йилларида кўпчилик аёллар оддий докадан кўйлак кийишган. Кирланганда кечқурун ювиб, эрталаб кийишарди. Оддий ипдан тўқилган узун пайпоқнинг учи йиртилганда, уни ўша жойидан чатиб то тамом бўлгунича кийилаверган.

Ипак ва жун газламалардан тикилган кийим-кечаклардан кам фойдаланилган. Пальто ва костюмни айрим пулдорларгина киярдилар. Ўрта ва катта ёшдагилар асосан чопон, бўз ва сурпдан тикилган кўйлак-лозим кийишган. Болалар қора тринка (ипгазлама)дан ичига пахта солиб қавилган калта камзул кийишган. Уни ҳам даставвал ака, унга кичик келгандан кейин укалар кийишган. Қизларнинг кийиниши ҳам шу тарзда кечган. Оёқ кийим ҳам акалардан укаларга ва опалардан сингилларга ўтарди. Ботинка ва туфли бўлмаган. Махси, калиш, этик, кавуш кийилган. Уларнинг янгиси тўй-ҳашамларда кийилган, холос. Иссиқ тушиши билан одамлар кўчада ҳам, бозорда ҳам ёппасига оёқ яланг юришган. Исқирт одамларнинг товонлари ёрилиб ва кирга қоришиб ётарди. Айрим болалар кечқурунлари оёқларини ювмай ўринга ётиб ухлаган.

Ўзим оёқ кийими етишмаслигидан, сентябрь ойида мактабга оёқяланг қатнаганман. Қиш пайтида сирпанишни қўмсаб, калишга тараша (тахтача ёки силлиқ ёғоч)ни боғлаб, коньки қилиб учардик. Бу жуда азобли бўлиб, неча бор йиқилардик, шикастланардик. Биргина тўқ оиланинг ўғлида коньки бўлиб, болалар унинг орқасидан ҳавас билан ўралашиб юришарди.

Одамлар кавуш ва калишда пайпоқсиз юришган. Махси билан этик оёққа пайтава ўраб кийилган. Пайтава эскиргандан кейин ҳам ташланмай, йиртилган жойлари ямалган. Ўша пайтларда қашшоқликни англатмоқчи бўлганлар, «пайтавасигача ямоқ тушибди», деган нақлни ишлатишган. Махси билан этик илма-тешик бўлиб, ямашга ярамагандан кейингина арзимаган пулга ямоқчи косибларга сотилган. Кийим-кечак ҳам «галвир» бўлиб кетгандагина ташланган, шунда ҳам у ямоққа ишлатилган.

Маҳалла, гузар ва бозорларда ямоқчи косиблар бисёр бўлган. Уларнинг иши шу даражада кўп эди-ки, ямашга пойабзал топширсангиз, кўп ҳолларда бир ҳафтадан кейингина олиш мумкин эди. Ҳозиргига ўхшаш, ҳар бир бола учун алоҳида кўрпа ва каравот бўлмаган. Масалан, биз уч фарзанд бир кўрпани ёпиб ётганмиз.

Электр, газ ва водопровод йўқ эди. Кўп хонадонларда битта керосин лампа ишлатилиб, ошхонадами, молхонадами, қўйингчи, қаерда иш қилиш лозим бўлса, ўша ерга олиб бориларди. Охирида, иш битгандан сўнг, лампа танча устига қўйилгачгина дарс тайёрлашга ўтирар эдик. Керосин етишмаслиги катта қийинчиликлар туғдирган. Уни олиш учун кўчада кечаси билан навбатда турилган. Шу орада бир неча маротаба йўқлама қилиниб, кегиб қолган одам рўйхатдан ўчирилган. Навбатда турган ҳар бир кишига бир-икки литрдан керосин берилган, холос. Навбат талашиб ёқалашганларни ҳам қўрганман.

Болаларнинг меҳнати ниҳоятда кўп ва оғир бўлган. Боғларда кетмон чопишда, экинларни суғориш ва парвариш қилишда, ўт ўриш ва ўтин тайёрлашда болалар бевосита қатнашган. Мол боққан, молхонани тозалаган, таппи ясаган. Шаҳарга кўчиб келинганда ҳам тинимсиз ишланган.

Аёлларнинг ҳам боши меҳнатдан чиқмаган. Ўтин ёриш ва олов ёқиш, жомашовда кир ювиш, кийим тикиш ва ямоқ солиш, овқат тайёрлаш, тандирда нон ёпиш, сигир соғиш, бола тарбиялаш, эрни парвариш қилиш, уй-жойни супириш-сидириш ва бошқа ишларни бажарганлар. Боғларда ва ҳунармандчилик соҳаларида ишлаганлар. Фақат қўл меҳнати бўлган. Онам бир кеча-кундузда тўрт-беш соатдан ортиқ ухламасди. Қолган вақтда узлуксиз меҳнат билан шуғулланарди, шу орада «Зингер» машинасида қўшниларга кийим ҳам тикарди.

Эркаларнинг меҳнати жуда оғир ва машаққатли бўлиб, тирикчилик дардида ўзларини «сувга ҳам, ўтга ҳам» урганлар. Ўтмишда сув масаласи ҳам оғир эди. Сув Лабзак ариғидан, пастдан тепалик бўйлаб юқорига, иккита челақ осилган обкашда олиб чиқиларди. Ўзим ҳар куни йигирма-ўттиз челақ сув таширдим. Сув ташиш, айниқса, қишда қийин бўлган.

1933 йилги очарчилик менда жуда ҳам даҳшатли таассурот қолдирган. Кўчаларда очликдан ўлиб қолган одамларнинг мурдалари ётарди. Уларнинг орасида болалар ҳам бор эди. Милиция ходимлари мурдаларни араваларга ортиб, қабристонга олиб кетганлари ҳали ҳам кўз ўнгимда. Афтидан, улар кафансиз дафн қилинган. Гадойлар сон-саноксиз бўлиб, бир бурда нон учун жонини берадиган кишиларни кўрганман. Гузарда бир киши сотиш учун кичкина тоғорада пирожки олиб чиққан экан. Бир гадой унга чангал солиб, бир пирожкини оғзига тиқибди. Шу онда эгаси ва шериклари гадойни йиқитиб, роса урдилар. Шунда ҳам у оғзидагини чайнаб ётаверди, лекин бир оздан кейин хушидан кетди. Мазмунан жон берди, шекилли. Айниқса, қўшни республикадан келган қозоқларнинг кўпи очлик азобини қат-

тиқ тортишган. Уларнинг кўчаларда ўлиб ётганини кўрганман. Аҳоли уларга ёрдам қўлини чўзиб ва бошпана бериб, ўлимдан сақлаб қолди. Ўша қаҳатчилик вақтларида Тошкентга келиб ўрнашган қозоқларнинг авлодлари ҳозир ҳам бор. Масалан, тарих фанлари номзоди Қурбон Мўминов шулар жумласидан. Қозоқ болаларни асраб олган ўзбеклар ҳам кўп бўлган. Бизнинг оиламиз очарчилик вақтида унчалик қийналмади. Чунки отам шолини ғамлаб ва бир ғунажинни сўйиб, қази қилиб кўйган экан. Шу боис бизлар ҳар куни палов, мошхўрда, мошкичири истеъмол қилганмиз. Аммо нон деярли йўқ эди.

Совет ҳукумати очарчиликдан фойдаланиб, халқнинг қўлидаги олтин буюмларни тортиб олди. Ҳозирги Эски Жўва бозорида ун, гуруч, ёғ, макарон ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини сотадиган ёпиқ дўкон бўлиб, маҳсулотлар фақат олтин ва нодир буюмларга айирбошланган. Одамлар очликдан ўлмаслик учун зирак, билагузук, тиллақош, тиллагажак, булоқи¹, зебигардон, бўйин тумор, қўлтиқ тумор ва қимматли тошлардан ишланган нарсаларни магазинга топшириб, арзимаган озиқ-овқат маҳсулотларини олганлар. Онам қариндошларимизникидаги маросимга нон қилиш учун катта билагузугини ўша ёпиқ дўконга олиб борганда бир халта ун беришганида, бундай адолатсизликка чидолмай ҳукуматни қарғгани ҳамон эсимда. Чунки ўша ундан бир катта саватга сиғадиган нон ёпилган эди, холос.

Қайнонам Қўштут ва Ҳасти Имом оралиғидаги Ҳалимкўп маҳалласида яшаган машҳур савдогар Усмонхожибойнинг набираси эди. Ўша очарчилик кезларида бойдан мерос сифатида қолган олтин ва қимматли тошлардан ясалган тақинчоқлар кичкина сандиқчаси билан тилга олинган дўконга топшириб, эвазига атиги ярим қоп ун олинганини қайнонам юраги ёниб айтиб берганди.

Олтин буюмларидан айрилган хотинларнинг кўпи кейинчалик уларни сотиб олишга қурби етмай, қулоқларига ип тақиб, қайғуаламда дунёдан кўз юмдилар. Ип тақилмаса қулоқдаги тешиклар битиб қоларди-да.

1935 йиллардан бошлаб дўконларда нон пайдо бўла бошлади. Юзлаб одамлар нон келгунча навбатда туравергач, тинкаси куриб, аҳволи оғирлашарди. Нон олиб келинганда эса одамлар навбат талашиб, йигитлар ўзларини эшикка уриб, шовқин-сурон кўтаришарди. Эркак билан аёл аралашиб кетарди. Бир куни қўшнимиз, «Ҳамид, сотувчи адангнинг таниши, сени одамларнинг елкасига чиқараман, сўнг улар-

¹ Бурунга тақадиган олтин зирак. Ўша вақтларда узбек аёллари ҳиндларга ухшаб бурунларига зирак таққан. Аммо, бу одат оммавий тус олмаган.

нинг бошидан ошиб, ўзингни дуконнинг ичига отасан, менга ҳам нон оласан», деб қолди. Розилик билдирганимдан сўнг қўшнимиз шериги билан мени кутариб, тўпланиб турган одамларнинг устига чиқардилар. Уларнинг елкаси ва боши бўйлаб эмаклаган ҳолда ўзимни дўкон ичига урдим. Сотувчилар бу ҳаракатимни кўришиб кулишди ва тўртта гижда нонни (ҳозирги ёпган ноннинг қалини) тутқазишди. Унинг иккитасини қўшнимизга бериб, қолганини хурсанд бўлиб уйга олиб келдим. Отамга нонни қандай олганимни тушунтирганимда, ўғлим, уятли иш қилибсан, бундан ташқари одамлар яхшиямки сени ирғигиб юбормабдилар, майиб бўлишинг турган гап эди, деб менга танбеҳ бердилар. Нонга бундай азоб-уқубатли навбатлар уч-тўрт йил давом этди. Айниқса, фарзандлари йўқ кексалар қаттиқ жабрландилар.

Очарчилик ва қаҳатчилик вақтларида боғларда етиштирилган ҳўл ва қуруқ меваларнинг фойдаси катта бўлди. Уларнинг кўпчилиги ва нисбатан арзонлиги кўп одамларни ўлимдан сақлаб қолди. Айниқса, қиш пайтларида жийда, ёнғоқ, олма, қовун, нок ва шафтоли қоқилари, кишмиш ва майизнинг бошқа турлари нон ўрнини босди. Бундай имкониятларга эга бўлмаган Қозоғистон ва Қирғизистон аҳлининг талафоти катта бўлди.

1934 йили оиламиз бошига жуда оғир кулфат тушди. Совет ҳукумати боғимизни тортиб олиб, бизни тирикчилик манбаидан маҳрум қилди. Шаҳардаги тор ҳовлида яшашга мажбур бўлдик. Бир сигир ва бир бузоғимизни ҳам шу ерга «жойлаштиришдан» ўзга илож қолмади. Ёзнинг иссиқ жазирамасида кечаси молхонадан ҳовлига учиб чиққан чивинлар тўдаси бизни роса таларди. Кўрпа билан бош, оёқлар беркитилиб олинса, нафас олиб бўлмасди. Беркитмасангиз, чивин шундай чақардики, чидаб бўлмасди. Ўша кезларда, кишини эркалайдиган шамол ва ажойиб боғлар, соф ҳаво ва зилол сув, турлитуман ҳўл ва қуруқ мевалар қани, улар энди йўқ, ҳаммаси барбод бўлди, деб хаёлимдан ўтказардим. Айниқса, Наъра бувимнинг юраги тилка-пора бўлди. У дераза тахтасига ўтириб олиб, вой-дод, энди нима қиламиз, боғимизни калхат тортиб олди, ҳукуматни ер ютсин, жаннатдан дўзахга туширди, деб қақшарди. У «колхоз» сўзини айта олмай, уни «калхат» дерди. Бувим қайғу-аламга чидай олмай, миясига қон қуйилиб вафот этди. Ота-онам ва акаларим ҳам қаттиқ хафа бўлдилар. Бир неча йиллар ўтгандан кейин отам ўша вақтларни эслаб, шундай деган эдилар: «шўро давлати аждаходек қанчадан-қанча мол-мулк ва боғларнинг думини кўрсатмай ютиб юборди. Бизнинг ва атрофимиздаги боғларни олганида қўшнилариимиз ҳам бунга

чидай олмай, бувингга ўхшаб қаттиқ азоб чекдилар, дардга чалин-дилар. Мен ҳам ич-ичимдан ёндим. Қарасам, ётиб қоладиганман. Бомимизнинг нарироғидаги Салор ариғига ўзимни ташлаб, совуқ сувда сесканиб, аъзойи-баданимдаги «заҳар»ни чиқариб юбордим. Сувга уч кун мобайнида уч маротаба шўнғиб анча енгиллашдим ва тетиклашдим. Шу ёдингда бўлсин, ўғлим!».

Одамнинг бошига не кунлар тушмайди. Нохуш ҳодиса рўй берганда ёзда совуқ, қишда иссиқ сувда сесканиб ювиндим. Бунинг қанчалик тўғрилиғига кейинчалик амин бўлдим.

Богдан айрилиш қорамолга ҳам жабр бўлди. Мол кичкина хонага қамалиб, майсзорлардан маҳрум бўлди. Менга, айниқса, тахта кунжарани теша билан майдалаш ёқмасди. Шунинг учун отам: ўғлим, сигир бамисоли уй доктори, сут, қаймоқ ва қатиқ бор жойда касал бўлмайди, деган эди. Ёқилғи сифатида таппи кўп ишлатилган. Молнинг ахлати бир жойга тўпланиб, сув билан пишитилиб, зувала қилиниб томга ёпилган. Кўл ва оёқдан таппи ҳиди икки-уч кунсиз кетмасди.

30-йилларда отам ҳозирги Алишер Навоий номидаги опера ва балет театрининг ўрнида жойлашган Пиёнбозорда газета-журнал сотадиган дўконда ишлади. Кўштут маҳалласида жойлашган ўшанга ўхшаш дўконда Тўхта акам хизмат қиларди. Бироқ, маош камлик қилган бўлса керак, улар узоқ вақт ишламадилар.

1930 йили Лабзакдаги Раис кўчага жойлашган, Ҳакимбоев номи тўрт йиллик мактабга ўқишга бордим. Бу ерда Тожи акам ҳам ўқирди. Бу мактабни тамомлагач, Лабзакдаги Қоратут кўчасида жойлашган Улуғбек номи ўрта мактабда ўқидим. Бу мактабда 1940—41 ўқув йили 10-синф ёпилиб, бизларни Тешик қопқоқдаги Папанин номи мактабнинг 10-синфига юборишди. Ўқиш муддати охирлаб қолганда уруш бошланди. Шундан кейин шаҳарда ҳаёт оғирлашиб бораверди. Одамларни ҳарбий хизматга олиш кучайди. Кўчаларда ҳарбийлар ва милиция ходимларидан тузилган гуруҳлар назорати авжига минди. Улар кечаси уйларга бостириб кириб, эркакларни тутиб фронтга жўнатардилар. Айниқса, Қўқонбоев бошлиқ Октябрь (ҳозирги Шайхонтохур) тумани ҳарбий комиссариати ўзбекларни оммавий равишда сафарбар қилишда жуда катта ташаббус кўрсатган. Холамнинг қизи унинг жияни Муҳаммаджон акага турмушга чиққан экан. Урушдан кейинги йилларда холамникига меҳмонга йиғилганлар орасида Қўқонбоев ҳам бўлар эди. Бир куни у ўз-ўзидан, уруш йилларида кишиларни фронтга меъеридан ортиқ жўнатганим учун пушаймоним бор, ҳозир эски шаҳарга туша олмайман, чунки одамлар норози бўлишиб, мени бармоғи билан кўрсатаётганга ўхшайди, деб қолди.

Ўша пайтда республика раҳбари бўлган Усмон Юсупов кейинчалик Янгийўлда қувғинда яшаганида ҳозирги маҳалламиздаги бир девор кўшнимиз Сойиб Хўжаев, Саттор Ярашев ва бошқалар уни кўргани боришганида у, уруш вақтида виждонимни ҳалигача қийнаётган икки хатога йўл қўйганман, биринчиси, талабдан ортиқча минглаб ўзбекларни фронтга юбортирганман, иккинчиси, кўплаб заводларни ишчи-хизматчилари билан Ўзбекистонга жойлаштирганман, деган экан. Бу сўзларни Сойиб ака менга айтиб берган эди. Миқол учун, юз минг одамни сафарбар этиш лозим бўлса, туман даражасида Қўқонбоев ва республика даражасида Усмон Юсупов уни икки-уч баробар ортиги билан бажарганлар. Заводларни ўрнаштириш ҳам шу тарзда амалга оширилган.

Уруш йилларида бизнинг уйимиздан ўн беш-йигирма дақиқа масофадаги жойга Украинадан Чкалов номли самолёт заводи кўчирилиб келтирилди. Бу заводга кўп ўзбеклар кириб ишладилар. Тўхта акам, Тожи акам ва мен ҳам заводда ишладик. Тожи акам билан «медний цех»да хизмат қилдик. 1942 йилда ҳарбий хизматга олишди. Биз ёшларни Тельман боғига (ҳозирги Боги Эрамга) тўплашди. Бу ерга бошқа шаҳарлардан ҳам ёшларни келтиришган экан. Ҳаммамизни қизил вагонга ўтқизишди. Бу вагонларнинг полига похол ташланган бўлиб, унинг устида ўтиришга ва ухлашга тўғри келди. Кўрпа ва ёстиқ берилмаслиги орқасида кўп қийналдик. Бунинг устига ўзимизнинг уй кийимимизда эдик. Маҳалладошим ва тенгдошим, бўлажак машҳур шоир Зоҳиджон Обидов билан бирга не азобларни бошимиздан кечирмадик. Поезд Россия ерларига кирганидан кейин, одамлар у ёки бу бекатда турли ҳарбий қисмларга тақсимлаб борилди. Ўн етти кун деганда биз гушган поезднинг охири вағони Удмуртиянинг Ижевск шаҳри атрофидаги ўрмонга етиб келди. Бу ерда бизларни катта баракларга жойлаштиришди. Уларнинг ичида тахтадан ишланган икки қаватли нардан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Бизлар мана шу ерда кўрпа ва ёстиқсиз ётдик. Ҳамон ўзимизнинг кир босган ва юпун кийимларимизда эдик. Бу ҳам камдек, овқатнинг сифати ниҳоятда паст бўлган. Ҳарбий машқ ҳам кўнгилдагидек ўтказилмай, ёғочдан ясалган милтиқлар билан шуғулланардик. Орамизда дардга чалинган ёшлар ҳам бор эди. Тахминан икки ой турилгандан кейин поездда Ярославга келдик. Бу ерда вокзалда ҳарбий кийим ва ботинка беришди. Шундан кейингина баданимизга иссиқ ўтди. Поездда йўлни давом эттириб, Вологда шаҳри орқали шимолга, Архангельска юриб, кун қорайганида у ерга етиб бордик. Портга тушган вақтимизда фашистлар бомбардимон қилаётган экан. Зоҳиджон Обидов

билан иккимиз ердаги йўғон ва узун ходаларнинг орасига яшириниб, бомбалар портлашидан катта ҳажмдаги сув осмонга кўтарилаётганини кўриб турдик. Фашистлар бомба ташлашни тўхтатганларидан кейин кемада денгизнинг нариги қирғоғига ўтиб, Маймакский районига ўрнашдик. Кўчаларга асфальт ёки тош ўрнига қалин ва узун тахталар ётқизилган экан. Уларнинг устидан машиналар бемалол юрганлигини кўриб, ҳайрон қолдик. 20 сентябрда қор ёғиб, совқотганим ҳамон эсимда. Фашистлар бомба ташлашни ҳар икки-уч кунда қайтариб турарди. Биз, солдатлар бу пайтларда кўчаларда соқчилик билан шуғулландик. Октябрь ёки ноябрь ойларида Архангельскдан Онега кўли соҳилидаги катта посёлка ёнидаги атрофи ўралган биноларга ўрнашдик. Бу жойда маҳбуслар турган бўлса керак, шароит жуда оғир эди. Юзлаб тахта канаси аъзои-баданимизни сўриб, ухлашга йўл бермасди. Уйқу ва овқатга тўймай қолдан тойдик. Бу ерда тахминан бир ойча турганимиздан кейин поезд вагонларига ўтқазилди. Катта бир ўрмоннинг ичида вагонлардан тушдик ва пиёда юриб, Шарья номли посёлканинг атрофидаги жойга ўрнашдик. Бу посёлка Ленинград вилоятига тегишли, деган сўзларни эшитдим. Қалин қорни ер кўрингунича тозалаб, кўм-кўк арча шоҳларини ташлаб чайла қурдик. Унинг ён тарафлари ва усти арча шоҳлари билан ёпилиб, тепасидан гутун чиқиши учун туйнук очилди. Чайланинг ўртасида олов ёқади-ган жой қолдирилди. Бу ерда ҳўллигида ҳам яхши ёнадиган берёза (қайин) дарахтидан тайёрланган ўтин ёқиларди. Оловнинг атрофида исиниб, кўрпа-ёстиқсиз ухлардик. Кундуз кунлари ҳарбий машқларни давом эттирдик. Кунларнинг бирида, сабаби ёдимда йўқ, мени Шарья посёлкасидаги уч-тўрт хоналик дам олиш уйига юборилди. Бу ерда разведкачиларнинг вакиллари бор экан. Улар билан суҳбатлашдим ва биргаликда яхши дам олдим. Бир куни кўчала, медпунктнинг олдида врач — қирғиз аёлини кўрдим ва суҳбатлашдим. У соғ-саломат Тошкентга қайтишимни тилади. Мен ҳам унга яхши тилакларни изҳор этдим. Бир ҳафтадан кейин ротага қайтдим. Ниҳоят фронтга йўл олдик. Йўлда ўша қирғиз аёл от устида кетаётганини кўрдим. Узоқдан саломлашдик.

Бир катта ўрмонда салкам икки кун мобайнида пиёда юриб, жуда чарчадик. Тунда қорнинг устига арча шоҳларини ташлаб, икки-уч соат ухладик, холос. Шу тариқа 1943 йил февраль ойида фронт зонасига, хусусан, Любан атрофига кирдик. Бу ерда дарахтлар ағдарилиб ётган қалин ўрмонга жойлашдик. Жангда ярадор ва ҳалок бўлганларни, ўқ ёмғирдек ёғиб турганини кўрдик. Кўпроқ тўп ва миномётларнинг ўқи портларди. Чунки ўрмонда дарахтлар зичлиги-

дан милтиқ ва автомат ўқларининг самараси камроқ эди. Гоҳ олдинга ташланиб, гоҳ тўхтаб жанг қилдик, лекин душман ичига бостириб киришга имкон йўқ эди. 1943 йил 14 февралда фашистлар кун қорайиши билан тўп ва миномётлардан шу даражада тинимсиз снарядлар ёғдиришдики, қимирлашнинг иложи булмади. Ҳаммамиз бир-бирининг устига ағдарилган дарахтларнинг тагига бошимизни тиқиб ётдик. Душман артиллерияси камида 3 соат тинмади. Шундан кейин уйқу зўрлик қилиб қорнинг устида ухлаб қолибмиз. Эрта тонгда қарасам, снаряд парчаси ёнимда ётган солдат бошининг ярмисини учуриб юборибди. Атрофимда бир неча кишиларнинг улиги ётибди. Бу фожиадан кўз ёшларим оқди. Бошқа солдатлар ҳам йиғлашди. Чунки кечагина дўстлашиб ва ҳазиллашиб юрган ҳамроҳларимиздан айрилган эдик.

1943 йил 15 февралда эрталабдан душманни ўққа тутиб, жуда секинлик билан олдинга сурилдик. Душман миномётлардан устимизга ўқ ёғдириб турарди. Кундузи тахминан соат 12 ларда сал чуқурликда милтиқдан ўқ узаётганимда ёнимизда миномёт снаряди портлади. Икки киши ўлди. Мен эса ўнг оёғимдан яраландим. Чап тиззамнинг пастроғи озгина шилинган эди. Кўп қон оқиши туфайли юрагим куйиб, сув ичгим келаверди. Қорни чангаллаб оғзимга сола бошладим. Жанг олдидан ҳамроҳларим билан ким жароҳатланса, ўшани олиб чиқиб кетиш ҳақида келишган эдик. Шунга биноан тўрт киши мени кўтариб ва қалин қорга ботиб ҳамда ағдарилган дарахтларнинг орасидан зўрға ўтишиб, бир кичкина майдонга тўхташди. Қор қалин, совуқ ўн беш-йигирма даража атрофида эди. Шу пайтда офицер келиб, бир кишини тўрт киши кўтарадими, сенлар ярадор баҳонасида жангдан қочгансанлар, деб тўппончасини ушлади. Улар кечирим сўраб, зудлик билан орқага қайтишди. Ярадорларни ташиш учун бу ерга отга қўшилган чана келиб турар экан. Бахтимга ўша чаналар келиб қолди. Ҳайдовчи мени ва яна уч кишини иккита чанага ётқизиб, тахминан ярим соат юргандан кейин медпункт ёнига келтирди. Оқсоқланиб зўрға юраётган аскар мени опичиб, брезент билан ёпилган катта хонага олиб кирди. Столнинг ёнига келганда эса толиқиб мени ташлаб юборди. Бошим столга тегиб ҳушимдан кетдим. Бир вақт кўзимни очсам, теппамда кўзимга ўша қирғиз аёли ғира-шира кўринди. У пешонамни силаб ва жилмайиб, ога-онангнинг бағрига борадиган бўлдинг, деди. У оёғимни спирт билан тозаларкан, яхшики, қаттиқ совуқ туфайли қон секин оқибди ва ўз вақтида олиб келишибди, акс ҳолда ҳалок бўлишинг аниқ эди, ўқ оёқнинг илик суягини парчалаб ва қон томирларини жароҳатлаб, қаттиқ зарба берибди, деди.

Мени яна чанада машиналар турган жойга олиб боришди. Улардан бирига ётқизишганда тагимда қавилган кўрпаларни кўриб, бирданига онамнинг кўрпа қавиб ўтиргани эсимга тушди. Ўзимни тутолмай йиғлаб юбордим. Эҳтимол, ўша кўрпалар фронтга Ўзбекистондан юборилгандир. Осмонда душман самолётлари учаётганлиги учун юк машинаси тез юрар ва бундан солдатларнинг жароҳатланган жойлари зириллаб, оғриқ кучайиб, додлаган овозлар эшитилиб турарди. Улар қатори мен ҳам азобдан ингрардим. Машиналар бузилиб, харобага айланган посёлка олдида тўхтади. Уни кўриб ва ҳайратланиб, наҳотки бизларни шу ерга ўрнаштиришса, деб ўйладик. Кейин маълум бўлдики, у ерда бузилган иморатларнинг тагида ертўлада махфий медпункт бўлиб, шу ерда ярадорлар кўриқдан ўтказилар экан. Аскарлар замбилда мени ҳам у ерга олиб киришди. Шифокорлар оёғимни спирт билан тозалаб, тахтача боғлаб кўйишди. Юз грамм ароқ ичиришганида бир оз қизиб роҳатландим, яна ичгим келди. Буни сезган врач, аслида ичиш яхши эмас, совуқда қотиб қолганинг учун бердик, леди кулиб. Миннатдорчилик билдирдим. Врачнинг менга раҳми келди шекилли, иссиқ чой, сухари (қотирилган нон) ва оққанд берди. Унинг меҳрибонлиги кайфиятимни бирмунча кўтарди. Оёғимнинг илик суяги парчаланганлиги учун тўпиғимнинг тепасидан оёғим осилиб, чидаб бўлмас даражада оғрирди, тахтача боғлаб тўғрилангандан кейин оғриқ бирмунча пасайди. Биз ярадорларни яна юк машинасига ётқизишиб, поездга олиб боришди. Йўлни давом эттириб, Сястрой деган жойда тўхтадик. Кейин Рибинск шаҳрига олиб келишиб, госпиталга ётқизишди. Бу ерда турганимизда фашистларнинг самолётлари бомбардимон қилиб турди. Порглашлар зарбидан тананинг жароҳатланган жойи зириллаб, оғриқ кучайиб, бутун госпитал бўйлаб инграган товушлар тараларди. У ердан поездга чиқариб, Пермь шаҳридаги госпиталга ўрнаштиришди. Шундан кейин бомба ва хатарли кунлардан қутулиб, Тошкентга боришимга тўла ишондим. Аммо иситмам тушмай ва иштаҳам бўлмай, шу даражада озиб кетдимки, ҳамширалар қўлида кўтаришиб ярани боғлашга олиб боришарди. Уларга иштаҳам йўқлигидан ортиб қолган қанд, нон ва овқатни улашардим. Шу боис ҳамширалар атрофимда гирди-капалак бўлиб юришарди. Даволовчи аёл оғир аҳволимни ҳисобга олиб, газовая гангрена касали ва ўлим хавфи борлиги учун оёғимни кесишга розилик билдиришимни кўп сўради. Мен кўнмадим. Бир куни таниқли хирург консультация — маслаҳат бериш учун госпиталга келганида унинг ҳузурига олиб киришди. Даволовчи врач оёғимни

кесиш ҳақидаги фикрини айтди. Хирург «гипсни ечинглар, кўрайликчи», деди. Гипс олингандан кейин врачга, ақлинг борми, тузалиб бораётган оёқни кесиб бўладими, деб қайта гипслашни буюрди. Дарҳақиқат, аста-секинлик билан бўлса-да, аҳволим яхшиланиб борди.

Бу вақтларда фронтдан келаётганларга госпиталларда жой етишмас эди. Шу боис бизларни поездда Пермдан Кемерово вилоятининг Ленинск-Кузнецк деган шаҳридаги госпиталга кўчиришди. Оёғимдаги гипснинг тешиб қўйилган жойидан яра кўриниб турарди. Бу ердан майда суяклар навбати билан мўралаб турарди. Уларни врач тортиб олиб яна боғларди. Бундай ҳолат бир неча ой мобайнида давом этиб, яра битавермади. Илик суягининг битиши секинлашди. Чунки тана майдаланган суяк парчаларини биттадан сиқиб чиқарарди. Бундай суяклар бир ойда уч-тўрт мартаба кўзга кўринарди. Шунга қарамасдан, иштаҳам бирмунча очилиб, бир оз тўлишиб ўзимга кела бошладим.

Бизнинг хонамизга Подковский деган ёши катта даволовчи врач масъул эди. У аслида тиш доктори бўлган. Аммо уруш йиллари кўз, тиш ва бошқа ихтисосликдаги врачларнинг ҳаммаси шароитга мослашиб, жарроҳлик вазифасини бажарган. Чунки ярадорлар кўплицадан жарроҳларга талаб жуда катта бўлган. Бир куни Подковский шахмат кўтариб, ким ўйнашни билади, деди. Мен, деганимдан кейин ҳар куни шахмат ўйнайдиган бўлдик. Болалиғимда юқорида тилга олинган Островский номли пионер саройида шахмат бўйича республика чемпиони Азимхўжаев бошчилигида шахмат тўғарагига қатнашган эдим. Мусобақаларда қатнашиб, иккинчи разрядли шахматчи бўлганман. Врач билан шахматга жуда берилишимиз орқасида анча чалғидим ва у билан дўстлашдим. У мени даволашга алоҳида эътибор берди. 1943 йилнинг сентябрь ойларида қўлтиқтаёқ билан юра бошладим. Тахминан октябрь ойининг бошларида Подковский шундай деб қолди: «Ҳамид! Бизнинг шаҳардаги корхона ва конда ишлайдиган ўзбеклар бор. Уларнинг аҳволи жуда оғир, дардга чалинганлари ва ўлаётганлари ҳам бор. Улардан айримлари госпиталга келиб, тиламчилик қилдилар. Биринчи қаватга тушсанг кўрасан».

Эртасига кечки пайт қўлтиқтаёқда юриб тушдим. Ҳақиқатан ҳам, деразанинг орқасида турган тўрт кишини кўриб, ҳайратда қолиб, жуда ачиндим. Чунки уларнинг соч-соқоллари ўсиб, фақат кўзлари билан бурунлари кўринарди. Кийимларининг йиртиқ жойларига ямоқ солишган. Кун жуда совуқлигидан бошлари ва оёқларини латта билан ўраб олишган. Саломлашганимиздан сўнг озгина нон, қанд ва сариёғ бердим. Кўп гаплашолмадим, чунки милиция уларни олдига солиб кетди. Эртасига дайдилар кўринмади. Улар «рабочий батальон»га оли-

ниб, Россияга мажбуран юборилган катта ёшдаги кишилар эди. Улар овқат сифатининг пастлиги ва озлигидан қашшоқлашиб, гадойчилик қилишга мажбур бўлган пешонаси шўр кишилар эди.

1943 йил октябрь ойларида қўлтиқтаёқда бемалол юрадиган бўлиб, иситмам тушиб, ўзимни яхши ҳис эта бошладим. Ниҳоят, орзиқиб кутган кун келди — Тошкентга кетишга рухсат берилди. Даволанаётган ҳамроҳларим ва Подковский билан самимий хайрлашиб, Ленинск-Кузнецкий бекатида поездга чиқдим. Новосибирск шаҳрининг ҳашаматли вокзалига келиб, Тошкент поездига ўтирдим. Ўша вақтда хурсандчилигимнинг чегараси йўқ эди. Ахир салкам саккиз ой госпиталда ётиб, эсон-омон қутулиб, ота-онамнинг бағрига боришдан ортиқ бахт борми менга? Йўқ, албатта. Аммо ҳали яра тузалмаганлиги учун оёғим гипсланган ва оғриқ ҳамон давом этмоқда эди. Хурсандлигимдан уларнинг азобини унчалик сезмадим.

Мана, она шаҳрим Тошкентдаман. Вокзалда қўлтиқтаёқда турибман. Лекин ўзимни, бақувватдай тетик тутдимки, бу ҳолатимни сўз билан таърифлаш қийин. Хурсандлигимдан кўз ёшларим томарди. Бир оз скамейкада ўтириб, ўзимга келганимдан кейин 10-трамвайга чиқдим. Келаётганим ҳақида уйдагиларга хабар бермаганим учун ўзимча ўйладим: улар мени тўсатдан кўриб қолишса аҳволлари қандай кечаркин? Атрофга қарасам, ҳаммаёқ қоп-қоронғи. Ваҳоланки, соат тўққиз-ўн атрофида эди. Бекатдан уйга боргунча йўлда бирорта одамни учратмадим. Кўчамизга кириб, эшигимиз тагида бир оз тўхтаб, ичкарига кулоқ солдим. Жим-житлик. Ҳеч нарса сезилмагандан сўнг бир қўлим билан эшикни тақиллатдим. Онам қўлида лампа ушлаган ҳолда эшикни очиб, «ўғлим, ўғлим» деб бир қўлида лампа, иккинчиси билан мени маҳкам кучоқлаб, йиғлаб юборди. Мен ҳам йиғлашдан ўзимни тўхтатолмасдим. Шу онда кўшнимиз Муборак опа, Тожи опалар чиқишиб, онамнинг қўлидаги лампани олишди. Уларнинг иккиси ҳам кучоқлаб йиғлашди. Уйга кирганимда танчани кўрдиму, бамисоли ўзимни унга отгандек бўлдим. Акам ишда, укам ва синглим бошқа уйда ухла ётишган экан, шовқиндан уйғониб кетдилар. Улар билан кучоқлашиб кўришдим. Отам гузардаги тегирмонга ун олиш учун кетган экан. Кўп ўтмай, харсиллаб чопиб келиб қолди ва йиғлаб бағрига босди. Онам иссиқ сувга ювинтирди ва палов дамлади. Ўша кезде соғинганим боис палов шундай ширин туюлдики...

Ўн кун мобайнида қўшнилар, узоқ-яқин қариндошлар келишиб кутладилар. Тожи акам 1942 йили вафот этганлиги мен учун гоёқ қайғули кечди. У одоб-ахлоқли ва аълочи бўлиб, катта истеъдод эгаси эди.

Ота-онам новвойчилик билан шуғулланаётган экан. Бунинг фойдаси шуки, ҳар биримизга ҳар куни биттадан ёпган нон қолиб, бир маҳал қора қозонни қайнатиш имкони бўлган. Баъзи вақтларда фойда кўпроқ бўлган. Бу вақтларда нон жуда азиз, уни топиш ва бир тўйиб мазза қилишнинг иложи бўлмаган. Ўша пайтларда нонни магазиндан олиш ҳуқуқини берувчи «забор карточкаси» жорий қилиниб, ҳар бир жонга 200—400 грамм нон берилган. Номигина нон ҳисобланган у нарса, жуда қора ва ёпишқоқ бўлиб, пичоқ билан кесиш қийин эди. Уни чайнаганда тишга елимга ўхшаб қаттиқ ёпишарди. Айниқса, кўп болали оилаларга нон етишмаган. Мени кўрган келган одамларга дастурхонга қуруқ мевалар қўйилиб, ёпган нон ушатиларди. Бир куни икки киши охириги бир бурда нонга бехосдан қўлини баробар узатиб, уни қўйиб юбормай тортишди. Нон икки қўлда бўлингач, оғзиларига солиб, бир-икки чайнаб ютдилар. Отам яна иккита нонни бурдалаганда меҳмонлардан бири уйдаги қари кампир учун бир бурда нонни олиб кетишга рухсат сўради. Онам у кишига иккита нон берди.

Бошқа сафар бир гуруҳ аёллар келишганда онам дастурхонга тўрт-бешта нонни қўйди. Улардан бири шошиб-пишиб нон ушатаётганида бир бурдасини оғзига солиб еди. Ўтирганлар унинг қўлини ушлаб, нонни ушатиб бўлганингиздан кейин ерсиз, дедилар. У хотин, кечирасизлар, беодоблик қилибман, очлик қурсин, икки кундан буён ҳеч нарса ошқозонга тушгани йўқ, дея ҳижолат тортди. Улар дуо қилишиб, кетганларида бир аёл онамга, худоё барака топинг, келинимнинг очлигидан сути қочиб, чақалоқ чирқираяпти, деб зорланди. Мен ва онам йиғлаб юбордик. Унга учта нон бердик. Умуман, шаҳар ва қишлоқларда оч одамларнинг саноғи йўқ эди. Одамлар оқ лавлаги, картошка, шолғом ва сабзини қайнатиб истеъмол қилганлар. Қуруқ мевалар ҳам ишлатилган. Қовоқ ва мошдан мошқовоқ оши тайёрланган. Аммо нон, гўшт, гуруч, ун ва ёғнинг етишмаслиги одамларнинг тинкасини қуритарди. Оқ лавлаги ва бошқа нарсалардан овқат тайёрлаш имконига эга бўлмаган кишилар ҳам жуда кўп бўлган.

Сталиннинг ҳар бир мевали дарахтга солиқ солиш ҳақидаги фармони жуда катта зиён келтирди. Унга биноан дарахт ҳосил берадими ёки йўқми, барибир, солиқ пулини тўлаш мажбурий бўлган. Одамлар солиқ тўлолмай, минглаб дарахт ва тоқларини илдизи билан қирқдилар. Қанчадан-қанча боғлар харобага айланиб, пировардида мевалар камайиб кетди.

Онам табиатан сахийлиғи учун ҳар куни икки-учта нонни навбати билан муҳтож қўшнилarga берарди. Новвойлар, шу жумладан, биз,

унни гузардаги Сидиқ аканинг тегирмонидан олардик. У унни насияга ҳам бериб, одамларнинг мушқулини осон қилган. Ҳар куни тегирмонда бир гуруҳ кексалар учун бир маҳал шилпилдоқ ва угра оши тайёрлаган. Бу овқатлар кўпинча гўштсиз пиширилган бўлса-да, лекин очарчилик кезларида қадри росмана паловдан ҳам баланд эди.

Ўша оғир пайтларда новвойчилик билан шуғулланиш осон кечмаган. Айниқса, ўтин ва кўмир масаласи қийин эди. Оч одамлар қуршовида нон ёпиш маънавий жиҳатдан ҳам мушкул эди. Зеро, одамлар суқланиб қарар, лекин сотиб олишга маблағи йўқ эди. «Кўрмоқ бору емоқ йўқ», деганларидек сўлаги оқиб тураверарди. Бундай ҳолат новвойларнинг юрагини эзарди. Бироқ ёрдам қўлини чўзишнинг ҳеч иложи йўқ. От аравани юки билан тортгандек, уйимиздаги барча ишлар онамнинг зиммасида эди. У ўн йил мобайнида кўкрагини оловга тутиб новвойчилик билан шуғулланди. Очиғини айтганда, унинг умри меҳнатда ўтиб, дам олиш ва роҳатланиш нималигини билмади. Бунга шафқатсиз совет тузumi сабаб бўлган эди, деб ҳисоблайман.

Мендан сал олдинроқ Зоҳиджон Обидов бир оёғидан айрилиб келган экан. У билан суҳбатлашиб, бошимиздан кечганларни эслашиб, қайтганимизга шукрлар айтдик. Бир оз ўтиб Ҳисорбек (исми ўзгартирилди) ҳарбий хизматдан қайтди. У ўзини жиддий тутиб ва ҳарбийча қадам ташлаб одамларни таажжублантирди. Айниқса, унинг она тилини унутиб, нуқул русча гапириши қизиқ туюлди. У вақтларда бу тилни тушунадиганлар деярли йўқ эди. Биладиган ёшлар фронтга жўнатилган. Ҳисорбекнинг қайтишидан хурсанд бўлган қариндошлари ва қўшнилари уни кўришга кирганларида ўзбекчани тушунмаслигини айтган. Шундан кейин унга рус тилини ўртача биладиган Муслиддин (исми ўзгартирилди) ака таржимонлик қилишни бўйнига олди. Бу киши кексалар ва аёлларнинг сўзларини русчага, Ҳисорбекникини эса ўзбекчага таржима қилиш билан шуғулланди. Ҳисорбек «Здрастуйте, бабушка», «Здрастуйте, дедушка», «Как поживаете» ва бошқа рус сўзларини тилга олганда, одамлар ҳайрон қолишган ҳамда ёқа ушлаб, ё тавба, деганларининг гувоҳиман. Улар, ўғилларимиз она тилини унутган ҳолда қайтишса, нима қиламиз, деб ташвишлангандилар.

Кунларнинг бирида Муслиддин ака менга шундай деб қолди: сен ва Зоҳиджон она тилингни унутмадинглар, нимага Ҳисорбек тилини йўқотди, деб кўп ўйладим. Ичимда ишонмай юрувдим, тўғри чиқди. Саводли ва ёши улуғ бир киши Ҳисорбекни кўргани келиб, ўғлим, сенга ўхшаб ёшлар ўзбек тилини унутсалар, халқимизнинг тақдири нима бўлади? Ахир бу шармандалик-ку! Эшитиб турибман-

ки, сен рус тилини жуда чала биласан, деганида, Ҳисорбек тутоқиб ва жаҳли чиқиб бирданига, «ҳой кекса, чириган бошингиз билан менга ақл ўргатманг, боринг, сиз билан гаплашишни хоҳламайман», деб ўзбекча гапириб юборса бўладими. Кекса кулиб чиқиб кетди. Мен ўн беш кун мобайнида унинг ёнида юриб алданганлигимни билиб, роса сўксам, у жилмайиб, кўп хафа бўлманг, ҳазилни билмайсизларми, дейди.

Бу воқеа кўп йиллар мобайнида оғиздан-оғизга ўтиб юрди.

Қўлтиқтаёқда юраётган бўлсам-да, ишлаб ота-онамга ёрдам беришга қарор қилдим. Аммо онам институтга ўқишга киришни талаб қилди. Ўзимнинг ҳам ўқишга иштиёқим бўлганлиги учун Тошкент Давлат педагогика институтининг тарих факультетига гаълим олдим. Уни тугатиб, Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих ва археология институтининг аспирантурасига кирдим. Бу ерга ҳарбий кийим ва қўлтиқтаёқда келганимда ходимлар ҳурмат билан кутиб олишди. Ўзбеклардан фақат Я. Фуломов ва Р. Набиев тарих фанлари номзоди эди. Фан докторлари умуман йўқ эди. 1943 йилда тузилган институтнинг биринчи директори З. Ражабов докторантурага кетганлиги учун ўрнида археолог В.А. Шишкин ишлаб турган экан. Институт ҳозирги «Мустақиллик» майдонининг «Ўзбекистон» кўчасига туташган бурчагида икки қаватли бинода жойлашган бўлиб, бу ерда Академия президиуми, кутубхона, тил алабиёт, иқтисод ва геология институтлари ҳам фаолият кўрсатарди. Рўпарала «Ташсельмаш» заводи ва унинг чойхонаси жойлашган.

Уруш вақти ва ундан кейинги дастлабки йилларда институтда С.П. Толстов, С.В. Бахрушин, А.К. Боровков, Ю.В. Готье, В. Пичета, К.А. Антонова, Е.В. Бунаков ва бошқа россиялик олимлар ишлаганлар. Улар «Ўзбекистон ССР тарихи» китобини ёзиш билан шуғулланишди. Тошкентлик олимлардан Я. Фуломов, З. Ражабов, А. Семёнов, В.А. Шишкин ва О.А. Сухарева унда қатнашишган. Кўриниб турибдики, ўзбеклардан ягона муаллиф Яҳё Фуломов ҳисобланган. Шуни уқтириб ўтиш лозимки, ўша жуда оғир шароитда биринчи маротаба кўп жилдлик «Ўзбекистон ССР тарихи»ни тайёрлаш ва нашр этиш муҳим воқеа ҳисобланган. Кейинроқ «Ўзбекистон ССР тарихи» кўшни республикалар томонидан андоза сифатида фойдаланилиб, уларда ҳам шу хилдаги асарлар ёзилди. Ўша вақтларда тарих фани қаттиқ сиёсатлаштирилганлигига қарамай «Ўзбекистон ССР тарихи»нинг муаллифлари айрим масалаларни холис ёритишга уринганлар. Шунинг учун ҳам 50-йиллар муаллифлари ўша асарларни танқид қилишди.

Менга номзодлик диссертациясининг мавзуси сифатида «Шарқий Туркистонда 1826 йилги халқ қўзғолони»ни урганиш топширилди. Диссертациянинг хомакиси тайёр бўлгандан кейин хорижий мамлакат тарихи бўйича диссертацияни ҳимояга олишга Тарих ва археология институти илмий кенгашининг ваколоти йўқлиги маълум бўлди. Илмий раҳбарим шуни била туриб, мавзуни атайин берганлиги очилиб қолди. У табиатан худбин, онги ва бағри тор, мурувватсиз одам эди. Диссертацияни ўқиб чиқса-да, фикрини ҳам айтмади, ишимни қайтариб ҳам бермади. Қарасам, диссертацияни ёқлашга умид йўқ. Оғир оилавий шароитга қарамай, Ленинград а кетишга қарор қилдим. Бу ерда СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида таниқли олимлар билан суҳбатлашиш, бой кутубхоналарда ишлаш ва баҳслар илмий жиҳатдан катта фойда келтирди. Диссертацияни янги маълумотлар асосида қайтадан ёзишга тўғри келди. Москвада СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти тузилиб, Ленинграддаги институт унинг филиалига айлантирилиши муносабати билан диссертацияни Москвада ҳимоя қилдим. Тошкентга қайтиб, Тарих ва археология институтида кичик, сўнг катта илмий ходим сифатида ишни давом эттирдим.

Москвада Ленин номли давлат кутубхонасида ишлаётганимда тасодифан Сибирь ва Россиянинг бошқа чекка ўлкаларида ўзбеклар ўрнашганлиги ва ҳаёти ҳақида маълумотларга дуч келдим. Очигини айтсам, аввал ишонмадим. Наҳотки, ўзбеклар жаннатмакон Ўзбекистондан совуқ Сибирь ва бошқа жойларга ўрнашганлар, деб ҳаёлимдан ўтказдим. Бу муҳим масалани махсус ўрганиб, айрим маълумотларни қўлга киритдим ва 1954 йили «Қизил Ўзбекистон» газетасида Сибирдаги ўзбеклар ҳақида мақолани чоп этдим. Буни қарангки, мақола кенг ўқувчилар томонидан зўр қизиқиш билан қариши олиниб, мени саволларга кўмиб ташладилар. Ўзбекистон Қаҳрамони, шоир Эркин Воҳидов мен билан суҳбатда шундай деганди: «Биз, талабалар, газетада сизнинг Сибирдаги ўзбеклар ҳақидаги мақолангизни зўр қизиқиш ва мамнуният билан ўқиб, ота-боболаримизнинг жасорати ва фаолиятига қойил қолган эдик». Шунга ўхшаш фикрларни кўп кишилардан эшитдим.

Ўзбекистон Фанлар академияси президиумининг раҳбарлари Ҳ.Абдуллаев ва И.Мўминовлар ҳам ушбу янгиликдан мамнун бўлиб, мавзуни давом эттиришга даъват қилдилар. Бу ишда, айниқса, устозимиз Яҳё Фуломов жонбозлик кўрсатди. Аммо мавзуни ўрганиш осон эмасди, Москва, Ленинград, Сибирь, Волга ва Урал бўйларига кўп шаҳарларга боришни ва катта харажатни талаб қиларди. Акаде-

мия президиуми харажатларни қоплашни буйнига олгач, ун йил мобайнида Москва, Ленинград, Астрахань, Уфа, Қозон, Нижний Новгород, Оренбург, Свердловск, Ирбит, Тюмень, Тобольск, Омск, Томск, Пермь, Олмаота шаҳарларидаги қуйидаги йигирма бешта архив ва музейлардаги тарихий ҳужжатлар билан танишдим:

1. Қадимги ҳужжатлар Марказий давлат архиви (Москва);
2. Тарих музейининг архиви (Москва);
3. Россия ҳарбий Марказий давлат архиви (Москва);
4. Россия Ташқи ишлар вазирлигининг архиви (Москва);
5. Марказий давлат тарих архиви (Санкт-Петербург);
6. Россия Фанлар академияси архиви (Санкт-Петербург);
7. Россия Фанлар академияси Тарих институти Санкт-Петербург филиалининг архиви (Санкт-Петербург);
8. Салтиков-Шчедрин номли кутубхонанинг қўлёзмалари фонди (Санкт-Петербург);
9. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (Тошкент);
10. Қозоғистон Республикаси Марказий давлат архиви (Алмати);
11. Оренбург вилояти давлат архиви (Оренбург);
12. Татаристон Республикаси давлат архиви (Қозон);
13. Қозон давлат университетининг қўлёзмалари бўлими (Қозон);
14. Бошқирдистон Республикаси давлат тарихи (Уфа);
15. Екатеринбург вилояти давлат архиви (Екатеринбург);
16. Ирбит давлат архиви (Ирбит);
17. Тюмень вилоят давлат архиви (Тюмен);
18. Тобольск давлат архиви (Тобольск);
19. Тобольск ўлкашунослик музейининг қўлёзмалар бўлими (Тобольск);
20. Омск вилояти давлат архиви (Омск);
21. Томск вилояти давлат архиви (Томск);
22. Томск давлат университети кутубхонасининг қўлёзмалар бўлими (Томск);
23. Пермь вилояти давлат архиви (Пермь);
24. Нижний Новгород вилояти давлат архиви (Нижний Новгород);
25. Астрахань вилояти давлат архиви (Астрахань).

Бундан юз-уч юз йиллар илгари битилган, хира тортиб, чанг босган ҳамда ўқиш ниҳоятда қийин бўлган ёзма ҳужжатларни таҳлил этиш катта куч ва вақтни талаб қилди. Шу тариқа ҳали ҳеч ким фойдаланмаган нодир маълумотларни қўлга киритдим. Тилга олинган архивларда мавзу бўйича менгача Ўзбекистондан бирорта олим

ишламаган экан. Айниқса, Сибирь, Волга ва Урал бўйларидаги архивларда биздан ҳеч ким бўлмаган. Тўпланган маълумотлар асосида 1962 йили «Ўрта Осиё ва Сибирь» (XVI—XIX асрлар) китобини нашр этдим. 1964 йили эса Тарих ва археология институтининг «XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларида Ўзбекистон ССР тарихи» бўлимига раҳбар этиб тайинландим. Шу йили мазкур китобим докторлик диссертацияси сифатида қабул қилиниб, ҳимоя қилдим.

Шундай қилиб, фан номзоди ва доктори унвонини олиш учун салкам йигирма йил умримни сарфладим. Шу орада беш йил қўлтиқ-таёқда, сўнг ҳассада юрдим. Онам ва отам дунёдан кўз юмишди. Сибирь, Волга—Урал бўйларидаги шаҳарларда мусофирчилик азоб-уқубатларини, меҳмонхоналарга жойлашиш мушкуллигини, йўл азоби, совуқ ва шамолларни бошимдан кечирдим. Отта қўшилган чаналарда қалин қор ва қаттиқ совуқда ўрмонларни кезиб, ўзбекларнинг авлодлари яшайдиган қишлоқларга бордим. Уларнинг хонадонларида меҳмон бўлиб, хотираларини қоғозга туширдим. Биргаликда суратларга тушдик. Улар аждодларини қўмсаб, кўз ёшлари билан кузатиб қолишди.

Ўша вақтда бошимга тушган бир фожиали ҳодисани эслашни ўринли, деб ўйлайман. Тюмень ва Тобольскда транспорт масаласи етарли даражада яхши йўлга қуйилмагани сабаб икки шаҳар ўртасида поезд ва самолёт қатнамаган. Тобольскда архивда ишни тамомлаб, йўлга чиқдим. У ердан Тюменга бориш учун катта ва чуқур Тоболь дарёсидан ўтиш керак эди. Бу ерда қайиқ икки-уч соат кутилди. У пайдо бўлганда одамлар ўзини унга урди. Мен ҳам имкони борича ҳаракат қилиб, қайиққа ўтиришга эришдим. Шу орада одамлар оёқ остига йиқилдим. Бир инсофли киши мени тургазиб, қайиққа ўтиришимга ёрдам кўрсатди. Қайиққа меъеридан ошиқ одам чиққанлиги учун ҳайдовчи уни ушлаб тураверди. Ҳеч ким қайиқни бўшатишни истамай ҳайдашни талаб қилди. Ҳатто, қайиқчини урадиган бўлишди. Шу боис ҳайдовчининг рози бўлишдан бошқа иложи қолмади. Кема дарёнинг ўртасига келганда бир ёққа қийшайиши натижасида бир қўлим сувга ботди. Яхшиямки одамлар дарҳол ўзларини ўнглаб, қайиқнинг мувозанати тўғриланди. Кун совуқ бўлганлиги учун енгим яхлаб, қўлим музлаб қолди. Шу аҳволда дарё қирғоғига ўтгандан кейин олов ёқиб, енгимни қуритдим, қўлимни бироз бўлса-да, иситдим. Тюмендаги меҳмонхонага боргунча, қўлимнинг музлагани кетмай, оғриқ тўхтамади. Бунинг устига ўқдан жароҳатланган оёғим шишиб, азоб бера бошлади. Поездларда кетаётганимда ҳам кўп уқубатларни кўрдим. Бир куни купеда маҳбусликдан озод қилинган икки

киши билан шерик бўлиб қолибман. Улар ичиб, маст бўлиб, ўзаро жанжаллашишди. Бир-бирига бўш шиша отишганда елкамга тегиб жароҳатлади. Шунда улардан бирини уриб, тумшугини қонатдим. У даъвогар бўлиб, станцияга келганда милицияга шикоят қилишини айтди. Аммо уч шиша ароққа етадиган пул бериб «дўстлашдик». Бироқ азоб-уқубатларнинг асирига айланмай, чидам ва қатъият билан кўзлаган мақсадга эришишга ҳаракат қилдим.

Сибирь ўзбекларининг авлодларидан Ф. Валиевни шогирдликка олдим ва у «Сибирдаги ўзбекларнинг тарихи» бўйича институтимизда номзодлик диссертациясини ёқлади. Хотини С. Исҳоқова эса Тил ва адабиёт институтида филология фанлари номзоди унвонига сазовор бўлди. Ўзбекларнинг авлодларидан икки қизни Тошкент давлат чет тиллар институтига киришларига ёрдам бердим. Улар ўқишни ботириб, Сибирга қайтдилар.

Сибирь ва Россиянинг бошқа чекка ўлкаларида ўзбеклар яшаганлигини оддий одамлар у ёқда турсин, тарихчилар ҳам билишмаган. Мен ҳам беҳабар эдим. Шу боис китоб чоп қилингандан кейин илм аҳли уни тарих фанидаги кашфиёт, деб баҳолаб, мени табриклади.

1965 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг вице-президенти Иброҳим Мўминов ҳузурига чақириб, «Ҳамидулла, кўп йиллар мобайнида академия сизга хизмат қилганлиги туфайли фан номзоди ва доктори бўлдингиз, академияга хизмат қилиш навбати энди сизга келди. Институт директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари лавозимида ишлайсиз», дедилар. Миннатдорчилик изҳор қилиб, розилик бердим. 1965—1985 йиллар давомида директор Мели Охунова билан биргаликда институтга бош бўлдик, кўпдан-кўп фан номзодлари ва докторлари тайёрланиб, асарлар, рисоалар ва мақолалар нашр қилинди. Шу йигирма йил ичида юз эллик китоб, рисола ва тўплам, уч юздан ортиқ номзодлик ва докторлик диссертациялари қўлимдан ўтди. Қўшни республикаларга ҳам юқори малакали илмий ходимлар тайёрланди.

80-йилларнинг ўрталарида республика коммунистик партияси марказий қўмитасида улуг миллатчилик сиёсати янада авжига миниб, халқнинг бошига кўп офатлар ёғдирилди. Ўша вақтларда Тошкент шаҳар партия қўмитасининг биринчи котиби, ашаддий шовинист Сатин партия йиғилишларида ва матбуотда Ўзбекистон Фанлар академияси институтлари раҳбарлигига фақат ўзбеклардан қўйилганлигини қоралаб, бу ҳолатга барҳам берилишини талаб этди.

Натижада махсус комиссия тузилиб, институтимизнинг фаолияти ипидан игнасигача текширилди. Комиссия раиси академия президиумининг кенгайтирилган мажлисида менга туҳмат тошларини отиб, сурбетларча қоралашга тушди. Ҳатто, амалда институтни Ҳамид Зиёев бошқарган «шунинг учун барча камчиликларга у жавобгардир», деб шовқин кўтарди. Шундан маълум вақт ўтгандан кейин Тарих институти директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари лавозими қисқартирилганлиги ҳақида президиумнинг буйруғи чиқди. Шундан сўнг бўлим бошлиғи сифатида ишлашни давом эттирдим. Уруш қатнашчиси бўлганим учун институтдан ҳайдашнинг иложи бўлмади, шекилли. Тарихчи олим оиласида туғилиб, болалигидан илмий муҳитда тарбия топиб, фанга меҳр қўйган, тарихчи бўлиш орзуси билан олий ўқув юртини тамомлагач, институтда ишлаётган Жаннат ва Доно исмли қизларим ҳам ишдан ҳайдалишди.

Кўп ўтмай институт директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосарлиги лавозими тикланиб, бу вазифани Понамарев деган олим бажара бошлади. Унинг вафотидан кейин ўрнига Л.Транис тайинланди. Бу билан биринчи котиб Сатиннинг талабига монанд иш қилинди. Мендан кейин 1986 йили Мели Охунова ҳам ишдан бўшатилди.

Узоқ йиллар мобайнида тарих институти директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари ва «XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларида Ўзбекистон ССР тарихи» бўлими бошлиғи каби маъмурий вазифаларни бажариш анча вақт ва кучни талаб қилган бўлсада, ижодий фаолиятимни бир дам ҳам четга сурмай, қуйидаги қатор илмий асарларни яратишга муваффақ бўлдим:

Совет даврида (1962—1990) нашр этилган асарлар

1. Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI—XIX асрлар). Тошкент, 1962, 22 б.т.
2. Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг иккинчи ярми—XIX аср). Тошкент, 1965, 15 б.т.
3. XVIII асрда Ўрта Осиё ва Урал бўйлари. Тошкент, 1973, 7 б.т.
4. Сибирлик ўзбеклар (XVI—XX асрнинг бошлари). Тошкент, 1958, 3 б.т.
5. Волга ва Урал бўйларидаги ўзбеклар (XVII—XIX асрнинг биринчи ярми). Тошкент, 1963, 2 б.т.
6. Средняя Азия и Сибирь (вторая половина XVI—XIX в.). Ташкент, 1964, 6 п.л.
7. Тошкентнинг Россияга қўшиб олиниши. Тошкент, 1967, 3 б.т.
8. Узбеки в Сибири. (XVII—XIX вв.). Ташкент, 1968, 4 п.л.

9. Ўзбекистонда 1916 йилги халқ қузғолонининг қатнашчилари. Тошкент, 1976, 4 б.т.
10. Туркистонда озодлик ҳаракатлари тарихидан. Тошкент, 1977, 4 б.т.
11. Ўзбекистон пахтачилиги тарихидан. Тошкент, 1980, 3 б.т.
12. Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI—XIX вв. Ташкент, 1983, 9 п.л.
13. Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан иқтисодий ва маданий алоқалари (1960—1980 йиллар). Тошкент, 1986, 3 б.т.
14. Бахт калити. Тошкент, 1990, 3 б.т.

Мустақиллик йилларида нашр этилган асарлар

15. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш (XVIII—XX асрнинг бошлари). Тошкент, 1998, 25 б.т.
 16. Истиқлол — маънавият негизи. Тошкент, 1999, 10 б.т.
 17. Тарих ўтмиш ва келажак кўзгуси (тарихнинг долзарб масалалари). Тошкент, 2000, 16 б.т.
 18. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашлар тарихи (милоддан аввалги асрлардан то 1991 йил 31 августгача). Тошкент, 2001, 24 б.т.
 19. Ўзбек хонликлари чоризм асоратида (XIX асрнинг 50—70-йиллари). Тошкент, 1943, б.т.
 20. Бахт калити (ибратли ҳикоялар). Тошкент, 1995, 5 б.т.
 21. Озодлик учун тўкилган қонлар. Тошкент, 1997, 4 б.т.
 22. Бахтли бўлай десангиз (уйғур тилида). Урумчи, 1999, 5 б.т.
 23. Ўзбекистонда пахта яккаҳокимлиги учун кураш ва унинг оқибатлари (XIX аср охири — XX аср бошлари). Тошкент, 1999, 11 б.т.
 24. Бахтли бўлай десангиз. Тошкент, 2001, 8 б.т.
 25. Сибирь, Волга ва Урал бўйларидаги ўзбеклар (XVI—XX асрнинг бошлари). Тошкент, 2002, 15 б.т.
 26. Тарихнинг очилмаган саҳифалари. Тошкент, 2003, 14,5 б.т.
 27. Фарзандларингиз ақлли ва чиройли бўлсин десангиз. Тошкент, 2003, 6 б.т.
 28. Тарих институти 60 ёшда. Тошкент, 2003, 2 б.т.
- Жамланганда совет даврида 14 китоб ва 172 мақола, Мустақиллик йилларида — 14 китоб, 186 мақола нашр этилди.
- Тарих фанини ривожлантиришда юқори малакали илмий ходимларни тайёрлаш катта аҳамият касб этиши боис бу масалага жиддий эътибор беришга ҳаракат қилдим, шогирдларимдан 40 дан ортиқ киши фан номзоди ва докторлари унвонига сазовор бўлишди.

Шўро даврида Ҳамид Зиёев раҳбарлигида ҳимоя қилинган номзодлик диссертациялари (1967—1990)

1. Валиев Ф. «XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларида Сибирдаги бухороликлар (тарихий этнографик тафсилот)». Тошкент, 1965.
2. Гинзбург А.И. «Туркистонда кўчириш сиёсати (XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошлари)». Тошкент, 1966.
3. Пулатов Ю. «XVII аср охири — XVIII асрнинг биринчи чорагида Россия — Ўрта Осиё алоқалари». Тошкент, 1968.
4. Фафоров Ф. «XIX асрнинг биринчи ярмида Россиянинг Кўқон хонлиги билан иқтисодий ва сиёсий алоқалари». Тошкент, 1970.
5. Аметов А. «XIX асрнинг биринчи ярмида Рус—Хива алоқалари». Тошкент, 1970.
6. Алимов А. «Туркистонда савдо алоқаларининг ривожланиши (XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошлари)». Тошкент, 1971.
7. Тўлаганова М. «Фарғона вилоятининг Россия ва Ўрта Осиё ўртасидаги савдо алоқаларида тутган ўрни». Тошкент, 1972.
8. Исматов Э. «Нижний Новгород ярмаркасининг Ўрта Осиё ва Эрон билан савдо алоқаларида тутган ўрни». Тошкент, 1973.
9. Эгамбердиев Х. «Ўзбекистонда деҳқончиликнинг ишлаб чиқариш ва моддий даражасининг ўсиши (1946—1955 йилларда Қашқадарё вилояти мисолида)». Тошкент, 1973.
10. Акрамов В. «Кўқон шаҳрининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти». Тошкент, 1973.
11. Содиқов Ҳ. «Туркистон генерал-губернаторлигининг сиёсий-маъмурий тузилиши (1867—1917)». Тошкент, 1973.
12. Бекматов Э. «Ўзбекистонда колхоз кадрларини тайёрлаш (1959—1970 йилларда Хоразм вилояти мисолида)». Тошкент, 1975.
13. Саъдуллаев С. «Ўзбекистон меҳнаткашларининг пахтачиликни ривожлантириб бориш йўлидаги кураши (1959—1970 йилларда Сурхондарё вилояти бўйича)». Тошкент, 1975.
14. Файзиёв З. «XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларида Туркистонда ҳунармандчилик». Тошкент, 1979.
15. Нормуродов Х. «XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларида Ўзбекистонда деҳқонларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи ва синфий кураш (Самарқанд вилояти мисолида)». Тошкент, 1980.
16. Мадуанов С. «XIX—XX аср бошларида қозоқ-ўзбек алоқаларининг тарихи». Олма ота. 1980.
17. Шарофуддинов А. «XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларида Андижон шаҳрининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти». Тошкент, 1980.

18. Дехқонов А. «Фарғона фабрика- завод саноати ва ишчилар синфининг тарихи (XIX аср охири — XX аср бошлари)». Тошкент, 1981.
19. Исмоилов Ш. «Туркистонда халқ маорифи (XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошлари)». Тошкент, 1982.
20. Тошпўлатов Г. «XIX аср охири — XX аср бошларида Фарғона шаҳрининг пайдо бўлиши ва ривожланиши». Тошкент, 1983.
21. Усмонов И. «Фарғона водийси қишлоқ хўжалигида капиталистик алоқаларининг пайдо бўлиши». Тошкент, 1983.
22. Фуломов Х. «XVIII асрда Россия ва Бухоро хонлиги ўртасидаги дипломатик муносабатлар». Тошкент, 1984.
23. Умаров А. И. «XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларида Фарғона водийсида маданий ҳаёт». Тошкент, 1985.
24. Шалекенов М. У. «XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларида Жанубий Қозоғистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти». Тошкент, 1987.
25. Абдурасулов А. «XIX аср охири — XX аср бошларида Хива шаҳрининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти». Тошкент, 1988.
26. Маҳкамов А. «XIX — XX аср бошларида Қўқоннинг Ўрта Осиё ва Россия билан иқтисодий алоқалари». Тошкент, 1988.
27. Отақўзиева С. «XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларида Туркистонда ипакчиликнинг ривожланиш тарихи». Тошкент, 1988.
28. Шаповаленко О. «XX аср бошларида Туркистонда ёшларнинг революцион ҳаракатларда қатнашиши». Тошкент, 1990.

**Мустақиллик йилларида Ҳамид Зиёев раҳбарлигида
ҳимоя қилинган диссертациялар (1994—2001)**

Фан докторлари

1. Содиқов Ҳ. «Туркистонда чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати ва истиқлол учун кураш (XX аср бошларида)». Тошкент, 1994.
2. Абдурахмонова Н. «XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларида Туркистонда мустамлакачилик тизими». Тошкент, 1994.
3. Мадуанов С. «XVIII—XIX аср бошларида қозоқларнинг Туркистон қўшни халқлари билан ўзаро алоқалари». Олма ота, 1997.
4. Мусаев Н. «XIX аср охири — XX аср бошларида Туркистонда саноатнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши». Тошкент, 1999.
5. Чориев З. «XX аср бошларида Туркистон ўлкасида мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмнинг кучайиши ҳамда оқибатлари (мардикорликка сафарбарлик мисолида)». Тошкент, 1999.

Фан номзодлари

1. Йулдошев Р. «Туркистонда миллий буржуазиянинг шаклланиши». Тошкент, 1994.
2. Мўлдоқосимов К. «XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларида ўзбек-қирғиз алоқалари». Бишкек, 1994.
3. Фармонова Б. «Фарғона водийсида ҳунармандчилик саноати (XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошлари)». Тошкент, 1995.
4. Юнусова Х. «Тошкентдаги 1892 йил кузғолони». Тошкент, 1995.
5. Худойкулов А. «Туркистонда жадидчиларнинг маърифатпарварлик фаолияти». Тошкент, 1995.
6. Суюнова О. «Туркистонда 1916 йил кузғолони (Сирдарё вилояти мисолида)». Тошкент, 1997.
7. Қиличев Р. «Бухорода ҳунармандчилик». Тошкент, 1997.
8. Кураҳмедов А. «Самарқанд вилоятининг иқтисодий ва маданий ҳаёти (XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошлари)». Тошкент, 2001.

Хуллас, узоқ ва машаққатли йўлни босиб утдим. Айрим ноҳолис шахслар тўсқинлик қилишга уриндилар. Аммо ҳаёт курашдан иборатлигини яхши англаб, ишончсизлик ва умидсизликка берилмадим. Аксинча, ўз олдимга қўйган мақсадни амалга ошириш учун қаттиқ курашдим. Яхшилардан ибрат олишга, ёмонлардан хазар қилишга ҳаракат қилдим. Кўпроқ камчилик ва хатоларни ўзимдан қидириб, уларни бартараф қилишга бор кучимни сарфладим.

Кўрдимки, кўп касбдошларим фан доктори унвонига сазовор бўлганларидан кейин қалам тебратишни сусайтириб, илмдан анча узоқлашиб кетишди. Камина эса докторлик унвонини оқлаш лозим деб, илмий ижодимни ривожлантириш йўллариини изладим. Узлуксиз илм билан шуғулланишим орқасида асарлар ва мақолалар нашр эттиришга эришдим. Булар катта куч-қувват бағишлаб, янгидан-янги ижодий ишларга отлантириб турди. Айниқса, Мустақиллик йилларидаги ижодим баракали бўлди. Аммо илм шундай бепоён ва чуқур мўъжизаки, қилган ишларим «денгиздан томчи», холос.

Аён бўлиб турганидек, менинг фаолиятим икки қисмдан иборат бўлиб, бири совет даврида кечди. Мустамлакачилик пайтида барча олимлар қатори мен ҳам тарихни коммунистик ғоя нуқтаи назаридан ўрганиб, жиддий хатоларга йўл қўйдим. Иккинчиси эса Мустақиллик ва озодлик йилларида барқ уриб яшнади. Эркин ва озод шахс сифатида тарихни холис ёритиш ва тарғиб қилишга билимим ва кучимни аямай сарфламоқдман. Китоблар ва мақолалар чиқардим, фан ном-

зодлари ва докторлари етиштирдим. Бироқ бу қилинган ишлар оз бўлиб, яна кўп илмий маҳсулот беришим ҳам қарз, ҳам фарздир.

Авваламбор, илмий ҳаётимда муҳим ўрин эгаллаган марҳум академиклар Яҳё Фуломов ва Иброҳим Мўминовдан умрбод миннатдорлигимни алоҳида таъкидлашни истардим. Мана, салкам олтмиш йилдан буён Ўзбекистон Фанлар академиясида хизмат қилиб келмоқдаман. Бу олий даргоҳга илк бор қадам ташлаганимда қўлтиқтаёқ ва ҳарбий кийимимдан бошқа ҳеч нарсам йўқ эди. Ойлар ва йиллар ўтиб, академия бағрида уйландим, бола-чақали, уй-жойли бўлдим. Фан номзоди ва доктори илмий даражаларини олдим. Мендан ташқари академияда Жаннат, Доно, Азамат исмли фарзандларим тарих фанлари номзоди, сўнг доктори унвонини олдилар. Нодира қизим эса филология фанлари номзоди бўлди.

Шундай қилиб, оиламизда тўрт фан доктори ва бир фан номзоди етишиб, «оилавий академия» ташкил қилинди. Шу боис мен бошлиқ оила аъзолари Ўзбекистон Фанлар академиясидан қарздор ва миннатдормиз. Яна юз йил яшаб, ижод қилсак ҳам бу қарзни узолмаслигимиз аниқ.

Энди айрим синфдошларим ҳақида икки огиз сўз айтсам, ориқчалик қилмаса керак. Улардан бири — Ғаффор Нурмуҳаммедов туман ва вилоят судининг раиси сифатида кўп йиллар мобайнида ишлаган. У таниқли ҳуқуқшунос сифатида обрў қозонди. Ёшлигимизда у билан дарсга бормай, чойхонада шахмат ўйнаган ва қовунхўрлик қилган вақтларимиз бўлган. Муҳсин Усмонов Республика Олий судининг аъзоси ва адолатли судья ҳисобланган. Сайидолим Шодмонов ва Ҳожимурод Фуломов фан номзодлари бўлишган. Исроил Мирзамуҳаммедов полковник унвонига эга бўлиб, кўп йиллар мобайнида Чилонзор туманида мудофаа бўлимининг бошлиғи сифатида хизмат қилди. Малик Раҳимов туман ижроия кўмитасининг раиси ва бошқа лавозимларда ишлади. Гулом ака, Қодир, Ҳосил ва бошқа дўстларим ҳам турли соҳаларда хизматни ўтадилар. Уларнинг кўпчилиги иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари эди. Ҳозир мен ва Ғаффор Нурмуҳаммедов ҳаётимиз, холос. Эндиликда ҳам ёшлигимизни ва дўстларимизни эслаб, шахмат ўйнаб турамиз.

... Ўтмиш замонларда бир донишманд киши касбдошларига савол берибди: сувда чўкмайдиган, оловда ёнмайдиган ва чопса чопилмайдиган нарса нима? Йиғилганлар кўп ўйлашибди, лекин топишолмабди. Ниҳоят, донишманднинг ўзи, бундай мўъжиза илм, деб жавоб берган экан. Дарҳақиқат, илмдек умри боқий ва азиз нарса бўлмаса керак. Чунки у аслар оша авлоддан авлодга ўтаверади.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Амир Темури — олий фазилатлар соҳиби ва халқпарвар ҳукмдор	6
Амир Темури ҳарбий юришларининг сабаб ва оқибатлари	16
Амир Темурининг вафоти ва буюк салтанат тақдири	26
Темурийлар давлатининг Шайбонийлар томонидан босиб олинishi	40
Тошкент — шон-шавкатли шаҳар	51
Дин ва ҳаёт	63
Тажовуи ва қатагонларнинг тарихий илдишлари ёҳуд Бекович-Черкасскийнинг ҳарбий юриши	74
Хива хонлигининг ижтимоий-сиёсий аҳволи	80
Хонликлар давридаги инқироз ва қолоқлик сабаблари	114
Ҳақиқат сари ташланган дастлабки қадам	125
Миллий нуқсонлар ва уларнинг оқибатлари	134
Ўзбек олтини ва унинг талон-торож қилиниши	145
Демократия ва сиёсий партиялар тарихига бир назар... ..	152
Совет империяси нима учун ағдарилди?	166
Муқаддас Ватан	172
Фурурланиш ва фахрланиш — олий неъмат	177
Ўзбекистон биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари даврида	183
Мустақиллик ва озодликнинг тарихий аҳамияти	195
Ҳаёт йули	201

ҲАМИД ЗИЁЕВ

ТАРИХНИНГ ОЧИЛМАГАН САҲИФАЛАРИ

«Меҳнат» нашриёти — Тошкент — 2003

Тақризчилар: **Н. АБДУРАҲИМОВА** — тарих фанлари доктори, профессор;
А. ШАРОФИДДИНОВ — тарих фанлари номзоди, доцент.

Муҳаррир *Ш. Мансуров*

Рассом *Ш. Ҳужаев*

Техник муҳаррир *Т. Смирнова*

Мусахҳиҳлар *С. Бадалбоева, Ф. Темирхўжаева*

2003 йил 16 июнда чоп этишга рухсат берилди. Бичими 60x84^{1/2}, «Таймс» харфида терилиб, офсет босма усулида чоп этилди. Шартли босма табоғи 14,0. Нашр табоғи 14,5 +0,25 рангли зарварақ. 2000 нусха. Буюртма № 3025. Баҳоси шартнома асосида.

«Меҳнат» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кучаси, 30-уй.
Шартнома № 37—2003.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Биринчи Тошкент босмаҳонасида чоп этилди. Тошкент, Сағбон кучаси, 1-берк кўча, 2-уй.